

FX 222150. 970-1

UNIVERSITÄTSBIBLIOTHEK

LEIPZIG

0005729213

Jahr

Ild. Nummer

Band

Untertelle

9	3	8	4	0	8	2	8			1			
---	---	---	---	---	---	---	---	--	--	---	--	--	--

Format

PZ

Staffel

✓

SCRIPTORVM CLASSICORVM
BIBLIOTHECA OXONIENSIS

OXONII
E TYPOGRAPHEO CLARENDONIANO

SCRIPTORVM CLASSICORVM
BIBLIOTHECA OXONIENSIS

OXONIAE
E. TYDORALPHO CLERICO

un
M. FABII QVINTILIANI

INSTITVTIONIS ORATORIAE

LIBRI DVODECIM

RECOGNOVIT

BREVIQVE ADNOTATIONE CRITICA INSTRVXIT

M. WINTERBOTTOM

COLLEGII VIGORNIENSIS APVD

OXONIENSES SOCIVS

TOMVS I

LIBRI I-VI

OXONII

E TYPOGRAPHEO CLARENDONIANO

MCMLXX

OXONII

Excudebat Vivianus Ridler

Architypographus academicus

© OXFORD UNIVERSITY PRESS 1970

PRINTED IN GREAT BRITAIN

93-8-40828

K

№ 4,5195

Li 250

ly

M. Fabius Quintilianus Tryphoni suo salutem. Efflagitasti **1**
cotidiano conuicio ut libros quos ad Marcellum meum de
institutione oratoria scripseram iam emittere inciperem.
Nam ipse eos nondum opinabar satis maturuisse, quibus
5 componendis, ut scis, paulo plus quam biennium tot alioqui
negotiis districtus inpendi: quod tempus non tam stilo quam
inquisitioni operis prope infiniti et legendis auctoribus, qui
sunt innumerabiles, datum est. Vsus deinde Horati consilio, **2**
qui in arte poetica suadet ne praecipitetur editio 'nonumque
10 prematur in annum', dabam his otium, ut refrigerato inuen-
tionis amore diligentius repetitos tamquam lector perpen-
derem. Sed si tantopere efflagitantur quam tu adfirmas, **3**
permittamus uela uentis et oram soluentibus bene precemur.
Multum autem in tua quoque fide ac diligentia positum est,
15 ut in manus hominum quam emendatissimi ueniant. Vale.

M. Fabius Quintilianus Institutio Oratoria Libellus 1
causam suam in hoc quoque de oratione
vultuque oratoris adhibere debet. Quod
itaque non est tantum oratoris sed et
commodum in hac parte suam orationem
negotiosius habere. Sed non tam
quodammodo quam pro parte de oratione
sunt inveniendae. Quod est. Vnde dicitur
qui in hac parte suam ad praeparandum
se praeparat in oratione. Quod est
tunc oratoris orationem suam
dicitur. Sed et in oratione
commodum non tantum orationem
sed et in oratione suam
commodum in hac parte suam
commodum in hac parte suam.

11. Quod est in oratione
commodum in hac parte suam
commodum in hac parte suam
commodum in hac parte suam
commodum in hac parte suam
commodum in hac parte suam
commodum in hac parte suam
commodum in hac parte suam
commodum in hac parte suam
commodum in hac parte suam
commodum in hac parte suam

LIBER PRIMVS

(PROHOEMIUM)

Post impetratam studiis meis quietem, quae per uiginti **1**
annos erudiendis iuuenibus inpenderam, cum a me quidam
5 familiariter postularent ut aliquid de ratione dicendi com-
ponerem, diu sum equidem reluctatus, quod auctores utrius-
que linguae clarissimos non ignorabam multa quae ad hoc
opus pertinerent diligentissime scripta posteris reliquisse.
Sed qua ego ex causa faciliorem mihi ueniam meae depreca- **2**
10 tionis arbitrabar fore, hac accendebantur illi magis, quod
inter diuersas opiniones priorum et quasdam etiam inter se
contrarias difficilis esset electio, ut mihi si non inueniendi
noua, at certe iudicandi de ueteribus iniungere laborem non
iniuste uiderentur. Quamuis autem non tam me uinceret **3**
15 praestandi quod exigebatur fiducia quam negandi uerecun-
dia, latius se tamen aperiente materia plus quam impone-
batur oneris sponte suscepti, simul ut pleniore obsequio
demererer amantissimos mei, simul ne uulgarem uiam in-
gressus alienis demum uestigiis insisterem. Nam ceteri fere **4**
20 qui artem orandi litteris tradiderunt ita sunt exorsi quasi per-
fectis omni alio genere doctrinae summam †in eloquentiae†
manum imponderent, siue contemnentes tamquam parua quae
prius discimus studia, siue non ad suum pertinere officium
opinati, quando diuisae professionum uices essent, seu, quod
25 proximum uero, nullam ingenii sperantes gratiam circa res
etiamsi necessarias, procul tamen ab ostentatione positas,
ut operum fastigia spectantur, latent fundamenta. Ego cum **5**

existimem nihil arti oratoriae alienum sine quo fieri non
 posse oratorem fatendum est, nec ad ullius rei summam nisi
 praecedentibus initiis perueniri, ad minora illa, sed quae si
 neglegas non sit maioribus locus, demittere me non recusabo,
 nec aliter quam si mihi tradatur educandus orator studia 5
 6 eius formare ab infantia incipiam. Quod opus, Marcelle
 Vitori, tibi dicamus, quem cum amicissimum nobis tum
 eximio litterarum amore flagrantem non propter haec modo,
 quamquam sint magna, dignissimum hoc mutuae inter nos
 caritatis pignore iudicabamus, sed quod erudiendo Getae 10
 tuo, cuius prima aetas manifestum iam ingenii lumen osten-
 dit, non inutiles fore libri uidebantur quos ab ipsis dicendi
 uelut incunabulis per omnes quae modo aliquid oratori
 futuro conferant artis ad summam eius operis perducere
 7 festinabimus, atque eo magis quod duo iam sub nomine 15
 meo libri ferebantur artis rhetoricae neque editi a me neque
 in hoc comparati. Namque alterum sermonem per biduum
 habitum pueri quibus id praestabatur exceperant, alterum
 pluribus sane diebus, quantum notando consequi potuerant,
 interceptum boni iuuenes sed nimium amantes mei temerario 20
 8 editionis honore uulgauerant. Quare in his quoque libris
 erunt eadem aliqua, multa mutata, plurima adiecta, omnia
 uero compositiora et quantum nos poterimus elaborata.
 9 Oratorem autem instituimus illum perfectum, qui esse
 nisi uir bonus non potest, ideoque non dicendi modo eximiam 25
 10 in eo facultatem sed omnis animi uirtutes exigimus. Neque
 enim hoc concesserim, rationem rectae honestaeque uitae,
 ut quidam putauerunt, ad philosophos relegendam, cum
 uir ille uere ciuilis et publicarum priuatarumque rerum ad-
 ministrationi accommodatus, qui regere consiliis urbes, fun- 30
 dare legibus, emendare iudiciis possit, non alius sit profecto
 11 quam orator. Quare, tametsi me fateor usurum quibusdam

quae philosophorum libris continentur, tamen ea iure uereque contenderim esse operis nostri proprieque ad artem oratoriam pertinere. An, si frequentissime de iustitia **12** fortitudine temperantia ceterisque similibus disserendum est, adeo ut uix ulla possit causa reperiri in quam non aliqua ex his incidat quaestio, eaque omnia inuentione atque elocutione sunt explicanda, dubitabitur, ubicumque uis ingenii et copia dicendi postulatur, ibi partes oratoris esse praecipuas? Fue- **13** runtque haec, ut Cicero apertissime colligit, quemadmodum iuncta natura, sic officio quoque copulata, ut idem sapientes atque eloquentes haberentur. Scidit deinde se studium, atque inertia factum est ut artes esse plures uiderentur. Nam ut primum lingua esse coepit in quaestu institutumque eloquentiae bonis male uti, curam morum qui disertis habebantur reliquerunt: ea uero destituta infirmioribus ingeniis **14** uelut praedae fuit. Inde quidam contempto bene dicendi labore ad formandos animos statuendasque uitae leges regressi partem quidem potiore, si diuidi posset, retinuerunt, nomen tamen sibi insolentissimum adrogauerunt, ut soli studiosi sapientiae uocarentur; quod neque summi imperatores neque in consiliis rerum maximarum ac totius administratione rei publicae clarissime uersati sibi umquam uindicare sunt ausi: facere enim optima quam promittere maluerunt. Ac ueterum quidem sapientiae professorum multos et **15** honesta praecepisse et, ut praeceperint, etiam uixisse facile concesserim: nostris uero temporibus sub hoc nomine maxima in plerisque uitia latuerunt. Non enim uirtute ac studiis ut haberentur philosophi laborabant, sed uultum et tristitiam et dissentientem a ceteris habitum pessimis moribus praetendebant. Haec autem quae uelut propria philosophiae **16** adseruntur, passim tractamus omnes. Quis enim non de iusto, aequo ac bono, modo non et uir pessimus, loquitur? Quis non etiam rusticorum aliqua de causis naturalibus quaerit?

Nam uerborum proprietas ac differentia omnibus qui ser-
17 monem curae habent debet esse communis. Sed ea et sciet
optime et eloquetur orator: qui si fuisset aliquando perfec-
tus, non a philosophorum scholis uirtutis praecepta peteren-
tur. Nunc necesse est ad eos [aliquando] auctores recurrere, 5
qui desertam, ut dixi, partem oratoriae artis, meliorem prae-
sertim, occupauerunt, et uelut nostrum reposcere, non ut
illorum nos utamur inuentis, sed ut illos alienis usos esse
18 doceamus. Sit igitur orator uir talis qualis uere sapiens ap-
pellari possit, nec moribus modo perfectus (nam id mea 10
quidem opinione, quamquam sunt qui dissentiant, satis non
est), sed etiam scientia et omni facultate dicendi; qualis for-
19 tasse nemo adhuc fuerit, sed non ideo minus nobis ad summa
tendendum est: quod fecerunt plerique ueterum, qui, etsi
nondum quemquam sapientem repertum putabant, prae- 15
20 cepta tamen sapientiae tradiderunt. Nam est certe aliquid
consummata eloquentia neque ad eam peruenire natura
humani ingenii prohibet. Quod si non contingat, altius tamen
ibunt qui ad summa nitentur quam qui praesumpta despera-
tione quo uelint euadendi protinus circa ima substiterint. 20
21 Quo magis impetranda erit uenia si ne minora quidem
illa, uerum operi quod instituimus necessaria, praeteribo.
Nam liber primus ea quae sunt ante officium rhetoris con-
tinebit. Secundo prima apud rhetorem elementa et quae de
22 ipsa rhetorices substantia quaeruntur tractabimus. Quinque 25
deinceps inuentioni (nam huic et dispositio subiungitur),
quattuor elocutioni, in cuius partem memoria ac pronuntia-
tio ueniunt, dabuntur. Vnus accedet in quo nobis orator
ipse informandus est: ubi qui mores eius, quae in suscipien-
dis discendis agendis causis ratio, quod eloquentiae genus, 30
quis agendi debeat esse finis, quae post finem studia, quan-
23 tum nostra ualebit infirmitas disseremus. His omnibus ad-
miscetur, ut quisque locus postulabit, docendi ratio quae

non eorum modo scientia quibus solis quidam nomen artis
dederunt studiosos instruat et, ut sic dixerim, ius ipsum
rhetorices interpretetur, sed alere facundiam, uires augere
eloquentiae possit. Nam plerumque nudae illae artes nimiae **24**
5 subtilitatis adfectatione frangunt atque concidunt quidquid
est in oratione generosius, et omnem sucum ingenii bibunt
et ossa detegunt, quae ut esse et adstringi neruis suis debent,
sic corpore operienda sunt. Ideoque nos non particulam **25**
illam, sicuti plerique, sed quidquid utile ad instituendum
10 oratorem putabamus in hos duodecim libros contulimus,
breuiter omnia demonstraturi: nam si quantum de quaque
re dici potest persequamur, finis operis non reperietur. Illud **26**
tamen in primis testandum est, nihil praecepta atque artes
ualere nisi adiuuante natura. Quapropter ei cui deerit in-
15 genium non magis haec scripta sint quam de agrorum cultu
sterilibus terris. Sunt et alia ingenita cuique adiumenta, uox, **27**
latus patiens laboris, ualetudo, constantia, decor, quae si
modica optigerunt, possunt ratione ampliari, sed nonnum-
quam ita desunt ut bona etiam ingenii studiique corrup-
20 pant: sicut haec ipsa sine doctore perito, studio pertinaci,
scribendi legendi dicendi multa et continua exercitatione
per se nihil prosunt.

1. Igitur nato filio pater spem de illo primum quam opti-
mam capiat: ita diligentior a principiis fiet. Falsa enim est
25 querela, paucissimis hominibus uim percipiendi quae tradan-
tur esse concessam, plerosque uero laborem ac tempora tar-
ditate ingenii perdere. Nam contra plures reperias et faciles
in excogitando et ad discendum promptos. Quippe id est
homini naturale, ac sicut aues ad uolatum, equi ad cursum,
30 ad saeuitiam ferae gignuntur, ita nobis propria est mentis
agitatio atque sollertia: unde origo animi caelestis creditur.
Hebetes uero et indociles non magis secundum naturam ho- **2**
minis eduntur quam prodigiosa corpora et monstris insignia,

- sed hi pauci admodum fuerunt. Argumentum, quod in pueris elucet spes plurimorum: quae cum emoritur aetate, manifestum est non naturam defecisse sed curam. 'Praestat tamen ingenio alius alium.' Concedo; sed plus efficiet aut minus: nemo reperitur qui sit studio nihil consecutus. Hoc qui peruiderit, protinus ut erit parens factus, acrem quam maxime datur curam spei futuri oratoris inpendat.
- 4 Ante omnia ne sit uitiosus sermo nutricibus: quas, si fieri posset, sapientes Chrysippus optauit, certe quantum res pateretur optimas eligi uoluit. Et morum quidem in his haud dubie prior ratio est, recte tamen etiam loquantur. Has primum audiet puer, harum uerba effingere imitando conabitur, et natura tenacissimi sumus eorum quae rudibus animis percipimus: ut sapor quo noua inbuas durat, nec lanarum colores quibus simplex ille candor mutatus est elui possunt. Et haec ipsa magis pertinaciter haerent quae deteriora sunt. Nam bona facile mutantur in peius: quando in bonum uerteris uitia? Non adsuescat ergo, ne dum infans quidem est, sermoni qui dediscendus sit.
- 6 In parentibus uero quam plurimum esse eruditionis optauerim. Nec de patribus tantum loquor: nam Gracchorum eloquentiae multum contulisse accepimus Corneliam matrem, cuius doctissimus sermo in posteros quoque est epistulis traditus, et Laelia C. filia reddidisse in loquendo paternam elegantiam dicitur, et Hortensiae Q. filiae oratio apud triumuiros habita legitur non tantum in sexus honorem.
- 7 Nec tamen ii quibus discere ipsis non contigit minorem

curam docendi liberos habeant, sed sint propter hoc ipsum ad cetera magis diligentes.

De pueris inter quos educabitur ille huic spei destinatus **8** idem quod de nutricibus dictum sit. De paedagogis hoc amplius, ut aut sint eruditi plane, quam primam esse curam uelim, aut se non esse eruditos sciant. Nihil est peius iis qui paulum aliquid ultra primas litteras progressi falsam sibi scientiae persuasionem induerunt. Nam et cedere praecipendi partibus indignantur et uelut iure quodam potestatis, quo fere hoc hominum genus intumescit, imperiosi atque interim saeuientes stultitiam suam perdocent. Nec minus **9** error eorum nocet moribus, si quidem Leonides Alexandri paedagogus, ut a Babylonio Diogene traditur, quibusdam eum uitiis inbuit quae robustum quoque et iam maximum regem ab illa institutione puerili sunt persecuta.

Si cui multa uideor exigere, cogitet oratorem institui, rem **10** arduam etiam cum ei formando nihil defuerit, praeterea plura ac difficiliora superesse: nam et studio perpetuo et praestantissimis praeceptoribus et plurimis disciplinis opus est. Quapropter praecipienda sunt optima: quae si quis **11** grauabitur, non rationi defuerint sed homini. Si tamen non continget quales maxime uelim nutrices pueros paedagogos habere, at unus certe sit adsiduus loquendi non imperitus, qui, si qua erunt ab iis praesente alumno dicta uitiose, corrigat protinus nec insidere illi sinat, dum tamen intellegatur id quod prius dixi bonum esse, hoc remedium.

A sermone Graeco puerum incipere malo, quia Latinum, **12** qui pluribus in usu est, uel nobis nolentibus perbibet, simul quia disciplinis quoque Graecis prius instituendus est, unde et nostrae fluxerunt. Non tamen hoc adeo superstitiose fieri **13** uelim ut diu tantum Graece loquatur aut discat, sicut

- plerisque moris est. Hoc enim accidunt et oris plurima uitia in peregrinum sonum corrupti et sermonis, cui cum Graecae figurae adsidua consuetudine haeserunt, in diuersa quoque
- 14** loquendi ratione pertinacissime durant. Non longe itaque Latina subsequi debent et cito pariter ire. Ita fiet ut, cum ⁵ aequali cura linguam utramque tueri coeperimus, neutra alteri officiat.
- 15** Quidam litteris instituendos qui minores septem annis essent non putauerunt, quod illa primum aetas et intellectum disciplinarum capere et laborem pati posset. In qua ¹⁰ sententia Hesiodum esse plurimi tradunt qui ante grammaticum Aristophanen fuerunt (nam is primus *ὑποθήκας*, in quo
- 16** libro scriptum hoc inuenitur, negauit esse huius poetae); sed alii quoque auctores, inter quos Eratosthenes, idem praeceperunt. Melius autem qui nullum tempus uacare cura ¹⁵ uolunt, ut Chrysippus. Nam is, quamuis nutricibus triennium dederit, tamen ab illis quoque iam formandam quam
- 17** optimis institutis mentem infantium iudicat. Cur autem non pertineat ad litteras aetas quae ad mores iam pertinet? Neque ignoro toto illo de quo loquor tempore uix tantum ²⁰ effici quantum conferre unus postea possit annus; sed tamen mihi qui id senserunt uidentur non tam discentibus in hac
- 18** parte quam docentibus pepercisse. Quid melius alioqui facient ex quo loqui poterunt (faciant enim aliquid necesse est)? aut cur hoc quantulumcumque est usque ad septem ²⁵ annos lucrum fastidiamus? Nam certe quamlibet paruum sit quod contulerit aetas prior, maiora tamen aliqua discet
- 19** puer ipso illo anno quo minora didicisset. Hoc per singulos prorogatum in summam proficit, et quantum in infantia praesumptum est temporis adulescentiae acquiritur. Idem ³⁰

etiam de sequentibus annis praeceptum sit, ne quod cuique
discendum est sero discere incipiat. Non ergo perdamus pri-
mum statim tempus, atque eo minus quod initia litterarum
sola memoria constant, quae non modo iam est in paruis,
sed tum etiam tenacissima est.

Nec sum adeo aetatium imprudens ut instandum protinus **20**
teneris acerbe putem exigendamque plane operam. Nam id
in primis cauere oportebit, ne studia qui amare nondum
potest oderit et amaritudinem semel perceptam etiam ultra
rudes annos reformidet. Lusus hic sit, et rogetur et laudetur
et numquam non fecisse se gaudeat, aliquando ipso nolente
doceatur alius cui inuideat, contendat interim et saepius
uincere se putet: praemiis etiam, quae capit illa aetas,
euocetur.

Parua docemus oratorem instituendum professi, sed est **21**
sua etiam studiis infantia, et ut corporum mox fortissimorum
educatio a lacte cunisque initium ducit, ita futurus eloquen-
tissimus edidit aliquando uagitum et loqui primum incerta
uoce temptauit et haesit circa formas litterarum: nec, si
quid discere satis non est, ideo nec necesse est. Quodsi nemo **22**
reprehendit patrem qui haec non negligenda in suo filio
putet, cur improbetur si quis ea quae domi suae recte faceret
in publicum promit? Atque eo magis quod minora etiam
facilius minores percipiunt, et ut corpora ad quosdam mem-
brorum flexus formari nisi tenera non possunt, sic animos
quoque ad pleraque duriores robur ipsum facit. An Philippus **23**
Macedonum rex Alexandro filio suo prima litterarum ele-
menta tradi ab Aristotele summo eius aetatis philosopho
uoluisset, aut ille suscepisset hoc officium, si non studiorum
initia et a perfectissimo quoque optime tractari et pertinere
ad summam credidisset? Fingamus igitur Alexandrum dari **24**
nobis, impositum gremio dignum tanta cura infantem

- (quamquam suus cuique dignus est): pudeatne me in ipsis
statim elementis etiam breuia docendi monstrare compendia?
Neque enim mihi illud saltem placet, quod fieri in plurimis
uideo, ut litterarum nomina et contextum prius quam for-
25 mas paruoli discant. Obstat hoc agnitioni earum, non inten- 5
dentibus mox animum ad ipsos ductus dum antecedentem
memoriam secuntur. Quae causa est praecipientibus ut,
etiam cum satis adfixisse eas pueris recto illo quo primum
scribi solent contextu uidentur, retro agant rursus et uaria
permutatione turbent, donec litteras qui instituuntur facie 10
norint, non ordine: quapropter optime sicut hominum pariter
26 et habitus et nomina edocebuntur. Sed quod in litteris obest
in syllabis non nocebit. Non excludo autem id quod est
notum irritandae ad discendum infantiae gratia, eburneas
etiam litterarum formas in lusum offerre, uel si quid aliud 15
quo magis illa aetas gaudeat inueniri potest quod tractare
intueri nominare iucundum sit.
- 27 Cum uero iam ductus sequi coeperit, non inutile erit eos ta-
bellae quam optime insculpi, ut per illos uelut sulcos ducatur
stilus. Nam neque errabit quemadmodum in ceris (contine- 20
bitur enim utrimque marginibus neque extra praescriptum
egredi poterit) et celerius ac saepius sequendo certa ues-
tigia firmabit articulos neque egebit adiutorio manum suam
28 manu super imposita regentis. Non est aliena res, quae fere
ab honestis neglegi solet, cura bene ac uelociter scribendi. 25
Nam cum sit in studiis praecipuum, quoque solo uerus ille
profectus et altis radicibus nixus paretur, scribere ipsum,
tardior stilus cogitationem moratur, rudis et confusus intel-
lectu caret: unde sequitur alter dictandi quae transferenda
29 sunt labor. Quare cum semper et ubique, tum praecipue in 30

epistulis secretis et familiaribus delectabit ne hoc quidem neglectum reliquisse.

Syllabis nullum compendium est: perdiscendae omnes **30** nec, ut fit plerumque, difficillima quaeque earum differenda, ut in nominibus scribendis deprehendantur. Quin immo ne **31** primae quidem memoriae temere credendum: repetere et diu inculcare fuerit utilius et in lectione quoque non properare ad continuandam eam uel adcelerandam, nisi cum inoffensa atque indubitata litterarum inter se coniunctio suppeditare sine ulla cogitandi saltem mora poterit. Tunc ipsis syllabis uerba complecti et his sermonem conectere incipiat: incredi- **32** bile est quantum morae lectioni festinatione adiciatur. Hinc enim accidit dubitatio intermissio repetitio plus quam possunt audentibus, deinde cum errarunt etiam iis quae iam sciunt diffidentibus. Certa sit ergo in primis lectio, deinde **33** coniuncta, et diu lentior, donec exercitatione contingat emendata uelocitas. Nam prospicere in dextrum, quod **34** omnes praecipunt, et prouidere non rationis modo sed usus quoque est, quoniam sequentia intuenti priora dicenda sunt, et, quod difficillimum est, diuidenda intentio animi, ut aliud uoce aliud oculis agatur. Illud non paenitebit curasse, cum scribere nomina puer, quemadmodum moris est, coeperit, ne hanc operam in uocabulis uulgaribus et forte occurrentibus perdat. Protinus enim potest interpretationem linguae **35** secretioris, id est quas Graeci glossas uocant, dum aliud agitur ediscere, et inter prima elementa consequi rem postea proprium tempus desideraturam. Et quoniam circa res adhuc tenues moramur, ii quoque uersus qui ad imitationem scribendi proponuntur non otiosas uelim sententias habeant, sed honestum aliquid monentis. Prosequitur haec memoria **36** in senectutem et inpressa animo rudi usque ad mores proficiet. Etiam dicta clarorum uirorum et electos ex poetis

maxime (namque eorum cognitio paruis gratior est) locos ediscere inter lusum licet. Nam et maxime necessaria est oratori, sicut suo loco dicam, memoria; et ea praecipue firmatur atque alitur exercitatione et in his de quibus nunc loquimur aetatibus, quae nihildum ipsae generare ex se 5 queunt, prope sola est quae iuuari cura docentium possit.

37 Non alienum fuerit exigere ab his aetatibus, quo sit absolutius os et expressior sermo, ut nomina quaedam uersusque adfectatae difficultatis ex pluribus et asperrime coeuntibus inter se syllabis catenatos et ueluti confragosos quam cita- 10 tissime uoluant (*χαλινοί* Graece uocantur): res modica dictu, qua tamen ommissa multa linguae uitia, nisi primis eximuntur annis, inemendabili in posterum prauitate durantur.

2. Sed nobis iam paulatim ad crescere puer et exire de gremio et discere serio incipiat. Hoc igitur potissimum loco 15 tractanda quaestio est, utiliusne sit domi atque intra priuatos parietes studentem continere, an frequentiae scholarum et uelut publicatis praeceptoribus tradere. Quod quidem 2 cum iis a quibus clarissimarum ciuitatum mores sunt instituti, tum eminentissimis auctoribus uideo placuisse. Non est 20 tamen dissimulandum esse nonnullos qui ab hoc prope publico more priuata quadam persuasione dissentiant. Hi duas praecipue rationes sequi uidentur: unam, quod moribus magis consulant fugiendo turbam hominum eius aetatis quae sit ad uitia maxime prona, unde causas turpium factorum 25 saepe extitisse utinam falso iactaretur: alteram, quod, quisquis futurus est ille praeceptor, liberalius tempora sua inpen- 3 surus uni uidetur quam si eadem in pluris partiatur. Prior causa prorsus grauis: nam si studiis quidem scholas prodesse, moribus autem nocere constaret, potior mihi ratio uiuendi 30 honeste quam uel optime dicendi uideretur. Sed mea quidem

sententia iuncta ista atque indiscreta sunt: neque enim esse oratorem nisi bonum uirum iudico et fieri, etiam si potest, nolo. De hac igitur prius.

Corrumpi mores in scholis putant: nam et corrumpuntur 4 interim, sed domi quoque, et sunt multa eius rei exempla, tam hercule quam conseruatae sanctissime utrubique opinio- nis. Natura cuiusque totum curaque distat. Da mentem ad peiora facilem, da negligentiam formandi custodiendique in aetate prima pudoris, non minorem flagitiis occasionem secreta praebuerint. Nam et potest turpis esse domesticus ille praeceptor, nec tutior inter seruos malos quam ingenuos parum modestos conuersatio est. At si bona ipsius indoles, 5 si non caeca ac sopita parentium socordia est, et praecep- torem eligere sanctissimum quemque, cuius rei praecipua prudentibus cura est, et disciplinam quae maxime seuera fuerit licet, et nihilo minus amicum grauem uirum aut fide- lem libertum lateri filii sui adiungere, cuius adsiduus comi- tatus etiam illos meliores faciat qui timebantur.

Facile erat huius metus remedium. Vtinam liberorum nos- 6 trorum mores non ipsi perderemus! Infantiam statim deliciis soluimus. Mollis illa educatio, quam indulgentiam uocamus, neruos omnis mentis et corporis frangit. Quid non adultus concupiscet qui in purpuris reperit? Nondum prima uerba ex- primit, iam coccum intellegit, iam conchylum poscit. Ante 7 palatum eorum quam os instituimus. In lecticis crescunt: si terram attigerunt, e manibus utrimque sustinentium pen- dent. Gaudemus si quid licentius dixerint: uerba ne Alexan- drinis quidem permittenda deliciis risu et osculo excipimus. Nec mirum: nos docuimus, ex nobis audierunt; nostras ami- 8 cas, nostros concubinos uident; omne conuiuium obscenis

canticis strepit, pudenda dictu spectantur. Fit ex his consuetudo, inde natura. Discunt haec miseri antequam sciant vitia esse: inde soluti ac fluentes non accipiunt ex scholis mala ista, sed in scholas adferunt.

- 9 'Verum in studiis magis uacabit unus uni.' Ante omnia 5 nihil prohibet esse illum nescio quem unum etiam cum eo qui in scholis eruditur. Sed etiamsi iungi utrumque non posset, lumen tamen illud conuentus honestissimi tenebris ac solitudini praetulissem: nam optimus quisque praeceptor
- 10 frequentia gaudet ac maiore se theatro dignum putat. At fere 10 minores ex conscientia suae infirmitatis haerere singulis et officio fungi quodam modo paedagogorum non indignantur.
- 11 Sed praestet alicui uel gratia uel pecunia uel amicitia ut doctissimum atque incomparabilem magistrum domi habeat, num tamen ille totum in uno diem consumpturus est aut 15 potest esse ulla tam perpetua discantis intentio quae non ut uisus oculorum optutu continuo fatigetur, cum praesertim
- 12 multo plus secreti temporis studia desiderent? Neque enim scribenti ediscenti cogitanti praeceptor adsistit: quorum aliquid agentibus cuiuscumque interuentus impedimento est. 20 Lectio quoque non omnis nec semper praeunte uel interpretante eget: quando enim tot auctorum notitia contingeret?
- 13 Modicum ergo tempus est quo in totum diem uelut opus ordinetur, ideoque per plures ire possunt etiam quae singulis tradenda sunt. Pleraque uero hanc condicionem habent, ut 25 eadem uoce ad omnis simul perferantur. Taceo de partitionibus et declamationibus rhetorum, quibus certe quantuscumque numerus adhibeatur, tamen unusquisque totum
- 14 feret (non enim uox illa praeceptoris ut cena minus pluribus sufficit, sed ut sol uniuersis idem lucis calorisque largitur): 30 grammaticus quoque si de loquendi ratione disserat, si quaestiones explicet, historias exponat, poemata enarret,

tot illa discent quot audient. 'At enim emendationi praelectionique numerus obstat.' Sit incommodum (nam quid fere undique placet?): mox illud comparabimus commodis. 15

'Nec ego tamen eo mitti puerum uolo ubi neglegatur.' Sed neque praeceptor bonus maiore se turba quam ut sustinere eam possit onerauerit, et in primis ea habenda cura est ut is omni modo fiat nobis familiariter amicus, nec officium in docendo spectet sed adfectum. Ita numquam erimus in turba. Nec sane quisquam litteris saltem leuiter inbutus eum 16 in quo studium ingeniumque perspexerit non in suam quoque gloriam peculiariter fouebit. Et ut fugiendae sint magnae scholae (cui ne ipsi quidem rei adsentior, si ad aliquem merito concurritur), non tamen hoc eo ualet ut fugiendae sint omnino scholae. Aliud est enim uitare eas, aliud eligere.

Et si refutauimus quae contra dicuntur, iam explicemus 17 quid ipsi sequamur. Ante omnia futurus orator, cui in maxima 18 celebritate et in media rei publicae luce uiuendum est, adsuescat iam a tenero non reformidare homines neque illa solitaria et uelut umbratica uita pallescere. Excitanda mens et attollenda semper est, quae in eius modi secretis aut languescit et quendam uelut in opaco situm ducit, aut contra tumescit inani persuasione: necesse est enim nimium tribuat sibi qui se nemini comparat. Deinde cum proferenda sunt 19 studia, caligat in sole et omnia noua offendit, ut qui solus didicerit quod inter multos faciendum est. Mitto amicitias, 20 quae ad senectutem usque firmissime durant religiosa quadam necessitudine inbutae: neque enim est sanctius sacris isdem quam studiis initiari. Sensum ipsum, qui communis dicitur, ubi discet cum se a congressu, qui non hominibus solum sed mutis quoque animalibus naturalis est, segregarit? Adde quod domi ea sola discere potest quae ipsi praecipien- 21 tur, in schola etiam quae aliis. Audiet multa cotidie probari,

- multa corrigi, proderit alicuius obiurgata desidia, proderit
 22 laudata industria, excitabitur laude aemulatio, turpe ducet
 cedere pari, pulchrum superasse maiores. Accendunt omnia
 haec animos, et licet ipsa uitium sit ambitio, frequenter
 23 tamen causa uirtutum est. Non inutilem scio seruatum esse 5
 a praeceptoribus meis morem, qui, cum pueros in classis dis-
 tribuerant, ordinem dicendi secundum uires ingenii dabant,
 et ita superiore loco quisque declamabat ut praecedere pro-
 24 fectu uidebatur: huius rei iudicia praebebantur. Ea nobis
 ingens palma, ducere uero classem multo pulcherrimum. 10
 Nec de hoc semel decretum erat: tricesimus dies reddebat
 uicto certaminis potestatem. Ita nec superior successu curam
 remittebat et dolor uictum ad depellendam ignominiam con-
 25 citabat. Id nobis acriores ad studia dicendi faces subdidisse
 quam exhortationem docentium, paedagogorum custodiam, 15
 uota parentum, quantum animi mei coniectura colligere
 26 possum, contenderim. Sed sicut firmiores in litteris profectus
 alit aemulatio, ita incipientibus atque adhuc teneris con-
 discipulorum quam praeceptoris iucundior hoc ipso quod
 facilior imitatio est. Vix enim se prima elementa ad spem 20
 tollere effingendae quam summam putant eloquentiae aude-
 bunt: proxima amplectentur magis, ut uites arboribus adpli-
 citae inferiores prius adprendendo ramos in cacumina euadunt.
 27 Quod adeo uerum est ut ipsius etiam magistri, si tamen
 ambitiosis utilia praeferet, hoc opus sit, cum adhuc rudia 25
 tractabit ingenia, non statim onerare infirmitatem discen-
 tium, sed temperare uires suas et ad intellectum audientis
 28 descendere. Nam ut uascula oris angusti superfusam umoris
 copiam respuunt, sensim autem influentibus uel etiam instil-
 latis complentur, sic animi puerorum quantum excipere 30
 possint uidendum est: nam maiora intellectu uelut parum
 29 apertos ad percipiendum animos non subibunt. Vtile igitur
 habere quos imitari primum, mox uincere uelis: ita paulatim

et superiorum spes erit. His adicio praeceptores ipsos non idem mentis ac spiritus in dicendo posse concipere singulis tantum praesentibus quod illa celebritate audientium instinctos. Maxima enim pars eloquentiae constat animo: hunc **30** adfici, hunc concipere imagines rerum et transformari quodam modo ad naturam eorum de quibus loquitur necesse est. Is porro quo generosior celsiorque est, hoc maioribus uelut organis commouetur, ideoque et laude crescit et impetu augetur et aliquid magnum agere gaudet. Est quaedam **31** tacita dedignatio uim dicendi tantis comparatam laboribus ad unum auditorem demittere: pudet supra modum sermonis attolli. Et sane concipiat quis mente uel declamantis habitum uel orantis uocem incessum pronuntiationem, illum denique animi et corporis motum, sudorem, ut alia praeteream, et fatigationem audiente uno: nonne quiddam pati furori simile uideatur? Non esset in rebus humanis eloquentia si tantum cum singulis loqueremur.

3. Tradito sibi puero docendi peritus ingenium eius in primis naturamque perspiciet. Ingenii signum in paruis praecipuum memoria est: eius duplex uirtus, facile percipere et fideliter continere. Proximum imitatio: nam id quoque est docilis naturae, sic tamen ut ea quae discit effingat, non habitum forte et ingressum et si quid in peius notabile est. Non dabit mihi spem bonae indolis qui hoc imitandi studio **2** petet, ut rideatur; nam probus quoque in primis erit ille uere ingeniosus. Alioqui non peius duxerim tardi esse ingeni quam mali: probus autem ab illo segni et iacente plurimum aberit. Hic meae quae tradentur non difficulter accipiet, quaedam **3** etiam interrogabit: sequetur tamen magis quam praecurret. Illud ingeniorum uelut praecox genus non temere umquam peruenit ad frugem. Hi sunt qui parua facile faciunt et **4** audacia prouecti quidquid illud possunt statim ostendunt,

- possunt autem id demum quod in proximo est: uerba con-
 tinuant, haec uultu interrito, nulla tardati uerecundia pro-
 5 ferunt: non multum praestant, sed cito; non subest uera uis
 nec penitus inmissis radicibus nititur, ut quae summo solo
 sparsa sunt semina celerius se effundunt et imitatae spicas 5
 herbulae inanibus aristis ante messem flauescunt. Placent
 haec annis comparata; deinde stat profectus, admiratio
 decrescit.
- 6 Haec cum animaduertit, perspiciat deinceps quonam
 modo tractandus sit discentis animus. Sunt quidam, nisi 10
 institeris, remissi, quidam imperia indignantur, quosdam
 continet metus, quosdam debilitat, alios continuatio extun-
 dit, in aliis plus impetus facit. Mihi ille detur puer quem laus
 7 excitet, quem gloria iuuet, qui uictus fleat. Hic erit alendus
 ambitu, hunc mordebit obiurgatio, hunc honor excitabit, in 15
 hoc desidiam numquam uerebor.
- 8 Danda est tamen omnibus aliqua remissio, non solum
 quia nulla res est quae perferre possit continuum laborem,
 atque ea quoque quae sensu et anima carent ut seruare uim
 suam possint uelut quiete alterna retenduntur, sed quod 20
 studium discendi uoluntate, quae cogi non potest, constat.
- 9 Itaque et uirium plus adferunt ad discendum renouati ac
 recentes et acriorem animum, qui fere necessitatibus re-
 10 pugnat. Nec me offenderit lusus in pueris (est et hoc signum
 alacritatis), neque illum tristem semperque demissum 25
 sperare possim erectae circa studia mentis fore, cum in hoc
 11 quoque maxime naturali aetatibus illis impetu iaceat. Modus
 tamen sit remissionibus, ne aut odium studiorum faciant
 negatae aut otii consuetudinem nimiae. Sunt etiam non-
 nulli acuendis puerorum ingeniis non inutiles lusus, cum 30
 positis inuicem cuiusque generis quaestiunculis aemulantur.
- 12 Mores quoque se inter ludendum simplicius detegunt: modo
 nulla uideatur aetas tam infirma quae non protinus quid

rectum prauumque sit discat, tum uel maxime formanda cum simulandi nescia est et praecipientibus facillime cedit; frangas enim citius quam corrigas quae in prauum induruerunt. Protinus ergo ne quid cupide, ne quid improbe, ne quid **13** inpotenter faciat monendus est puer, habendumque in animo semper illud Vergilianum:

'adeo in teneris consuescere multum est'.

Caedi uero discentis, quamlibet id receptum sit et Chry- **14** sippus non improbet, minime uelim, primum quia deforme atque seruile est et certe (quod conuenit si aetatem mutes) iniuria: deinde quod, si cui tam est mens inliberalis ut obiurgatione non corrigatur, is etiam ad plagas ut pessima quaeque mancipia durabitur: postremo quod ne opus erit quidem hac castigatione si adsiduus studiorum exactor adstiterit. **15** Nunc fere negligentia paedagogorum sic emendari uidetur ut pueri non facere quae recta sunt cogantur, sed cur non fecerint puniantur. Denique cum paruolum uerberibus coegeris, quid iuueni facias, cui nec adhiberi potest hic metus et maiora discenda sunt? Adde quod multa uapulantibus dictu **16** deformia et mox uerecundiae futura saepe dolore uel metu acciderunt, qui pudor frangit animum et abicit atque ipsius lucis fugam et taedium dictat. Iam si minor in eligendis **17** custodum et praeceptorum moribus fuit cura, pudet dicere in quae probra nefandi homines isto caedendi iure abutantur, quam det aliis quoque nonnumquam occasionem hic miserorum metus. Non morabor in parte hac: nimium est quod intellegitur. Quare hoc dixisse satis est: in aetatem infirmam et iniuriae obnoxiam nemini debet nimium licere. Nunc **18** quibus instituendus sit artibus qui sic formabitur ut fieri

possit orator, et quae in quaque aetate inchoanda, dicere ingrediar.

4. Primus in eo qui scribendi legendique adeptus erit facultatem grammaticis est locus. Nec refert de Graeco an de Latino loquar, quamquam Graecum esse priorem placet: 5
 2 utrique eadem uia est. Haec igitur professio, cum breuissime in duas partis diuidatur, recte loquendi scientiam et poetarum enarrationem, plus habet in recessu quam fronte
 3 promittit. Nam et scribendi ratio coniuncta cum loquendo est et enarrationem praecedit emendata lectio et mixtum his 10
 omnibus iudicium est: quo quidem ita seuerè sunt usi ueteres grammatici ut non uersus modo censoria quadam uirgula notare et libros qui falso uiderentur inscripti tamquam subditos summouere familia permiserint sibi, sed auctores alios
 4 in ordinem redegerint, alios omnino exemerint numero. Nec 15
 poetas legisse satis est: excutiendum omne scriptorum genus, non propter historias modo, sed uerba, quae frequenter ius ab auctoribus sumunt. Tum neque citra musicen grammaticae potest esse perfecta, cum ei de metris rhythmisque dicendum sit, nec si rationem siderum ignoret poetas intellegat, 20
 qui, ut alia mittam, totiens ortu occasuque signorum in declarandis temporibus utuntur, nec ignara philosophiae, cum propter plurimos in omnibus fere carminibus locos ex intima naturalium quaestionum subtilitate repetitos, tum uel propter Empedoclea in Graecis, Varronem ac Lucretium 25
 5 in Latinis, qui praecepta sapientiae uersibus tradiderunt: eloquentia quoque non mediocri est opus, ut de unaquaque earum quas demonstrauius rerum dicat proprie et copiose. Quo minus sunt ferendi qui hanc artem ut tenuem atque ieiuam cauillantur. Quae nisi oratoris futuri fundamenta 30

fideliter iecit, quidquid superstruxeris corruet: necessaria pueris, iucunda senibus, dulcis secretorum comes, et quae uel sola in omni studiorum genere plus habeat operis quam ostentationis.

Ne quis igitur tamquam parua fastidiat grammatices ele- 6
menta, non quia magnae sit operae consonantes a uocalibus
discernere ipsasque eas in semiuocalium numerum mutarum-
que partiri, sed quia interiora uelut sacri huius adeuntibus
apparebit multa rerum subtilitas, quae non modo acuere
ingenia puerilia, sed exercere altissimam quoque eruditionem
ac scientiam possit. An cuiuslibet auris est exigere litterarum 7
sonos? Non hercule magis quam neruorum. Aut grammatici
saltem omnes in hanc descendunt rerum tenuitatem, desintne
aliquae nobis necessariae litterae, non cum Graeca scribimus
(tum enim ab isdem duas mutuamur), sed proprie in Latinis:
ut in his 'seruus' et 'uulgus' Aeolicum digammon desidera- 8
tur, et medius est quidam u et i litterae sonus (non enim sic
'optimum' dicimus ut 'opimum'), et ⟨in⟩ 'here' neque e plane
neque i auditur; an rursus aliae redundant, praeter illam 9
adspirationis, quae si necessaria est, etiam contrariam sibi
poscit, et k, quae et ipsa quorundam nominum nota est,
et q, cuius similis effectu specieque, nisi quod paulum a
nostris obliquatur, coppa apud Graecos nunc tantum in
numero manet, et nostrarum ultima, qua tam carere potui-
mus quam psi non quaerimus? Atque etiam in ipsis uocalibus 10
grammatici est uidere an aliquas pro consonantibus usus

acceperit, quia 'iam' sicut 'tam' scribitur et 'uos' ut 'cos'. At quae ut uocales iunguntur aut unam longam faciunt, ut ueteres scripserunt, qui geminatione earum uelut apice utebantur, aut duas: nisi quis putat etiam ex tribus uocalibus syllabam fieri si non aliquae officio consonantium fungantur. 5

- 11** Quaeret hoc etiam, quo modo duabus demum uocalibus in se ipsas coeundi natura sit, cum consonantium nulla nisi alteram frangat: atqui littera i sibi insidit ('conicit' enim est ab illo 'iacit') et u, quo modo nunc scribitur 'uulgus' et 'seruus'. Sciat etiam Ciceroni placuisse 'aiio' 'Maiiam'que geminata i scribere: quod si est, etiam iungetur ut consonans.
- 12** Quare discat puer quid in litteris proprium, quid commune, quae cum quibus cognatio: nec miretur curex 'scamno' fiat 'scabillum' aut a 'pinno', quod est acutum, securis utrimque habens aciem 'bipennis', ne illorum sequatur errorem qui, quia a pennis duabus hoc esse nomen existimant, pennas auium dici uolunt. Neque has modo nouerit mutationes, quas adferunt declinatio aut praepositio, ut 'secat secuit', 'cadit excidit', 'caedit excidit', 'calcat exculcat' (et fit a 'lauando' 'lotus' et inde rursus 'inlutus', et mille alia), sed et quae rectis quoque casibus aetate transierunt. Nam ut 'Valesii' 'Fusii' in 'Valerios' 'Furios'que uenerunt, ita 'arbos', 'labos', 'uapos' etiam et 'clamos' ac 'lases' fuerunt:
- 14** atque haec ipsa s littera ab his nominibus exclusa in quibusdam ipsa alteri successit: nam 'mertare' atque 'pultare'

dicebant, quin 'fordeum' 'faedos'que pro adspiratione uelut simili littera utentes: nam contra Graeci adspirare ei solent, ut pro Fundanio Cicero testem qui primam eius litteram dicere non possit inridet. Sed b quoque in locum 15 aliarum dedimus aliquando, unde 'Burrus' et 'Bruges' et 'balaena'. Nec non eadem fecit ex 'duello' 'bellum', unde 'Duellios' quidam dicere 'Bellios' ausi: quid 'stlocum' 'stlites'que? Quid t litterae cum d quaedam cognatio? Quare 16 minus mirum si (in) uetustis operibus urbis nostrae et celebribus templis legantur 'Alexanter' et 'Cassantra'. Quid o atque u permutata inuicem? ut 'Hecoba' et 'nutrix Culchidis' et 'Pulixena' scriberentur, ac, ne in Graecis id tantum notetur, 'dederont' et 'probaueront'. Sic 'Ὀδυσσεύς', quem 'Ὀλισσέα' fecerant Aeolis, ad 'Vlixem' deductus est. Quid? non e quo- 17 que i loco fuit: 'Menerua' et 'leber' et 'magester' et 'Diioue Victore', non 'Diioui Victori'? Sed mihi locum signare satis est: non enim doceo, sed admoneo docturos. Inde in syllabas cura transibit, de quibus in orthographia pauca adnotabo.

Tum uidebit, ad quem hoc pertinet, quot et quae partes orationis, quamquam de numero parum conuenit. Veteres 18 enim, quorum fuerunt Aristoteles quoque atque Theodectes, uerba modo et nomina et conuinctiones tradiderunt,

- uidelicet quod in uerbis uim sermonis, in nominibus materiam (quia alterum est quod loquimur, alterum de quo loquimur), in conuinctionibus autem complexum eorum esse iudicauerunt: quas coniunctiones a plerisque dici scio, sed haec uidetur ex syndesmo magis propria tralatio. Paulatim a philosophis ac maxime Stoicis auctus est numerus, ac primum conuinctionibus articuli adiecti, post praepositiones: nominibus appellatio, deinde pronomen, deinde mixtum uerbo participium, ipsis uerbis aduerbia. Noster sermo articulos non desiderat ideoque in alias partes orationis sparguntur, sed accedit superioribus interiectio. Alii tamen ex idoneis dumtaxat auctoribus octo partes secuti sunt, ut Aristarchus et aetate nostra Palaemon, qui uocabulum siue appellationem nomini subiecerunt tamquam speciem eius, at ii qui aliud nomen, aliud uocabulum faciunt, nouem. Nihilominus fuerunt qui ipsum adhuc uocabulum ab appellatione diducerent, ut esset uocabulum corpus uisu tactuque manifestum: 'domus' 'lectus', appellatio cui uel alterum deesset uel utrumque: 'uentus' 'caelum' 'deus' 'uirtus'. Adiciebant et adseuerationem, ut 'eheu', et tractionem, ut 'fasciatim': quae mihi non adprobantur. Vocabulum an appellatio dicenda sit *προσηγορία* et subicienda nomini necne, quia parui refert, liberum opinaturis relinquo.
- Nomina declinare et uerba in primis pueri sciant: neque enim aliter peruenire ad intellectum sequentium possunt. Quod etiam monere superuacuum erat nisi ambitiosa festinatione plerique a posterioribus inciperent, et dum ostentare discipulos circa speciosiora malunt, compendio morarentur.
- Atqui si quis et didicerit satis et (quod non minus deesse interim solet) uoluerit docere quae didicit, non erit contentus tradere in nominibus tria genera et quae sunt duobus

omnibusue communia. Nec statim diligentem putabo qui **24**
 promiscua, quae epicoena dicuntur, ostenderit, in quibus sexus
 uterque per alterum apparet, aut quae feminina positione
 mares aut neutrali feminas significant, qualia sunt 'Murena'
 et 'Glycerium'. Scrutabitur ille praeceptor acer atque sub- **25**
 tilis origines nominum: quae ex habitu corporis 'Rufos'
 'Longos'que fecerunt (ubi erit aliquid secretius: 'Sullae'
 'Burri' 'Galbae' 'Plauti' 'Pansae' 'Scauri' taliaque) et ex
 casu nascentium (hic Agrippa et Opiter et Cordus et Postu-
 mus erunt) et ex iis quae post natos eueniunt, unde 'Vopi-
 scus'. Iam 'Cottae' 'Scipiones' 'Laenates' 'Serani' sunt ex
 uariis causis. Gentes quoque ac loca et alia multa reperias **26**
 inter nominum causas. In seruis iam intercidit illud genus
 quod ducebatur a domino, unde 'Marcipores' 'Publipores'-
 que. Quaerat etiam sitne apud Graecos uis quaedam sexti
 casus et apud nos quoque septimi. Nam cum dico 'hasta per-
 cussi', non utor ablatiui natura, nec si idem Graece dicam,
 datiui. Sed in uerbis quoque quis est adeo imperitus ut igno- **27**
 ret genera et qualitates et personas et numeros? Litterarii
 paene ista sunt ludi et triuialis scientiae. Iam quosdam illa
 turbabunt quae declinationibus non teruntur. Nam et
 quaedam participia an [uerba an] appellationes sint dubi-
 tari potest, quia aliud alio loco ualent, ut 'tectum' et
 'sapiens': quaedam uerba appellationibus similia, ut 'frauda- **28**
 tor' 'nutritor'. Iam

'itur in antiquam siluam'

nonne propriae cuiusdam rationis est? Nam quod initium eius inuenias? Cui simile 'fletur'. Accipimus aliter ut

'panditur interea domus omnipotentis Olympi,'

aliter ut 'totis usque adeo turbatur agris'. Est etiam quidam tertius modus, ut 'urbs habitatur', unde et 'campus curritur' 5

29 et 'mare nauigatur'. 'Pransus' quoque ac 'potus' diuersum ualet quam indicat. Quid quod multa uerba non totum declinationis ordinem ferunt? Quaedam etiam mutantur, ut 'fero' in praeterito, quaedam tertiae demum personae figura dicuntur, ut 'licet' 'piget'. Quaedam simile quiddam patiun- 10 tur uocabulis in aduerbium transeuntibus. Nam ut 'noctu' et 'diu', ita 'dictu' 'factu'; sunt enim haec quoque uerba, participalia quidem, non tamen qualia 'dicto' 'facto'que.

5. Iam cum oratio tris habeat uirtutes, ut emendata, ut dilucida, ut ornata sit (quia dicere apte, quod est praeci- 15 puum, plerique ornatui subiciunt), totidem uitia, quae sunt supra dictis contraria: emendate loquendi regulam, quae 2 grammatices prior pars est, examinet. Haec exigitur uerbis aut singulis aut pluribus. Verba nunc generaliter accipi uolo: nam duplex eorum intellectus est, alter qui omnia per quae 20 sermo nectitur significat, ut apud Horatium:

'uerbaque prouisam rem non inuita sequentur';

alter in quo est una pars orationis: 'lego' 'scribo'; quam uitantes ambiguitatem quidam dicere maluerunt uoces, locu- 3 tiones, dictiones. Singula sunt aut nostra aut peregrina, aut 25 simplicia aut composita, aut propria aut tralata, aut usitata aut ficta.

Vni uerbo uitium saepius quam uirtus inest. Licet enim dicamus aliquod proprium, speciosum, sublime, nihil tamen horum nisi in complexu loquendi serieque contingit: lauda- 30

mus enim uerba rebus bene accommodata. Sola est quae 4
notari possit uelut uocalitas, quae *εὐφωνία* dicitur: cuius in
eo dilectus est ut inter duo quae idem significant ac tantun-
dem ualent quod melius sonet malis.

Prima barbarismi ac soloecismi foeditas absit. Sed quia 5
interim excusantur haec uitia aut consuetudine aut auctori-
tate aut uetustate aut denique uicinitate uirtutum (nam
saepe a figuris ea separare difficile est): ne qua tam lubrica
observatio fallat, acriter se in illud tenue discrimen gramma-
ticus intendat, de quo nos latius ibi loquemur ubi de figuris
orationis tractandum erit. Interim uitium quod fit in sin- 6
gulis uerbis sit barbarismus. Occurrat mihi forsitan aliquis:
quid hic promisso tanti operis dignum? aut quis hoc nescit,
alios barbarismos scribendo fieri, alios loquendo (quia quod
male scribitur male etiam dici necesse est, quae uitiose dixeris
non utique et scripto peccant), illud prius adiectione detrac-
tione inmutatione transmutatione, hoc secundum diuisione
complexione adspiratione sono contineri? Sed ut parua 7
sint haec, pueri docentur adhuc et grammaticos officii sui
commonemus. Ex quibus si quis erit plane inpolitus et uesti-
bulum modo artis huius ingressus, intra haec, quae profiten-
tium commentariolis uulgata sunt, consistet; doctiores multa
adicient: uel hoc primum, quod barbarum pluribus modis
accipimus. Vnum gente, quale sit si quis Afrum uel His- 8
panum Latinae orationi nomen inserat: ut ferrum quo rotae
uinciuntur dici solet 'cantus', quamquam eo tamquam recep-
to utitur Persius, sicut Catullus 'ploxenum' circa Padum
inuenit, et in oratione Labieni (siue illa Corneli Galli est) in

Pollionem 'casamo' †adsectator† e Gallia ductum est: nam
 'mastrucam', quod est Sardum, inridens Cicero ex industria
 9 dixit. Alterum genus barbari accipimus quod fit animi natura,
 ut is a quo insolenter quid aut minaciter aut crudeliter dic-
 10 tum sit barbare locutus existimatur. Tertium est illud uitium 5
 barbarismi, cuius exempla uulgo sunt plurima, sibi etiam
 quisque fingere potest, ut uerbo cui libebit adiciat litteram
 syllabamue uel detrahat aut aliam pro alia aut eandem alio
 11 quam rectum est loco ponat. Sed quidam fere in iactationem
 eruditionis sumere illa ex poetis solent, et auctores quos 10
 praelegunt criminantur. Scire autem debet puer haec apud
 scriptores carminum aut uenia digna aut etiam laude duci,
 12 potiusque illa docendi erunt minus uulgata. Nam duos in
 uno nomine faciebat barbarismos Tinga Placentinus, si re-
 prehendenti Hortensio credimus, 'preculam' pro 'pergula' 15
 dicens, et inmutatione, cum c pro g uteretur, et transmuta-
 tione, cum r praeponeret antecedenti. At in eadem uitii
 geminatione 'Mettoeo Fufetioeo' dicens Ennius poetico iure
 13 defenditur. Sed in prorsa quoque est quaedam iam recepta
 inmutatio (nam Cicero 'Canopitarum exercitum' dicit, ipsi 20
 Canobon uocant), et 'Trasumennum' pro 'Tarsumenno'
 multi auctores, etiamsi est in eo transmutatio, uindicaue-
 runt. Similiter alia: nam siue est 'adsentior', Sisenna dixit
 'adsentio' multique et hunc et analogian secuti, siue illud
 14 uerum est, haec quoque pars consensu defenditur: at ille 25

pexus pinguisque doctor aut illic detractionem aut hic adiectionem putabit. Quid quod quaedam, quae singula procul dubio uitiosa sunt, iuncta sine reprehensione dicuntur? Nam et 'dua' et 'tre' [pondo] diuersorum generum sunt barbarismi, at 'dua pondo' et 'tre pondo' usque ad nostram aetatem ab omnibus dictum est, et recte dici Messala confirmat. Absurdum forsitan uideatur dicere barbarismum, quod est unius uerbi uitium, fieri per numeros aut genera sicut soloecismum: 'scala' tamen et 'scopa' contraque 'hordea' et 'mulsa', licet litterarum mutationem detractionem adiectionem habeant, non alio uitiosa sunt quam quod pluralia singulariter et singularia pluraliter efferuntur: et 'gladia' qui dixerunt genere exciderunt. Sed hoc quoque notare contentus sum, ne arti culpa quorundam peruicacium perplexae uidear et ipse quaestionem addidisse.

Plus exigunt subtilitatis quae accidunt in dicendo uitia, quia exempla eorum tradi scripto non possunt, nisi cum in uersus inciderunt, ut diuisio 'Europai' 'Asiai', et ei contrarium uitium, quod *συναίρεσιν* et *ἐπισυναλιφήν* Graeci uocant, nos complexionem dicimus, qualis est apud P. Varronem:

'tum te flagranti deiectum fulmine Phaethon.'

Nam si esset prorsa oratio, easdem litteras enuntiare ueris syllabis licebat. Praeterea quae fiunt spatio, siue cum syllaba correpta producitur, ut

'Italiam fato profugus',

seu longa corripitur, <ut>

'unius ob noxam et furias',

- extra carmen non deprendas, sed nec in carmine uitia di-
 19 cenda sunt. Illa uero non nisi aure exiguntur quae fiunt per
 sonos: quamquam per adspirationem, siue adicitur uitiose
 siue detrahitur, apud nos potest quaeri an in scripto sit
 uitium, si h littera est, non nota. Cuius quidem ratio mutata 5
 20 cum temporibus est saepius. Parcissime ea ueteres usi etiam
 in uocalibus, cum 'aedos' 'ircos'que dicebant. Diu deinde
 seruatum ne consonantibus adspirarent, ut in 'Graccis' et
 'trumpis'. Erupit breui tempore nimius usus, ut 'choronae'
 'chenturiones' 'praechones' adhuc quibusdam inscriptionibus 10
 21 maneant, qua de re Catulli nobile epigramma est. Inde durat
 ad nos usque 'uehementer' et 'comprehendere' et 'mihi':
 nam 'mehe' quoque pro 'me' apud antiquos tragoediarum
 praecipue scriptores in ueteribus libris inuenimus.
- 22 Adhuc difficilior obseruatio est per tenores (quos quidem 15
 ab antiquis dictos tonores comperi, uidelicet declinato a
 Graecis uerbo, qui *τόνους* dicunt) uel adcentus, quas Graeci
προσῳδίας uocant, cum acuta et grauis alia pro alia ponuntur,
 ut in hoc 'Camillus', si acuitur prima, aut grauis pro flexa,
 23 ut 'Cethegus' (et hic prima acuta; nam sic media mutatur), 20
 aut flexa pro graui, ut †apice† circumducta sequenti, quam
 ex duabus syllabis in unam cogentes et deinde flectentes
 24 dupliciter peccant. Sed id saepius in Graecis nominibus acci-
 dit, ut 'Atreus', quem nobis iuuenibus doctissimi senes acuta
 prima dicere solebant, ut necessario secunda grauis esset, 25
 item 'Nerei' 'Terei'que.
- 25 Haec de accentibus tradita. Ceterum scio iam quosdam
 eruditos, nonnullos etiam grammaticos sic docere ac loqui

ut propter quaedam uocum discrimina uerbum interim acuto sono finiant, ut in illis

‘quae circum litora, circum piscosos scopulos’,

ne, si grauem posuerint secundam, ‘circus’ dici uideatur, **26**

non ‘circumitus’: itemque cum ‘quale’ interrogantes graui, comparantes acuto tenore concludunt; quod tamen in aduerbiis fere solis ac pronomibus uindicant, in ceteris ueterem legem secuntur. Mihi uidetur condicionem mutare quod his **27**

locis uerba coniungimus. Nam cum dico ‘circum litora’, tamquam unum enuntio dissimulata distinctione, itaque tamquam in una uoce una est acuta: quod idem accidit in illo

‘Troiae qui primus ab oris’.

Euenit ut metri quoque condicio mutet accentum: **28**

‘pecudes pictaeque uolucres’.

Nam ‘uolucres’ media acuta legam, quia, etsi natura breuis, tamen positione longa est, ne faciat iambum, quem non recipit uersus herous. Separata uero haec a praecepto nostro **29**

non recedent, aut si consuetudo uicerit uetus lex sermonis abolebitur. Cuius difficilior apud Graecos observatio est, quia plura illis loquendi genera, quas dialectus uocant, et quod alias uitiosum, interim alias rectum est. Apud nos uero breuissima ratio: namque in omni uoce acuta intra numerum **30**

trium syllabarum continetur, siue eae sunt in uerbo solae siue ultimae, et in iis aut proxima extremae aut ab ea tertia.

Trium porro de quibus loquor media longa aut acuta aut flexa erit, eodem loco breuis utique grauem habebit sonum ideoque positam ante se, id est ab ultima tertiam, acuet.

Est autem in omni uoce utique acuta, sed numquam plus **31** una nec umquam ultima, ideoque in disyllabis prior. Praeterea

- numquam in eadem flexa et acuta, †qui in eadem flexa et acuta†; itaque neutra cludet uocem Latinam. Ea uero quae sunt syllabae unius erunt acuta aut flexa, ne sit aliqua
- 32** uox sine acuta. Et illa per sonos accidunt, quae demonstrari scripto non possunt, uitia oris et linguae: iotacismus et lab- 5
dacismus et ischnotetas et plateasmus feliciores fingendis nominibus Graeci uocant, sicut coelostomian, cum uox quasi
- 33** in recessu oris auditur. Sunt etiam proprii quidam et inenarrabiles soni, quibus nonnumquam nationes deprehendimus. Remotis igitur omnibus de quibus supra diximus uitiiis erit 10
illa quae uocatur *ὀρθοέπεια*, id est emendata cum suauitate uocum explanatio: nam sic accipi potest recta.
- 34** Cetera uitia omnia ex pluribus uocibus sunt, quorum est soloecismus. Quamquam circa hoc quoque disputatum est; nam etiam qui complexu orationis accidere eum confitentur, 15
quia tamen unius emendatione uerbi corrigi possit, in uerbo
- 35** esse uitium, non in sermone contendunt, cum, siue ‘amarae corticis’ seu ‘medio cortice’ per genus facit soloecismum (quorum neutrum quidem reprehendo, cum sit utriusque Vergilius auctor: sed fingamus utrumlibet non recte dictum), 20
mutatio uocis alterius, in qua uitium erat, rectam loquendi rationem sit redditura, ut ‘amari corticis’ fiat uel ‘media cortice’. Quod manifestae calumniae est: neutrum enim uitiosum est separatum, sed compositione peccatur, quae
- 36** iam sermonis est. Illud eruditius quaeritur, an in singulis 25
quoque uerbis possit fieri soloecismus, ut si unum quis ad se uocans dicat ‘uenite’, aut si pluris a se dimittens ita loquatur: ‘abi’ aut ‘discede’. Nec non cum responsum ab inter-

rogante dissentit, ut si dicenti 'quem uideo?' ita occurras: 'ego'. In gestu etiam nonnulli putant idem uitium inesse, cum aliud uoce, aliud nutu uel manu demonstratur. Huic **37** opinioni neque omnino accedo neque plane dissentio; nam id fateor accidere uoce una, non tamen aliter quam si sit aliquid, quod uim alterius uocis optineat, ad quod uox illa referatur: ut soloecismus ex complexu fiat eorum quibus res significantur et uoluntas ostenditur. Atque ut omnem effu- **38** giam cauillationem, sit aliquando in uno uerbo, numquam in solo uerbo. Per quot autem et quas accidat species, non satis conuenit. Qui plenissime, quadripertitam uolunt esse rationem nec aliam quam barbarismi, ut fiat adiectione 'nam enim', 'de susum', 'in Alexandriam', detractioe 'ambulo uiam', 'Aegypto uenio', 'ne hoc fecit', transmutatione, qua **39** ordo turbatur, 'quoque ego', 'enim hoc uoluit', 'autem non habuit': ex quo genere an sit 'igitur' initio sermonis positum dubitari potest, quia maximos auctores in diuersa fuisse opinione uideo, cum apud alios sit etiam frequens, apud alios numquam reperiatur. Haec tria genera quidam di- **40** ducunt a soloecismo, et adiectionis uitium *πλεονασμόν*, detractioe *ἔλλειψιν*, inuersionis *ἀναστροφήν* uocant: quae si in speciem soloecismi cadat, *ὑπερβατόν* quoque eodem appellari modo posse. Inmutatio sine controuersia est, cum aliud pro **41** alio ponitur. Id per omnis orationis partis deprendimus, frequentissime in uerbo, quia plurima huic accidunt, ideoque in eo fiunt soloecismi per genera tempora personas modos (siue cui 'status' eos dici seu 'qualitates' placet) uel sex uel ut alii uolunt octo (nam totidem uitiorum erunt formae in quot species eorum quidque de quibus supra dictum est diuiseris): praeterea numeros, in quibus nos singularem ac **42** pluralem habemus, Graeci et *δυϊκόν*. Quamquam fuerunt qui nobis quoque adicerent dualem 'scripsere' 'legere' (quod

- euitandae asperitatis gratia mollitum est, ut apud ueteres pro 'male mereris' 'male merere'), ideoque quod uocant duale in illo solo genere consistit, cum apud Graecos et uerbi tota fere ratione et in nominibus deprendatur (et sic quoque rarissimus sit eius usus), apud nostrorum uero neminem haec
 43 obseruatio reperiatur, quin e contrario
 'deuenere locos'
 et 'conticuere omnes'
 et 'consedere duces'
 aperte nos doceant nil horum ad duos pertinere, 'dixere' quoque, quamquam id Antonius Rufus ex diuerso ponit exemplum, de pluribus patronis praeco pronuntiet. Quid? non
 44 Liuius circa initia statim primi libri 'tenuere' inquit 'arcem Sabini' et mox: 'in aduersum Romani subiere'? Sed quem potius ego quam M. Tullium sequar? Qui in Oratore 'non reprendo' inquit 'scripsere: scripserunt esse uerius sentio'.
 45 Similiter in uocabulis et nominibus fit soloecismus genere, numero, proprie autem casibus, quidquid horum alteri succedet. Huic parti subiungantur licet per comparationes et superlationes, itemque in quibus patrium pro possessiuo
 46 dicitur uel contra. Nam uitium quod fit per quantitatem, ut 'magnum peculiolum', erunt qui soloecismum putent, quia pro nomine integro positum sit deminutum: ego dubito an id inproprium potius appellem; significatione enim deerrat: soloecismi porro uitium non est in sensu, sed in complexu.
 47 In participio per genus et casum ut in uocabulo, per tempora ut in uerbo, per numerum ut in utroque peccatur. Pronomen

quoque genus numerum casus habet, quae omnia recipiunt huius modi errorem. Fiunt soloecismi et quidem plurimi per 48 partis orationis: sed id tradere satis non est, ne ita demum uitium esse credat puer si pro alia ponatur alia, ut uerbum ubi nomen esse debuerit, uel aduerbium ubi pronomen, ac similia. Nam sunt quaedam cognata, ut dicunt, id est eius- 49 dem generis, in quibus qui alia specie quam oportet utetur, non minus quam ipso genere permutato deliquerit. Nam et 50 'an' et 'aut' coniunctiones sunt, male tamen interrogas 'hic aut ille sit'; et 'ne' ac 'non' aduerbia: qui tamen dicat pro illo 'ne feceris' 'non feceris', in idem incidat uitium, quia alterum negandi est, alterum uetandi. Hoc amplius 'intro' et 'intus' loci aduerbia, 'eo' tamen 'intus' et 'intro sum' soloecismi sunt. Eadem in diuersitate pronominum inter- 51 iectionum praepositionum accident.

Est enim soloecismus in oratione comprehensionis unius sequentium ac priorum inter se inconueniens positio. Quaedam 52 tamen et faciem soloecismi habent et dici uitiosa non possunt, ut 'tragoedia Thyestes', ut 'ludi Floralia ac Megalesia' —quamquam haec sequentia tempore interciderunt numquam aliter a ueteribus dicta. Schemata igitur nominabuntur, frequentiora quidem apud poetas, sed oratoribus quoque permissa. Verum schema fere habebit aliquam rationem, ut 53 docebimus eo quem paulo ante promisimus loco, sed hic quoque quod schema uocatur, si ab aliquo per imprudentiam factum erit, soloecismi uitio non carebit. In eadem specie 54 sunt, sed schemate carent, ut supra dixi, nomina feminina quibus mares utuntur, et neutralia quibus feminae. Hactenus de soloecismo: neque enim artem grammaticam componere adgressi sumus, sed cum in ordinem incurreret, inhonoratam transire nolimus.

Hoc amplius, ut institutum ordinem sequar, uerba aut 55

Latina aut peregrina sunt. Peregrina porro ex omnibus prope
dixerim gentibus ut homines, ut instituta etiam multa
56 uenerunt. Taceo de Tuscis et Sabinis et Praenestinis quoque
(nam ut eorum sermone utentem Vettium Lucilius insecta-
tur, quem ad modum Pollio reprendit in Liuiio Patauinita- 5
57 tem): licet omnia Italica pro Romanis habeam. Plurima
Gallica eualuerunt, ut 'raeda' ac 'petorritum', quorum altero
tamen Cicero, altero Horatius utitur. Et 'mappam' circo
quoque usitatum nomen Poeni sibi uindicant, et 'gurdos',
quos pro stolidis accipit uulcus, ex Hispania duxisse origin- 10
58 em audiui. Sed haec diuisio mea ad Graecum sermonem
praecipue pertinet; nam et maxima ex parte Romanus inde
conuersus est, et confessis quoque Graecis utimur uerbis ubi
nostra desunt, sicut illi a nobis nonnumquam mutuuntur.
Inde illa quaestio exoritur, an eadem ratione per casus duci 15
59 externa qua nostra conueniat. Ac si reperias grammaticum
ueterum amatorem, neget quicumque ex Latina ratione mu-
tandum, quia, cum sit apud nos casus ablatius, quem illi
non habent, parum conueniat uno casu nostro, quinque
60 Graecis uti: quin etiam laudet uirtutem eorum qui poten- 20
tiores facere linguam Latinam studebant nec alienis egere
institutis fatebantur: inde 'Castorem' media syllaba pro-
ducta pronuntiarunt, quia hoc omnibus nostris nominibus
accidebat quorum prima positio in easdem quas 'Castor' lit- 25
teras exit, et ut 'Palaemo' ac 'Telamo' et 'Plato' (nam sic
eum Cicero quoque appellat) dicerentur retinuerunt, quia
61 Latinum quod o et n litteris finiretur non reperiabant. Ne
in a quidem atque s litteras exire temere masculina Graeca
nomina recto casu patiebantur, ideoque et apud Caelium

legimus 'Pelias cincinnatus' et apud Messalam 'bene fecit Euthia' et apud Ciceronem 'Hermagora', ne miremur quod ab antiquorum plerisque 'Aenea' ut 'Anchisa' sit dictus. Nam si ut 'Maecenas' 'Sufenas' 'Asprenas' dicerentur, geneti- 62
tuo casu non e littera sed tis syllaba terminarentur. Inde Olympo et tyranno acutam syllabam mediam dederunt, quia [duabus longis sequentibus] primam breuem acui noster sermo non patitur. Sic genetius 'Vlixii' et 'Achilli' fecit, sic 63
alia plurima. Nunc recentiores instituerunt Graecis nominibus Graecas declinationes potius dare, quod tamen ipsum non semper fieri potest. Mihi autem placet rationem Latinam sequi, quousque patitur decor. Neque enim iam 'Calypsonem' dixerim ut 'Iunonem', quamquam secutus antiquos C. Caesar utitur hac ratione declinandi; sed auctoritatem consuetudo superauit. In ceteris quae poterunt utroque modo 64
non indecenter efferri, qui Graecam figuram sequi malet non Latine quidem sed tamen citra reprehensionem loquetur.

Simplices uoces prima positione, id est natura sua, constant, compositae aut praepositionibus subiunguntur, ut 65
'innocens' (dum ne pugnantibus inter se duabus, quale est 'inperterritus': alioqui possunt aliquando continuari duae, ut 'incompositus' 'reconditus' et quo Cicero utitur 'subabsurdum'), aut e duobus quasi corporibus coalescunt, ut 'maleficus'. Nam ex tribus nostrae utique linguae non concesserim, 66
quamuis 'capsis' Cicero dicat compositum esse ex 'cape si

uis', et inueniantur qui 'Lupercalia' aequae tris partes orationis esse contendunt quasi 'luere per caprum': nam 'Solitaurilia' iam persuasum est esse 'Suouetaurilia', et sane ita se habet sacrum, quale apud Homerum quoque est. Sed haec non tam ex tribus quam ex particulis trium coeunt. Ceterum etiam ex praepositione et duobus uocabulis dure uidetur struxisse Pacuuius:

'Nerei repandirostrum incuruiceruicum pecus.'

- 68 Iunguntur autem aut ex duobus Latinis integris, ut 'superfui' 'supterfugi', quamquam ex integris an composita sint quaeritur, aut ex integro et corrupto, ut 'maleuolus', aut ex corrupto et integro, ut 'noctiuagus', aut duobus corruptis, ut 'pedisecus', aut ex nostro et peregrino, ut 'biclinium', aut contra, ut 'epitogium' et 'Anticato', aliquando et ex duobus peregrinis, ut 'epiraedium'; nam cum sit 'epi' praepositio Graeca, 'raeda' Gallicum (neque Graecus tamen neque Gallus utitur composito), Romani suum ex alieno utroque fecerunt.
- 69 Frequenter autem praepositiones quoque copulatio ista corrumpit: inde 'abstulit' 'aufugit' 'amisit', cum praepositio sit 'ab' sola, et 'coit', cum sit praepositio 'con'. Sic 'ignauis' et 'erepublica' et similia. Sed res tota magis Graecos decet, nobis minus succedit: nec id fieri natura puto, sed alienis fauemus, ideoque cum *κυρταύχενα* mirati simus, 'incuruiceruicum' uix a risu defendimus.
- 71 Propria sunt uerba cum id significant in quod primo denominata sunt, tralata cum alium natura intellectum, alium loco praebent. Usitatis tutius utimur, noua non sine quodam periculo fingimus. Nam si recepta sunt, modicam laudem

adferunt orationi, repudiata etiam in iocos exeunt. Auden- 72
 dum tamen: namque, ut Cicero ait, etiam quae primo dura
 uisa sunt, usu molliuntur. Sed minime nobis concessa est
ὀνοματοποιία. Quis enim ferat si quid simile illis merito lauda-
 tis *λίγξε βίος* et *σίζ' ὀφθαλμός* fingere audeamus? Iam ne
 'balare' quidem aut 'hinnire' fortiter diceremus nisi iudicio
 uetustatis niterentur.

6. Est etiam sua loquentibus obseruatio, sua scribentibus.
 Sermo constat ratione uetustate auctoritate consuetudine.
 Rationem praestat praecipue analogia, nonnumquam etymo-
 logia. Vetera maiestas quaedam et, ut sic dixerim, religio
 commendat. Auctoritas ab oratoribus uel historicis peti 2
 solet (nam poetas metri necessitas excusat, nisi si quando
 nihil impediante in utroque modulatione pedum alterum
 malunt, qualia sunt

'imo de stirpe recisum'

et 'aëriae quo conguessere palumbes'

et 'silice in nuda'

et similia): cum summorum in eloquentia uirorum iudicium
 pro ratione, et uel error honestus est magnos duces sequen-
 tibus. Consuetudo uero certissima loquendi magistra, uten- 3
 dumque plane sermone, ut nummo, cui publica forma est.
 Omnia tamen haec exigunt acre iudicium, analogia prae-
 cipue: quam proxime ex Graeco transferentes in Latinum 4
 proportionem uocauerunt. Eius haec uis est, ut id quod
 dubium est ad aliquid simile de quo non quaeritur re-
 ferat, et incerta certis probet. Quod efficitur duplici uia:

- comparatione similium in extremis maxime syllabis, propter quod ea quae sunt e singulis negantur debere rationem, et deminutione. Comparatio in nominibus aut genus deprendit aut declinationem: genus, ut, si quaeratur 'funis' masculinum sit an femininum, simile illi sit 'panis': declinationem, ut, si ueniat in dubium 'hac domu' dicendum sit an 'hac domo', et 'domuum' an 'domorum', similia sint 'domus' 'anus' 'manus'. Deminutio genus modo detegit, ut, ne ab eodem exemplo recedam, 'funem' masculinum esse 'funiculus' ostendit. Eadem in uerbis quoque ratio comparationis, ut, si quis antiquos secutus 'feruere' breui media syllaba dicat, deprendatur uitiose loqui, quod omnia quae e et o litteris fatendi modo terminantur, eadem, si in infinitis e litteram media syllaba acceperunt, utique productam habent: 'prandeo' 'pendeo' 'spondeo', 'prandere' 'pendere' 'spondere', at quae o solam habent, dummodo per eandem litteram in infinito exeant, breuia fiunt: 'lego' 'dico' 'curro', 'legere' 'dicere' 'currere': etiamsi est apud Lucilium: 'feruit aqua et feruet: feruit nunc, feruet ad annum'.
- 9 Sed pace dicere hominis eruditissimi liceat: si 'feruit' putat illi simile 'currit' et 'legit', 'feruo' dicet ut 'lego' et 'curro', quod nobis inauditum est. Sed non est haec uera comparatio: nam 'feruit' est illi simile 'seruit'. Quam proportionem sequenti dicere necesse est 'feruire' ut 'seruire'. Prima quoque aliquando positio ex obliquis inuenitur, ut memoria repeto conuictos a me qui repperderant quod hoc uerbo usus essem: 'pepigi'; nam id quidem dixisse summos auctores confitebantur, rationem tamen negabant permittere, quia prima

positio 'paciscor', cum haberet naturam patiendi, faceret tempore praeterito 'pactus sum'. Nos praeter auctoritatem **11** oratorum atque historicorum analogia quoque dictum tuebamur. Nam cum legeremus in XII tabulis 'ni ita pagunt', inueniebamus simile huic 'cadunt': inde prima positio, etiamsi uetustate exoleuerat, apparebat 'pago' ut 'cado', unde non erat dubium sic 'pepigi' nos dicere ut 'cecidit'. Sed **12** meminerimus non per omnia duci analogiae posse rationem, cum et sibi ipsa plurimis in locis repugnet. Quaedam sine dubio conantur eruditi defendere, ut, cum deprensus est 'lepus' et 'lupus' similia positione quantum casibus numerisque dissentiant, ita respondent non esse paria quia 'lepus' epicoenon sit, 'lupus' masculinum, quamquam Varro in eo libro quo initia Romanae urbis enarrat lupum feminam dicit **13** Ennium Pictoremque Fabium secutus. Illi autem idem, cum interrogantur cur 'aper' 'apri' et 'pater' 'patris' faciat, illud nomen positum, hoc ad aliquid esse contendunt. Praeterea quoniam utrumque a Graeco ductum sit, ad eam rationem recurrunt, ut *πατρός* 'patris', *κάπρου* 'apri' faciat. Illa tamen **14** quomodo effugient, ut non, quamuis feminina singulari nominatiuo us litteris finita numquam genetiuo casu ris syllaba terminentur, faciat tamen 'Venus' 'Veneris'? Item, cum es litteris finita per uarios exeant genetiuos, numquam tamen eadem ris syllaba terminatos, 'Ceres' cogat dici **15** 'Cereris'? Quid uero quae tota positionis eiusdem in diuersos flexus eunt, cum 'Alba' faciat 'Albanos' et 'Albensis', 'uolo' 'uolui' et 'uolaui'? Nam praeterito quidem tempore uarie formari uerba prima persona o littera terminata ipsa analogia confitetur, si quidem facit 'cado' 'cecidit', 'spondeo'

- ‘spopondi’, ‘pingo’ ‘pinxi’, ‘lego’ ‘legi’, ‘pono’ ‘posui’, ‘frango’
 16 ‘fregi’, ‘laudo laudavi’. Non enim, cum primum fingerentur homines, Analogia demissa caelo formam loquendi dedit, sed inuenta est postquam loquebantur, et notatum in sermone quid quoque modo caderet. Itaque non ratione nititur sed 5 exemplo, nec lex est loquendi sed observatio, ut ipsam analogian nulla res alia fecerit quam consuetudo. Inhaerent tamen 17 ei quidam molestissima diligentiae peruersitate, ut ‘audaciter’ potius dicant quam ‘audacter’, licet omnes oratores aliud sequantur, et ‘emicavit’, non ‘emicuit’, et ‘conire’, non ‘coire’. 10 His permittamus et ‘audiuisse’ et ‘sciuisse’ et ‘tribunale’ et ‘faciliter’ dicere; ‘frugalis’ quoque sit apud illos, non ‘frugi’: 18 nam quo alio modo fiet ‘frugalitas’? Idem ‘centum milia nummum’ et ‘fidem deum’ ostendant duplices quoque soloeismos esse, quando et casum mutant et numerum: nescie- 15 bamus enim ac non consuetudini et decori seruibamus, sicut in plurimis quae M. Tullius in Oratore diuine ut omnia 19 exequitur. Sed Augustus quoque in epistulis ad C. Caesarem scriptis emendat quod is ‘calidum’ dicere quam ‘caldum’ malit, non quia id non sit Latinum, sed quia sit odiosum et, 20 ut ipse Graeco uerbo significauit, *περίεργον*. Atqui hanc quidam *ὀρθοέπειαν* solam putant, quam ego minime excludo. Quid enim tam necessarium quam recta locutio? Immo inhaerendum ei iudico, quoad licet, diu etiam mutantibus repugnandum: sed abolita atque abrogata retinere insolentiae 25 cuiusdam est et friuolae in paruis iactantiae. Multum enim litteratus qui sine adspiratione et producta secunda syllaba salutarit (‘auêre’ est enim), et ‘calefacere’ dixerit

potius quam quod dicimus et 'conseruauisse', his adiciat
 'face' et 'dice' et similia. Recta est haec uia: quis negat? Sed **22**
 adiacet et mollior et magis trita. Ego tamen non alio magis
 angor quam quod obliquis casibus ducti etiam primas sibi
 positiones non inuenire sed mutare permittunt, ut cum
 'ebur' et 'robur', ita dicta ac scripta summis auctoribus, in o
 litteram secundae syllabae transferunt, quia sit 'roboris' et
 'eboris', 'sulpur' autem et 'guttur' u litteram in genetiuo
 seruent: ideoque 'iecur' etiam et 'femur' controuersiam
 fecerunt. Quod non minus est licentiosum quam si 'sulpuri' **23**
 et 'gutturi' subicerent in genetiuo litteram o mediam quia
 esset 'eboris' et 'roboris': sicut Antonius Gniphio, qui 'robur'
 quidem et 'ebur' atque etiam 'marmur' fatetur esse, uerum
 fieri uult ex his 'ebura' 'robura' 'marmura'. Quodsi animad- **24**
 uertent litterarum adfinitatem, scirent sic ab eo quod est
 'robur' 'roboris' fieri quo modo ab eo quod est 'miles limes'
 'militis limitis', 'iudex uindex' 'iudicis uindicis', et quae
 supra iam attigi. Quid uero quod, ut dicebam, similes posi- **25**
 tiones in longe diuersas figuras per obliquos casus exeunt,
 ut 'uirgo Iuno,' 'fusus lusus', 'cuspis puppis' et mille alia:
 cum illud etiam accidat, ut quaedam pluraliter non dicantur,
 quaedam contra singulari numero, quaedam casibus
 careant, quaedam a primis statim positionibus tota mutentur,
 ut 'Iuppiter'? Quod uerbis etiam accidit, ut illi 'fero', **26**
 cuius praeteritum perfectum et ulterius non inuenitur. Nec
 plurimum refert nulla haec an praedura sint. Nam quid 'pro-
 genies' genetiuo singulari, quid plurali 'spes' faciet? Quo
 modo autem 'quire' et 'urgere' uel in praeterita patiendi
 modo uel in participia transibunt? Quid de aliis dicam, cum **27**

'senatus senatui' 'senati' an 'senatus' faciat incertum sit? Quare mihi non inuenuste dici uidetur aliud esse Latine, aliud grammaticae loqui. Ac de analogia nimium.

- 28 Etymologia, quae uerborum originem inquit, a Cicerone dicta est notatio, quia nomen eius apud Aristotelen inuenitur *σύμβολον*, quod est 'nota'. Nam uerbum ex uerbo ductum, id est ueriloquium, ipse Cicero qui finxit reformidat. Sunt qui
- 29 uim potius intuiti originationem uocent. Haec habet aliquando usum necessarium, quotiens interpretatione res de qua quaeritur eget, ut cum M. Caelius se esse hominem frugi uult probare, non quia abstinens sit (nam id ne mentiri quidem poterat), sed quia utilis multis, id est fructuosus, unde sit ducta frugalitas. Ideoque in definitionibus adsig-
- 30 natur etymologiae locus. Nonnumquam etiam barbara ab emendatis conatur discernere, ut cum 'Triquetram' dici Siciliam an 'Triquedram', 'meridiem' an 'medidiem' oporteat quaeritur: aliquando consuetudini seruit. Continet autem in se multam eruditionem, siue ex Graecis orta tractemus, quae sunt plurima praecipueque Aeolica ratione, cui est sermo noster simillimus, declinata, siue ex historiarum ueterum notitia nomina hominum locorum gentium urbium requiramus: unde Bruti, Publicolae, Pythici? cur Latium, Italia, Beneuentum? quae Capitolium et collem Quirinalem et Argiletum appellandi ratio?
- 32 Iam illa minora in quibus maxime studiosi eius rei fatigantur, qui uerba paulum declinata uarie et multipliciter ad ueritatem reducunt aut correptis aut porrectis aut adiectis aut detractis aut permutatis litteris syllabisue. Inde prauis

ingeniis ad foedissima usque ludibria labuntur. Sit enim
 'consul' a consulendo uel a iudicando: nam et hoc 'consulere'
 ueteres uocauerunt, unde adhuc remanet illud 'rogat boni
 consulas', id est 'bonum iudices': 'senatui' dederit nomen **33**
 aetas, nam idem patres sunt: et 'rex' 'rector' et alia plurima
 indubitata: nec abnuerim tegulae regulaeque et similium
 his rationem: iam sit et 'classis' a calando et 'lepus' 'leuipes'
 et 'uulpes' 'uolipes': etiamne a contrariis aliqua sinemus **34**
 trahi, ut 'lucus' quia umbra opacus parum luceat, et 'ludus'
 quia sit longissime a lusu, et 'Ditis' quia minime diues?
 Etiamne 'hominem' appellari quia sit humo natus (quasi
 uero non omnibus animalibus eadem origo, aut illi primi
 mortales ante nomen imposuerint terrae quam sibi), et
 'uerba' ab aëre uerberato? Pergamus: sic perueniemus eo **35**
 usque ut 'stella' luminis stilla credatur, cuius etymologiae
 auctorem clarum sane in litteris nominari in ea parte qua a
 me reprehenditur inhumanum est. Qui uero talia libris com- **36**
 plexi sunt, nomina sua ipsi inscripserunt, ingenioseque uisus
 est Gaius 'caelibes' dicere ueluti 'caelites', quod onere
 grauissimo uacent, idque Graeco argumento iuuat: *ἡϊθέους*
 enim eadem de causa dici adfirmat. Nec ei cedit Modestus
 inuentione: nam, quia Caelo Saturnus genitalia absciderit,
 hoc nomine appellatos qui uxore careant ait; Aelius 'pitu-
 itam' quia petat uitam. Sed cui non post Varronem sit uenia? **37**
 Qui 'agrum' quia in eo agatur aliquid, et 'gragulos' quia gre-
 gatim uolent dictos uoluit persuadere Ciceroni (ad eum enim
 scribit), cum alterum ex Graeco sit manifestum duci, alterum
 ex uocibus auium. Sed hoc tanti fuit uertere, ut 'merula', **38**

quia sola uolat, quasi mera uolans nominaretur. Quidam non dubitarunt etymologiae subicere omnem nominis causam, ut ex habitu, quem ad modum dixi, 'Longos' et 'Rufos', ex sono 'stertere' 'murmurare', etiam deriuata, ut a 'uelocitate' dicitur 'uelox', et composita pleraque his similia, quae sine dubio aliunde originem ducunt, sed arte non egent, cuius in hoc opere non est usus nisi in dubiis.

- 39 Verba a uetustate repetita non solum magnos adsertores habent, sed etiam adferunt orationi maiestatem aliquam non sine delectatione: nam et auctoritatem antiquitatis habent et, quia intermissa sunt, gratiam nouitati similem parant.
- 40 Sed opus est modo, ut neque crebra sint haec nec manifesta, quia nihil est odiosius adfectatione, nec utique ab ultimis et iam oblitteratis repetita temporibus, qualia sunt 'topper' et 'antegerio' et 'exanclare' et 'prosapia' et Saliorum carmina uix sacerdotibus suis satis intellecta. Sed illa mutari uetat religio et consecratis utendum est: oratio uero, cuius summa uirtus est perspicuitas, quam sit uitiosa si egeat interprete! Ergo ut nouorum optima erunt maxime uetera, ita ueterum maxime noua.
- 42 Similis circa auctoritatem ratio. Nam etiamsi potest uideri nihil peccare qui utitur iis uerbis quae summi auctores traderunt, multum tamen refert non solum quid dixerint, sed etiam quid persuaserint. Neque enim 'tuburchinabundum' et 'lurchinabundum' iam in nobis quisquam ferat, licet Cato sit auctor, nec 'hos lodices', quamquam id Pollioni placet, nec 'gladiola', atqui Messala dixit, nec 'parricidatum', quod

in Caelio uix tolerabile uidetur, nec 'collos' mihi Caluus persuaserit: quae nec ipsi iam dicerent.

Superest igitur consuetudo: nam fuerit paene ridiculum **43** malle sermonem quo locuti sint homines quam quo loquantur. Et sane quid est aliud uetus sermo quam uetus loquendi consuetudo? Sed huic ipsi necessarium est iudicium, constituendumque in primis id ipsum quid sit quod consuetudinem uocemus. Quae si ex eo quod plures faciunt nomen **44** accipiat, periculosissimum dabit praeceptum non orationi modo sed, quod maius est, uitae: unde enim tantum boni ut pluribus quae recta sunt placeant? Igitur ut uelli et comam in gradus frangere et in balneis perpotare, quamlibet haec inuaserint ciuitatem, non erit consuetudo, quia nihil horum caret reprehensione (at lauamur et tondemur et conuiuimus ex consuetudine), sic in loquendo non si quid uitiose multis insederit pro regula sermonis accipiendum erit. Nam ut **45** transeam quem ad modum uulgo imperiti loquantur, tota saepe theatra et omnem circi turbam exclamasse barbaram scimus. Ergo consuetudinem sermonis uocabo consensum eruditorum, sicut uiuendi consensum bonorum.

7. Nunc, quoniam diximus quae sit loquendi regula, dicendum quae scribentibus custodienda, quod Graeci orthographian uocant, nos recte scribendi scientiam nominemus. Cuius ars non in hoc posita est, ut nouerimus quibus quaeque syllaba litteris constet (nam id quidem infra grammatici officium est), sed totam, ut mea fert opinio, subtilitatem in dubiis habet: ut longis syllabis omnibus adponere apicem **2** ineptissimum est, quia plurimae natura ipsa uerbi quod scribitur patent, sed interim necessarium, cum eadem littera alium atque alium intellectum, prout correpta uel producta est, facit: ut 'malus' arborem significet an hominem non **3** bonum apice distinguitur, 'palus' aliud priore syllaba longa,

- aliud sequenti significat, et cum eadem littera nominatiuo casu breuis, ablatiuo longa est, utrum sequamur plerumque
- 4** hac nota monendi sumus. Similiter putauerunt illa quoque seruanda discrimina, ut 'ex' praepositionem si uerbum sequeretur 'specto', adiecta secundae syllabae s littera, si
- 5** 'pecto', remota scriberemus. Illa quoque seruata est a multis differentia, ut 'ad', cum esset praepositio, d litteram, cum autem coniunctio, t acciperet, itemque 'cum', si tempus significaret, per quom, si comitem, per c ac duas sequentis
- 6** scriberetur. Frigidiora his alia, ut 'quidquid' c quartam haberet ne interrogare bis uideremur, et 'quotidie' non 'cotidie', ut sit quot diebus: uerum haec iam etiam inter ipsas ineptias euanuerunt.
- 7** Quaeri solet, in scribendo praepositiones sonum quem iunctae efficiunt an quem separatae obseruare conueniat, ut cum dico 'optinuit' (secundam enim b litteram ratio
- 8** poscit, aures magis audiunt p) et 'immunis' (illud enim quod ueritas exigit, sequentis syllabae sono uictum, m gemina
- 9** commutatur.) Est et in diuidendis uerbis obseruatio, mediam litteram consonantem priori an sequenti syllabae adiungas. 'Haruspex' enim, quia pars eius posterior a spectando est, s litteram tertiae dabit, 'abstemius', quia ex abstinentia
- 10** temeti composita uox est, primae relinquet. Nam k quidem in nullis uerbis utendum puto nisi quae significat etiam ut sola ponatur. Hoc eo non omisi quod quidam eam quotiens a sequatur necessariam credunt, cum sit c littera, quae ad omnis uocalis uim suam perferat.
- 11** Verum orthographia quoque consuetudini seruit ideoque saepe mutata est. Nam illa uetustissima transeo tempora, quibus et pauciores litterae nec similes his nostris earum

formae fuerunt et uis quoque diuersa, sicut apud Graecos
 o litterae, quae interim longa ac breuis, ut apud nos, interim
 pro syllaba quam nomine suo exprimit posita est: ut a **12**
 Latinis ueteribus d plurimis in uerbis ultimam adiectam,
 quod manifestum est etiam ex columna rostrata, quae est
 Duilio in foro posita, interim g quoque, ut in puluinari Solis,
 qui colitur iuxta aedem Quirini, 'uesperug', quod 'uesperu-
 ginem' accipimus. De mutatione etiam litterarum, de qua **13**
 supra dixi, nihil repetere hic necesse est: fortasse enim sicut
 scribebant, etiam loquebantur. Semiuocalis geminare diu **14**
 non fuit usitatissimi moris, atque e contrario usque ad
 Accium et ultra porrectas syllabas geminis, ut dixi, uocali-
 bus scripserunt. Diutius durauit ut e et i iungendis eadem **15**
 ratione qua Graeci *ei* uterentur: ea casibus numerisque dis-
 creta est, ut Lucilius praecipit:

'iam "puerei uenere": e postremum facito atque i,
 ut pueri plures fiant'

ac deinceps idem:

'mendaci furique addes e, cum dare furi
 iusseris.'

Quod quidem cum superuacuum est quia i tam longae quam **16**
 breuis naturam habet, tum incommodum aliquando; nam
 in iis quae proximam ab ultima litteram e habebunt
 et i longa terminabuntur, illam rationem sequentes utemur
 e gemina, qualia sunt haec 'aurei' 'argentei' et his similia:
 idque iis praecipue qui ad lectionem instituentur etiam im- **17**
 pedimento erit, sicut in Graecis accidit adiectione i litterae,

quam non solum datiuus casibus in parte ultima adscribunt, sed quibusdam etiam interponunt, ut in *ΛΗΙΣΤΗΙ*, quia etymologia ex diuisione in tris syllabas facta desideret eam
 18 litteram. Ae syllabam, cuius secundam nunc e litteram ponimus, uarie per a et i efferebant, quidam semper ut Graeci, quidam singulariter tantum, cum in datiuum uel genetiuum casum incidissent, unde 'pictai uestis' et 'aquai' Vergilius
 19 amantissimus uetustatis carminibus inseruit. In isdem plurali numero e utebantur: 'hi Sullae, Galbae'. Est in hac quoque parte Lucili praeceptum, quod quia pluribus explicatur uersibus, si quis parum credet apud ipsum in nono re-
 20 quirat. Quid quod Ciceronis temporibus paulumque infra, fere quotiens s littera media uocalium longarum uel subiecta longis esset, geminabatur, ut 'caussae' 'cassus' 'diuissiones'? Quo modo et ipsum et Vergilium quoque scripsisse manus
 21 eorum docent. Atqui paulum superiores etiam illud quod nos gemina dicimus 'iussi' una dixerunt. Iam 'optimus' 'maximus' ut mediam i litteram, quae ueteribus u fuerat, acciperent C. primum Caesaris inscriptione traditur factum.
 22 'Here' nunc e littera terminamus: at ueterum comicorum adhuc libris inuenio 'heri ad me uenit': quod idem in epistulis Augusti, quas sua manu scripsit aut emendauit, deprende-
 23 tur. Quid? non Cato Censorius 'dicam' et 'faciam' 'dicae' et 'faciae' scripsit, eundemque in ceteris quae similiter

cadunt modum tenuit? Quod et ex ueteribus eius libris manifestum est et a Messala in libro de s littera positum. 'Sibe' et 'quase' scriptum in multorum libris est, sed an hoc 24 uoluerint auctores nescio: T. Liuium ita his usum ex Pediano comperi, qui et ipse eum sequebatur. Haec nos i littera finimus. Quid dicam 'uortices' et 'uorsus' ceteraque ad eundem 25 modum, quae primus Scipio Africanus in e litteram secundam uertisse dicitur? Nostri praeceptores 'seruum' 'ceruum' 26 que u et o litteris scripserunt, quia subiecta sibi uocalis in unum sonum coalescere et confundi nequiret; nunc u gemina scribuntur ea ratione quam reddidi: neutro sane modo uox quam sentimus efficitur, nec inutiliter Claudius Aeolicam illam ad hos usus litteram adiecerat. Illud nunc melius, quod 27 'cui' tribus quas praeposui litteris enotamus, in quo pueris nobis ad pinguem sane sonum qu et oi utebantur, tantum ut ab illo 'qui' distingueretur.

Quid quae scribuntur aliter quam enuntiantur? Nam et 28 'Gaius' C littera significatur, quae inuersa mulierem declarat, quia tam Gaias esse uocitatas quam Gaios etiam ex nuptialibus sacris apparet: nec 'Gnaeus' eam litteram in 29 praenominis nota accipit qua sonat, et 'columnam' et 'consules' exempta n littera legimus, et 'Subura', cum tribus litteris notatur, C tertiam ostendit. Multa sunt generis huius, sed haec quoque uereor ne modum tam paruae quaestionis excesserint.

Iudicium autem suum grammaticus interponat his omni- 30 bus: nam hoc ualere plurimum debet. Ego, nisi quod consuetudo optinuerit, sic scribendum quidque iudico quomodo sonat. Hic enim est usus litterarum, ut custodiant uoces et 31

- uelut depositum reddant legentibus. Itaque id exprimere
 32 debent quod dicturi sumus. Hae fere sunt emendate loquen-
 di scribendique partes: duas reliquas significanter ornateque
 dicendi non equidem grammaticis aufero, sed, cum mihi
 officia rhetoris supersint, maiori operi reseruo.
- 33 Redit autem illa cogitatio, quosdam fore qui haec quae
 diximus parua nimium et impedimenta quoque maius ali-
 quid agentibus putent: nec ipse ad extremam usque anxietate
 et ineptas cauillationes descendendum atque his ingenia
 34 concidi et comminui credo. Sed nihil ex grammaticae nocuerit
 nisi quod superuacuum est. An ideo minor est M. Tullius
 orator quod idem artis huius diligentissimus fuit et in filio,
 ut epistulis apparet, recte loquendi asper quoque exactor?
 35 Aut uim C. Caesaris fregerunt editi de analogia libri? Aut
 ideo minus Messala nitidus quia quosdam totos libellos non
 uerbis modo singulis sed etiam litteris dedit? Non obstant
 hae disciplinae per illas euntibus, sed circa illas haerentibus.
8. Superest lectio: in qua puer ut sciat ubi suspendere
 spiritum debeat, quo loco uersum distinguere, ubi cludatur
 sensus, unde incipiat, quando attollenda uel summittenda
 sit uox, quid quoque flexu, quid lentius celerius concitatus
 lenius dicendum, demonstrari nisi in opere ipso non potest.
- 2 Vnum est igitur quod in hac parte praecipiam, ut omnia ista
 facere possit: intellegat. Sit autem in primis lectio uirilis et
 cum sanctitate quadam grauis, et non quidem prorsae simili-
 2 lis, quia et carmen est et se poetae canere testantur, non
 tamen in canticum dissoluta nec plasmate, ut nunc a plerisque
 fit, effeminata: de quo genere optime C. Caesarem prae-
 textatum adhuc accepimus dixisse: 'si cantas, male cantas:
 3 si legis, cantas'. Nec prosopopoeias, ut quibusdam placet, 3

ad comicum morem pronuntiari uelim, esse tamen flexum
quendam quo distinguantur ab iis in quibus poeta persona
sua utetur. Cetera admonitione magna egent, in primis ut 4
tenerae mentes tracturaeque altius quidquid rudibus et
omnium ignaris insederit non modo quae diserta sed uel
magis quae honesta sunt discant. Ideoque optime institutum 5
est ut ab Homero atque Vergilio lectio inciperet, quamquam
ad intellegendas eorum uirtutes firmiore iudicio opus est:
sed huic rei superest tempus, neque enim semel legentur.
Interim et sublimitate heroi carminis animus adsurgat et ex
magnitudine rerum spiritum ducat et optimis inbuatur.
Vtiles tragoediae: alunt et lyrici, si tamen in iis non auctores 6
modo sed etiam partes operis elegeris: nam et Graeci licenter
multa et Horatium nolim in quibusdam interpretari. Elegia
uero, utique qua amat, et hendecasyllabi, qui sunt commata
sotadeorum (nam de sotadeis ne praecipendum quidem est),
amoueantur si fieri potest, si minus, certe ad firmitus aetatis
robur reseruentur. Comoediae, quae plurimum conferre ad 7
eloquentiam potest, cum per omnes et personas et adfectus
eat, quem usum in pueris putem paulo post suo loco dicam:
nam cum mores in tuto fuerint, inter praecipua legenda erit.
De Menandro loquor, nec tamen excluserim alios: nam Latini 8
quoque auctores adferent utilitatis aliquid; sed pueris quae
maxime ingenium alant atque animum augeant praelegenda:
ceteris, quae ad eruditionem modo pertinent, longa aetas
spatium dabit. Multum autem ueteres etiam Latini
conferunt, quamquam plerique plus ingenio quam arte
ualuerunt, in primis copiam uerborum: quorum in tragoediis
grauitas, in comoediis elegantia et quidam uelut atticismos
inueniri potest. Oeconomia quoque in iis diligentior quam in 9

- plerisque nouorum erit, qui omnium operum solam uirtutem sententias putauerunt. Sanctitas certe et, ut sic dicam, uirilitas ab iis petenda est, quando nos in omnia deliciarum uitia
- 10** dicendi quoque ratione defluximus. Denique credamus summis oratoribus, qui ueterum poemata uel ad fidem causarum
- 11** uel ad ornamentum eloquentiae adsumunt. Nam praecipue quidem apud Ciceronem, frequenter tamen apud Asinium etiam et ceteros qui sunt proximi, uidemus Enni Acci Pacuui Lucili Terenti Caecili et aliorum inseri uersus, summa non eruditionis modo gratia sed etiam iucunditatis, cum poeticis uoluptatibus aures a forensi asperitate respirant.
- 12** Quibus accedit non mediocris utilitas, cum sententiis eorum uelut quibusdam testimoniis quae proposuere confirmant. Verum priora illa ad pueros magis, haec sequentia ad robustiores pertinebunt, cum grammatices amor et usus lectionis non scholarum temporibus sed uitae spatio terminentur.
- 13** In praelegendo grammaticus et illa quidem minora praestare debet, ut partes orationis reddi sibi soluto uersu desideret et pedum proprietates, quae adeo debent esse notae in carminibus ut etiam in oratoria compositione desiderentur.
- 14** Deprendat quae barbara, quae inpropria, quae contra legem loquendi sint posita, non ut ex his utique improbentur poetae (quibus, quia plerumque seruire metro coguntur, adeo ignoscitur ut uitia ipsa aliis in carmine appellationibus nominentur: metaplasma enim et schematismus et schemata, ut dixi, uocamus et laudem uirtutis necessitati damus), sed ut commoneat artificialium et memoriam agitet.
- 15** Id quoque inter prima rudimenta non inutile demonstrare, quot quaeque uerba modis intellegenda sint. Circa glossemata etiam, id est uoces minus usitatas, non ultima eius
- 16** professionis diligentia est. Enimuero iam maiore cura doceat

tropos omnes, quibus praecipue non poema modo sed etiam oratio ornatur, schemata utraque, id est figuras, quaeque lexeos quaeque dianoeas uocantur: quorum ego sicut troporum tractatum in eum locum differo quo mihi de ornatu orationis dicendum erit. Praecipue uero illa infigat animis, **17** quae in oeconomia uirtus, quae in decore rerum, quid personae cuique conuenerit, quid in sensibus laudandum, quid in uerbis, ubi copia probabilis, ubi modus.

His accedet enarratio historiarum, diligens quidem illa, **18** non tamen usque ad superuacuum laborem occupata: nam receptas aut certe claris auctoribus memoratas exposuisse satis est. Persequi quidem quid quis umquam uel contemptissimorum hominum dixerit aut nimiae miseriae aut inanis iactantiae est, et detinet atque obruit ingenia melius aliis uacatura. Nam qui omnis etiam indignas lectione scidas **19** excutit, anilibus quoque fabulis accommodare operam potest: atqui pleni sunt eius modi impedimentis grammaticorum commentarii, uix ipsis qui composuerunt satis noti. Nam Didymo, quo nemo plura scripsit, accidisse compertum **20** est ut, cum historiae cuidam tamquam uanae repugnaret, ipsius proferretur liber qui eam continebat. Quod euenit **21** praecipue in fabulosis usque ad deridicula quaedam, quaedam etiam pudenda, unde improbissimo cuique pleraque fingendi licentia est, adeo ut de libris totis et auctoribus, ut succurrit, mentiantur tuto, quia inueniri qui numquam fuere non possunt: nam in notioribus frequentissime deprenduntur a curiosis. Ex quo mihi inter uirtutes grammatici habebitur aliqua nescire.

9. Et finitae quidem sunt partes duae quas haec professio pollicetur, id est ratio loquendi et enarratio auctorum, quarum illam methodicen, hanc historicen uocant. Adiciamus tamen eorum curae quaedam dicendi primordia quibus

- 2 aetatis nondum rhetorem capientis instituant. Igitur Aesopi fabellas, quae fabulis nutricularum proxime succedunt, narrare sermone puro et nihil se supra modum extollente, deinde eandem gracilitatem stilo exigere condiscant: uersus primo soluere, mox mutatis uerbis interpretari, tum paraphrasi audacius uertere, qua et breuiare quaedam et exornare saluo
- 3 modo poetae sensu permittitur. Quod opus, etiam consummatis professoribus difficile, qui commode tractauerit cui-cumque discendo sufficiet. Sententiae quoque et chriae et aetiologiae subiectis dictorum rationibus apud grammaticos scribantur, quia initium ex lectione ducunt: quorum omnium similis est ratio, forma diuersa, quia sententia uniuersalis est
- 4 uox, aetiologia personis continetur. Chriarum plura genera traduntur: unum simile sententiae, quod est positum in uoce simplici: 'dixit ille' aut 'dicere solebat'; alterum quod est in respondendo: 'interrogatus ille', uel 'cum hoc ei dictum esset, respondit'; tertium huic non dissimile: 'cum quis
- 5 dixisset aliquid' uel 'fecisset'. Etiam in ipsorum factis esse chrian putant, ut: 'Crates, cum indoctum puerum uidisset, paedagogum eius percussit', et aliud paene par ei, quod tamen eodem nomine appellare non audent, sed dicunt *χρειῶδες*, ut: 'Milo, quem uitulum adsueuerat ferre, taurum ferebat'. In his omnibus et declinatio per eosdem ducitur
- 6 casus et tam factorum quam dictorum ratio est. Narratiunculas a poetis celebratas notitiae causa, non eloquentiae tractandas puto. Cetera maioris operis ac spiritus Latini rhetores relinquendo necessaria grammaticis fecerunt: Graeci magis operum suorum et onera et modum norunt.

10. Haec de grammaticae, quam breuissime potui, non ut omnia dicerem sectatus, quod infinitum erat, sed ut maxime

necessaria. Nunc de ceteris artibus quibus instituendos priusquam rhetori tradantur pueros existimo strictim subiungam, ut efficiatur orbis ille doctrinae, quem Graeci encyclion paedian uocant. Nam isdem fere annis aliarum quoque disciplinarum studia ingredienda sunt: quae quia et ipsae artes sunt et esse perfectae sine orandi scientia possunt nec rursus ad efficiendum oratorem satis ualent solae, an sint huic operi necessariae quaeritur. Nam quid, inquit, ad agendam causam dicendamue sententiam pertinet scire quem ad modum in data linea constitui triangula aequilateribus possint? Aut quo melius uel defendet reum uel reget consilia qui citharae sonos nominibus et spatiis distinxerit? Enumerent etiam fortasse multos quamlibet utiles foro qui neque geometren audierint nec musicos nisi hac communi uoluptate aurium intellegant. Quibus ego primum hoc respondeo, quod M. Cicero scripto ad Brutum libro frequentius testatur: non eum a nobis institui oratorem qui sit aut fuerit, sed imaginem quandam concepisse nos animo perfecti illius et nulla parte cessantis. Nam et sapientem formantes eum qui sit futurus consummatus undique et, ut dicunt, mortalis quidam deus non modo cognitione caelestium uel mortalium putant instruendum, sed per quaedam parua sane, si ipsa demum aestimes, ducunt, sicut exquisitas interim ambiguitates: non quia *κερατίνας* aut *κροκοδίλους* possint facere sapientem, sed quia illum ne in minimis quidem oporteat falli. Similiter oratorem, qui debet esse sapiens, non geometres faciet aut musicus quaeque his alia subiungam, sed hae quoque artes ut sit consummatus iuuabunt:

- nisi forte antidotus quidem atque alia quae oculis aut uulneribus medentur ex multis atque interim contrariis quoque inter se effectibus componi uidemus, quorum ex diuersis fit una illa mixtura quae nulli earum similis est ex quibus constat, sed proprias uires ex omnibus sumit, et muta animalia mellis illum inimitabilem humanae rationi saporem uario florum ac sucorum genere perficiunt: nos mirabimur si oratio, qua nihil praestantius homini dedit prouidentia, pluribus artibus egeat, quae, etiam cum se non ostendunt in dicendo nec proferunt, uim tamen occultam suggerunt et tacitae quoque sentiuntur. 'Fuit aliquis sine iis disertus'. Sed ego oratorem uolo. 'Non multum adiciunt'. Sed aequae non erit totum cui uel parua deerunt; et optimum quidem hoc esse conueniet: cuius etiamsi in arduo spes est, nos tamen praecipiamus omnia, ut saltem plura fiant. Sed cur deficiat animus? Natura enim perfectum oratorem esse non prohibet, turpiterque desperatur quidquid fieri potest.
- Atque ego uel iudicio ueterum poteram esse contentus. Nam quis ignorat musicen, ut de hac primum loquar, tantum iam illis antiquis temporibus non studii modo uerum etiam uenerationis habuisse ut idem musici et uates et sapientes iudicarentur, mittam alios, Orpheus et Linus: quorum utrumque dis genitum, alterum uero, quia rudes quoque atque agrestes animos admiratione mulceret, non feras modo sed saxa etiam siluasque duxisse posteritatis memoriae traditum est. Itaque et Timagenes auctor est omnium in litteris studiorum antiquissimam musicen extitisse, et testimonio sunt clarissimi poetae, apud quos inter regalia con-

uiuia laudes heroum ac deorum ad citharam canebantur.
Iopas uero ille Vergili nonne canit

'errantem lunam solisque labores'

et cetera? Quibus certe palam confirmat auctor eminentissimus musicen cum diuinarum etiam rerum cognitione esse coniunctam. Quod si datur, erit etiam oratori necessaria, si **11** quidem, ut diximus, haec quoque pars, quae ab oratoribus relicta a philosophis est occupata, nostri operis fuit ac sine omnium talium scientia non potest esse perfecta eloquentia.

Atqui claros nomine sapientiae uiros nemo dubitauerit studiosos musices fuisse, cum Pythagoras atque eum secuti acceptam sine dubio antiquitus opinionem uulgauerint mundum ipsum ratione esse compositum, quam postea sit lyra imitata, nec illa modo contenti dissimilium concordia, quam uocant harmonian, sonum quoque his motibus dederint.

Nam Plato cum in aliis quibusdam tum praecipue in Timaeo **13**

ne intellegi quidem nisi ab iis qui hanc quoque partem disciplinae diligenter perceperint potest. De philosophis loquor, quorum fons ipse Socrates iam senex institui lyra

non erubescerat? Duces maximos et fidibus et tibiis cecinisse **14**

traditum, exercitus Lacedaemoniorum musicis accensos modis. Quid autem aliud in nostris legionibus cornua ac tubae faciunt? Quorum concentus quanto est uehementior, tantum Romana in bellis gloria ceteris praestat. Non igitur **15**

frustra Plato ciuili uiro, quem πολιτικόν uocat, necessariam musicen credidit, et eius sectae, quae aliis seuerissima, aliis asperrima uidetur, principes in hac fuere sententia, ut existimarent sapientium aliquos nonnullam operam his studiis accommodaturos, et Lycurgus, durissimarum Lacedaemoniis

legum auctor, musices disciplinam probauit. Atque eam **16**

- natura ipsa uidetur ad tolerandos facilius labores uelut muneri nobis dedisse, si quidem et remigem cantus hortatur; nec solum in iis operibus in quibus plurium conatus praeeunte aliqua iucunda uoce conspirat, sed etiam singulorum
- 17** fatigatio quamlibet se rudi modulatione solatur. Laudem adhuc dicere artis pulcherrimae uideor, nondum eam tamen oratori coniungere. Transeamus igitur id quoque, quod grammaticae quondam ac musicae iunctae fuerunt: si quidem Archytas atque Euenus etiam subiectam grammaticen musicae putauerunt, et eosdem utriusque rei praeceptores fuisse cum Sophron ostendit, mimorum quidem scriptor, sed quem Plato adeo probauit ut suppositos capiti libros eius cum
- 18** moreretur habuisse credatur, tum Eupolis, apud quem Prodamus et musicen et litteras docet et Maricas, qui est Hyperbolus, nihil se ex musica scire nisi litteras confitetur. Aristophanes quoque non uno libro sic institui pueros antiquitus solitos esse demonstrat, et apud Menandrum in Hypobolimaeano senex, qui reposcenti filium patri uelut rationem inpendiorum quae in educationem contulerit exponens psaltis
- 19** se et geometris multa dicit dedisse. Vnde etiam ille mos, ut in conuiujs post cenam circumferretur lyra, cuius cum se imperitum Themistocles confessus esset, ut uerbis Ciceronis
- 20** utar, 'est habitus indoctior'. Sed ueterum quoque Romanorum epulis fides ac tibias adhibere moris fuit: uersus quoque Saliorum habent carmen. Quae cum omnia sint a Numa rege instituta, faciunt manifestum ne illis quidem qui rudes ac bellicosi uidentur curam musices, quantam illa recipiebat
- 21** aetas, defuisse. Denique in prouerbium usque Graecorum celebratum est indoctos a Musis atque a Gratiis abesse.

Verum quid ex ea proprie petat futurus orator disseramus. **22**
 Numeros musice duplices habet, in uocibus et in corpore:
 utriusque enim rei aptus quidam modus desideratur. Vocis
 rationem Aristoxenus musicus diuidit in *ῥυθμόν* et *μέλος*,
 quorum alterum modulatione, alterum canore ac sonis con-
 stat. Num igitur non haec omnia oratori necessaria? Quorum
 unum ad gestum, alterum ad conlocationem uerborum, ter-
 tium ad flexus uocis, qui sunt in agendo quoque plurimi,
 pertinet: nisi forte in carminibus tantum et in canticis exi- **23**
 gitur structura quaedam et inoffensa copulatio uocum, in
 agendo superuacua est, aut non compositio et sonus in ora-
 tione quoque uarie pro rerum modo adhibetur sicut in
 musice. Namque et uoce et modulatione grandia elate, **24**
 iucunda dulciter, moderata leniter canit totaque arte con-
 sentit cum eorum quae dicuntur adfectibus. Atqui in orando **25**
 quoque intentio uocis, remissio, flexus pertinet ad mouendos
 audientium adfectus, aliaque et conlocationis et uocis, ut
 eodem utar uerbo, modulatione concitationem iudicis, alia
 misericordiam petimus, cum etiam organis, quibus sermo
 exprimi non potest, adfici animos in diuersum habitum sen-
 tiamus. Corporis quoque aptus et decens motus, qui dicitur **26**
εὐρυθμία, et est necessarius nec aliunde peti potest: in quo
 pars actionis non minima consistit, qua de re sepositus nobis
 est locus. Age, non habebit in primis curam uocis orator? **27**
 Quid tam musices proprium? Sed ne haec quidem praesu-
 menda pars est: uno interim contenti simus exemplo C.
 Gracchi, praecipui suorum temporum oratoris, cui contio-
 nanti consistens post eum musicus fistula, quam tonarion
 uocant, modos quibus deberet intendi ministrabat; haec ei **28**

cura inter turbidissimas actiones uel terrenti optimates uel iam timenti fuit. Libet propter quosdam imperitiores, etiam 'crassiore', ut uocant, 'Musa', dubitationem huius utilitatis
29 eximere. Nam poetas certe legendos oratori futuro concesserint: num igitur hi sine musice? Ac si quis tam caecus animi est ut de aliis dubitet, illos certe qui carmina ad lyram composuerunt. Haec diutius forent dicenda si hoc studium
30 uelut nouum praeciperem. Cum uero antiquitus usque a Chirone atque Achille ad nostra tempora apud omnis, qui modo legitimam disciplinam non sint perosi, durauerit, non est committendum ut illa dubia faciam defensionis sollicitudine.
31 Quamuis autem satis iam ex ipsis quibus sum modo usus exemplis credam esse manifestum quae mihi et quatenus musice placeat, apertius tamen profitendum puto non hanc a me praecipi quae nunc in scaenis effeminata et impudicis modis fracta non ex parte minima si quid in nobis uirilis roboris manebat excidit, sed qua laudes fortium canebantur quaque ipsi fortes canebant: nec psalteria et spadicas, etiam uirginibus probis recusanda, sed cognitionem rationis, quae ad mouendos leniendosque adfectus plurimum ualet.
32 Nam et Pythagoran accepimus concitatos ad uim pudicae domui adferendam iuuenes iussa mutare in spondium modos tibicina composuisse, et Chrysippus etiam nutricum illi quae adhibetur infantibus adlectationi suum quoddam carmen adsignat. Est etiam non inerudite ad declamandum ficta materia, in qua ponitur tibicen, qui sacrificanti Phrygium
33 cecinerat, acto illo in insaniam et per praecipitia delato accusari quod causa mortis extiterit: quae si dici debet ab oratore nec dici citra scientiam musicæ potest, quomodo non

hanc quoque artem necessariam esse operi nostro uel iniqui consentient?

In geometria partem fatentur esse utilem teneris aetati- 34
bus: agitari namque animos et acui ingenia et celeritatem
percipiendi uenire inde concedunt, sed prodesse eam non, ut
ceteras artis, cum perceptae sint sed cum discatur existi-
mant. Id uulgaris opinio est: nec sine causa summi uiri etiam 35
inpensam huic scientiae operam dederunt. Nam cum sit
geometria diuisa in numeros atque formas, numerorum
quidem notitia non oratori modo sed cuicumque primis
saltem litteris erudito necessaria est. In causis uero uel fre-
quentissime uersari solet: in quibus actor, non dico si circa
summas trepidat, sed si digitorum saltem incerto aut inde-
coro gestu a computatione dissentit, iudicatur indoctus. Illa 36
uero linearis ratio et ipsa quidem cadit frequenter in causas
(nam de terminis mensurisque sunt lites), sed habet maiorem
quandam aliam cum arte oratoria cognationem. Iam primum 37
ordo est geometriae necessarius: nonne et eloquentiae? Ex
prioribus geometria probat insequentia et certis incerta:
nonne id in dicendo facimus? Quid? illa propositarum quaes-
tionum conclusio non fere tota constat syllogismis? Propter
quod pluris inuenias qui dialecticae similem quam qui rhe-
toricae fateantur hanc artem. Verum et orator, etiamsi raro,
non tamen numquam probabit dialectice. Nam et syllogismis 38
si res poscet utetur, et certe enthymemate, qui rhetoricus
est syllogismus. Denique probationum quae sunt potentissi-
mae grammicae apodixis uulgo dicuntur: quid autem magis
oratio quam probationem petit? Falsa quoque ueris similia 39
geometria ratione deprendit. Fit hoc et in numeris per

quasdam quas pseudographias uocant, quibus pueri ludere
 solebamus. Sed alia maiora sunt. Nam quis non ita proponenti
 credat: 'quorum locorum extremae lineae eandem mensuram
 colligunt, eorum spatium quoque quod iis lineis continetur
 40 par sit necesse est?' At id falsum est: nam plurimum refert 5
 cuius sit formae ille circumitus, reprehensique a geometris
 sunt historici qui magnitudinem insularum satis significari
 nauigationis ambitu crediderunt. Nam ut quaeque forma
 41 perfectissima, ita capacissima est. Ideoque illa circumcurrens
 linea, si efficiet orbem, quae forma est in planis maxime 10
 perfecta, amplius spatium complectetur quam si quadratum
 paribus oris efficiat, rursus quadrata triangulis, triangula
 42 ipsa plus aequis lateribus quam inaequalibus. Sed alia for-
 sitan obscuriora: nos facillimum etiam imperitis sequamur
 experimentum. Iugeri mensuram ducentos et quadraginta 15
 longitudinis pedes esse dimidioque in latitudinem patere non
 fere quisquam est qui ignoret, et qui sit circumitus et quan-
 43 tum campi cludat colligere expeditum. At centeni et octo-
 geni in quamque partem pedes idem spatium extremitatis
 sed multo amplius clusae quattuor lineis areae faciunt. Id 20
 si computare quem piget, breuioribus numeris idem discat.
 Nam deni in quadram pedes quadraginta per oram, intra
 centum erunt. At si quini deni per latera, quini in fronte sint,
 ex illo quod amplectuntur quartam deducunt eodem circum-
 44 ductu. Si uero porrecti utrimque undeuiceni singulis distent, 25
 non plures intus quadratos habebunt quam per quot longi-
 tudo ducetur: quae circumibit autem linea eiusdem spatii
 erit cuius ea quae centum continet. Ita quidquid formae
 45 quadrati detraxeris, amplitudini quoque peribit. Ergo etiam
 id fieri potest, ut maiore circumitu minor loci amplitudo 30
 cludatur. Haec in planis; nam in collibus uallibusque etiam
 46 imperito patet plus soli esse quam caeli. Quid quod se eadem

geometria tollit ad rationem usque mundi? In qua, cum siderum certos constitutosque cursus numeris docet, discimus nihil esse inordinatum atque fortuitum: quod ipsum nonnumquam pertinere ad oratorem potest. An uero, cum 47
 5 Pericles Athenienses solis obscuratione territos redditis eius rei causis metu liberauit, aut cum Sulpicius ille Gallus in exercitu L. Pauli de lunae defectione disseruit, ne uelut prodigio diuinitus facto militum animi terrerentur, non uidetur esse usus oratoris officio? Quod si Nicias in Sicilia scisset, 48
 10 non eodem confusus metu pulcherrimum Atheniensium exercitum perdidisset: sicut Dion, cum ad destruendam Dionysi tyrannidem uenit, non est tali casu deterritus. Sint extra licet usus bellici transeamusque quod Archimedes unus ob-
 15 sidionem Syracusarum in longius traxit, illud utique iam 49
 proprium ad efficiendum quod intendimus, plurimas quaestiones, quibus difficilior alia ratione explicatio est, ut de ratione uidendi, de sectione (in) infinitum, de celeritate augenda, linearibus illis probationibus solui solere: ut, si est oratori, quod proximus demonstrabit liber, de omnibus re-
 20 bus dicendum, nullo modo sine geometria esse possit orator.

11. Dandum aliquid comoedo quoque, dum eatenus qua pronuntiandi scientiam futurus orator desiderat. Non enim puerum quem in hoc instituimus aut femineae uocis exilitate frangi uolo aut seniliter tremere. Nec uitia ebrietatis effingat 2
 25 nec seruili uernilitate inbuatur nec amoris auaritiae metus discat adfectum: quae neque oratori sunt necessaria et mentem praecipue in aetate prima teneram adhuc et rudem inficiunt; nam frequens imitatio transit in mores. Ne gestus 3
 30 quidem omnis ac motus a comoedis petendus est. Quamquam enim utrumque eorum ad quendam modum praestare

debet orator, plurimum tamen aberit a scaenico, nec uultu nec manu nec excursionibus nimius. Nam si qua in his ars est dicentium, ea prima est ne ars esse uideatur.

- 4 Quod est igitur huius doctoris officium? In primis uitia si qua sunt oris emendet, ut expressa sint uerba, ut suis quae- 5 que litterae sonis enuntientur. Quarundam enim uel exilitate uel pinguitudine nimia laboramus, quasdam uelut acriores parum efficimus et aliis non dissimilibus sed quasi hebetiori- 5 bus permutamus. Quippe et rho litterae, qua Demosthenes quoque laborauit, labda succedit, quarum uis est apud 10 nos quoque, et cum c ac similiter g non eualuerunt, in t ac 6 d molliuntur. Ne illas quidem circa s litteram delicias hic magister feret, nec uerba in faucibus patietur audiri nec oris inanitate resonare nec, quod minime sermoni puro conueniat, simplicem uocis naturam pleniore quodam sono circumliniri, 15 7 quod Graeci catapeplasmēnon dicunt (sic appellatur cantus tiliarum quae, praecclusis quibus clarescunt foraminibus, 8 recto modo exitu grauiorem spiritum reddunt). Curabit etiam ne extremae syllabae intercidant, ut par sibi sermo sit, ut quotiens exclamandum erit lateris conatus sit ille, non 20 capitis, ut gestus ad uocem, uultus ad gestum accommodetur. 9 Obseruandum erit etiam ut recta sit facies dicentis, ne labra detorqueantur, ne inmodicus hiatus rictum distendat, ne supinus uultus, ne deiecti in terram oculi, ne inclinata 10 utrolibet ceruix. Nam frons pluribus generibus peccat. Vidi 25 multos quorum supercilia ad singulos uocis conatus adleuarentur, aliorum constricta, aliorum etiam dissidentia, cum alterum in uerticem tenderent, altero paene oculus

ipse premeretur. Infinitum autem, ut mox dicemus, in his **11**
quoque rebus momentum est, et nihil potest placere quod non
debet.

Debet etiam docere comoedus quomodo narrandum, qua **12**
5 sit auctoritate suadendum, qua concitatione consurgat ira,
qui flexus deceat miserationem: quod ita optime faciet si
certos ex comoediis elegerit locos et ad hoc maxime idoneos,
id est actionibus similes. Idem autem non ad pronuntiandum **13**
modo utilissimi, uerum ad augendam quoque eloquentiam
10 maxime accommodati erunt. Et haec dum infirma aetas **14**
maiora non capiet: ceterum cum legere orationes oportebit,
cum uirtutes earum iam sentiet, tum mihi diligens aliquis
ac peritus adsistat, neque solum lectionem formet uerum
ediscere etiam electa ex iis cogat et ea dicere stantem clare
15 et quem ad modum agere oportebit, ut protinus pronuntia-
tionem uocem memoriam exerceat.

Ne illos quidem reprehendendos puto qui paulum etiam **15**
palaestricis uacauerunt. Non de iis loquor quibus pars uitae
in oleo, pars in uino consumitur, qui corporum cura mentem
20 obruerunt (hos enim abesse ab eo quem instituimus quam
longissime uelim): sed nomen est idem iis a quibus gestus **16**
motusque formantur, ut recta sint bracchia, ne indoctae
rusticae manus, ne status indecorus, ne qua in proferendis
pedibus inscitia, ne caput oculique ab alia corporis inclina-
25 tione dissideant. Nam neque haec esse in parte pronuntia- **17**
tionis negauerit quisquam neque ipsam pronuntiationem ab
oratore secernet: et certe quod facere oporteat non indig-
nandum est discere, cum praesertim haec chironomia, quae
est (ut nomine ipso declaratur) lex gestus, et ab illis tempori-
30 bus heroicis orta sit et a summis Graeciae uiris atque ipso
etiam Socrate probata, a Platone quoque in parte ciuiliū
posita uirtutum, et a Chrysippo in praeceptis de liberorum

18 educatione compositis non omissa. Nam Lacedaemonios
 quidem etiam saltationem quandam tamquam ad bella
 quoque utilem habuisse inter exercitationes accepimus.
 Neque id ueteribus Romanis dedecori fuit: argumentum est
 sacerdotum nomine ac religione durans ad hoc tempus salta- 5
 tio et illa in tertio Ciceronis de Oratore libro uerba Crassi,
 quibus praecipit ut orator utatur 'laterum inclinatione forti
 ac uirili, non a scaena et histrionibus, sed ab armis aut
 etiam a palaestra'. Cuius disciplinae usus in nostram usque
 19 aetatem sine reprehensione descendit. A me tamen nec 10
 ultra puerilis annos retinebitur nec in his ipsis diu. Neque
 enim gestum oratoris componi ad similitudinem saltationis
 uolo, sed subesse aliquid ex hac exercitatione puerili, unde
 nos non id agentis furtim decor ille discentibus traditus
 prosequatur. 15

12. Quaeri solet an, etiamsi discenda sint haec, eodem
 tempore tamen tradi omnia et percipi possint. Negant enim
 quidam, quia confundatur animus ac fatigetur tot disciplinis
 in diuersum tendentibus, ad quas nec mens nec corpus nec
 dies ipse sufficiat, et, si maxime patiatur hoc aetas robustior, 20
 2 pueriles annos onerari non oporteat. Sed non satis perspiciunt
 quantum natura humani ingenii ualeat, quae ita est agilis
 ac uelox, sic in omnem partem, ut ita dixerim, spectat, ut
 ne possit quidem aliquid agere tantum unum, in plura uero
 non eodem die modo sed eodem temporis momento uim 25
 3 suam intendat. An uero citharoedi non simul et memoriae
 et sono uocis et plurimis flexibus seruiunt, cum interim alios
 neruos dextra percurreunt, alios laeua trahunt continent
 praebent, ne pes quidem otiosus certam legem temporum
 4 seruat—et haec pariter omnia? Quid? nos agendi subita 30

necessitate deprensi nonne alia dicimus alia prouidemus, cum pariter inuentio rerum, electio uerborum, compositio gestus pronuntiatio uultus motus desiderentur? Quae si uelut sub uno conatu tam diuersa parent simul, cur non
 5 pluribus curis horas partiamur—cum praesertim reficiat animos ac reparet uarietas ipsa, contraque sit aliquanto difficilius in labore uno perseuerare? Ideo et stilus lectione requiescit et ipsius lectionis taedium uicibus leuatur; quam-
 10 ad id quod incipimus. Quis non optundi possit si per totum diem cuiuscumque artis unum magistrum ferat? Mutatione recreabitur sicut in cibus, quorum diuersitate reficitur stomachus et pluribus minore fastidio alitur. Aut dicant isti
 15 mihi quae sit alia ratio discendi. Grammatico soli deseruiamus, deinde geometrae tantum, omittamus interim quod didicimus? mox transeamus ad musicum, excidant priora? Et cum Latinis studebimus litteris, non respiciamus ad Graecas? Et, ut semel finiam, nihil faciamus nisi nouissimum? Cur non idem suademus agricolis, ne arua simul et
 20 uineta et oleas et arbustum colant? ne pratis et pecoribus et hortis et aluearibus auibusque accommodent curam? Cur ipsi aliquid forensibus negotiis, aliquid desideriiis amicorum, aliquid rationibus domesticis, aliquid curae corporis, non nihil uoluptatibus cotidie damus? Quarum nos una res quae-
 25 libet nihil intermittentis fatigaret: adeo facilius est multa facere quam diu.

Illud quidem minime uerendum est, ne laborem studiorum
 8 pueri difficilius tolerant; neque enim ulla aetas minus fatigatur. Mirum sit forsitan, sed experimentis deprehendas; nam
 30 et dociliora sunt ingenia priusquam obduruerunt (id uel
 9 hoc argumento patet, quod intra biennium quam uerba recte formare potuerunt quamuis nullo instante omnia fere

- locuntur: at nouiciis nostris per quot annos sermo Latinus repugnat! Magis scias si quem iam robustum instituere litteris coeperis non sine causa dici *παιδομαθεῖς* eos qui in sua
- 10** quidque arte optime faciant) et patientior est laboris natura pueris quam iuuenibus. Videlicet ut corpora infantium nec **5** casus, quo in terram totiens deferuntur, tam grauiter adfligit nec illa per manus et genua reptatio nec post breue tempus continui lusus et totius diei discursus, quia pondus illis abest nec se ipsi grauant: sic animi quoque, credo quia minore conatu mouentur nec suo nisu studiis insistunt sed form- **10** andos se tantummodo praestant, non similiter fatigantur.
- 11** Praeterea secundum aliam aetatis illius facilitatem uelut simplicius docentis secuntur nec quae iam egerint metiuntur: abest illis adhuc etiam laboris iudicium. Porro, ut frequenter experti sumus, minus adficit sensus fatigatio quam **15** cogitatio.
- 12** Sed ne temporis quidem umquam plus erit, quia his aetatibus omnis in audiendo profectus est. Cum ad stilum secedet, cum generabit ipse aliquid atque componet, tum inchoare
- 13** haec studia uel non uacabit uel non libebit. Ergo cum gram- **20** maticus totum diem occupare non possit, nec debeat ne discentis animum taedio auertat, quibus potius studiis haec
- 14** temporum uelut subsiciua donabimus? Nam nec ego consumi studentem in his artibus uolo: nec moduletur aut musicis notis cantica excipiat, nec utique ad minutissima usque **25** geometriae opera descendat; non comoedum in pronuntiando nec saltatorem in gestu facio. Quae si omnia exigere, suppeditabat tamen tempus; longa est enim quae discit
- 15** aetas, et ego non de tardis ingeniis loquor. Denique cur in his omnibus quae discenda oratori futuro puto eminuit **30** Plato? Qui non contentus disciplinis quas praestare poterant

Athenae, non Pythagoreorum, ad quos in Italiam nauigauerat, Aegypti quoque sacerdotes adiit atque eorum arcana perdidicit.

Difficultatis patrocinia praeteximus segnitiae; neque enim **16**
5 nobis operis amor est, nec quia sit honesta ac rerum pulcherrima eloquentia petitur ipsa, sed ad uilem usum et sordidum lucrum accingimur. Dicant sine his in foro multi **17**
et adquirant, dum sit locupletior aliquis sordidae mercis negotiator et plus uoci suae debeat praeco. Ne uelim quidem
10 lectorem dari mihi quid studia referant computaturum. Qui **18**
uero imaginem ipsam eloquentiae diuina quadam mente conceperit, quique illam, ut ait non ignobilis tragicus, 'reginam rerum orationem' ponet ante oculos, fructumque non ex stipe aduocationum sed ex animo suo et contemplatione
15 ac scientia petet perpetuum illum nec fortunae subiectum, facile persuadebit sibi ut tempora, quae spectaculis campo tesseris, otiosis denique sermonibus, ne dicam somno et conuiuiorum mora conteruntur, geometrae potius ac musico inpendat, quanto plus delectationis habiturus quam ex illis
20 ineruditibus uoluptatibus. Dedit enim hoc prouidentia hominibus munus, ut honesta magis iuuarent. Sed nos haec ipsa **19**
dulcedo longius duxit. Hactenus ergo de studiis quibus antequam maiora capiat puer instituendus est: proximus liber uelut nouum sumet exordium et ad rhetoris officia
25 transibit.

LIBER SECVNDVS

1. Tenuit consuetudo, quae cotidie magis inualescit, ut praeceptoribus eloquentiae, Latinis quidem semper, sed etiam Graecis interim, discipuli serius quam ratio postulat traderentur. Eius rei duplex causa est, quod et rhetores 5 utique nostri suas partis omiserunt et grammatici alienas
- 2 occupauerunt. Nam et illi declamare modo et scientiam declamandi ac facultatem tradere officii sui ducunt idque intra deliberatiuas iudicialisque materias (nam cetera ut professione sua minora despiciunt), et hi non satis credunt 10 excepisse quae relictas erant (quo nomine gratia quoque iis habenda est), sed ad prosopopoeias usque [ad suasorias], in
- 3 quibus onus dicendi uel maximum est, inrumpunt. Hinc ergo accidit ut quae alterius artis prima erant opera facta sint alterius nouissima, et aetas altioribus iam disciplinis 15 debita in schola minore subsidat ac rhetoricen apud grammaticos exerceat. Ita, quod est maxime ridiculum, non ante ad declamandi magistrum mittendus uidetur puer quam declamare sciat.
- 4 Nos suum cuique professioni modum demus: et gram- 20 maticae, quam in Latinum transferentes litteraturam uocauerunt, fines suos norit, praesertim tantum ab hac appellationis suae paupertate, intra quam primi illi constitere, prouecta; nam tenuis a fonte adsumptis †historicorum criticorumque† uiribus pleno iam satis alueo fluit, cum praeter 25 rationem recte loquendi non parum alioqui copiosam prope
- 5 omnium maximarum artium scientiam amplexa sit: et

rhetorice, cui nomen uis eloquendi dedit, officia sua non detrectet nec occupari gaudeat pertinentem ad se laborem: quae, dum opere cedit, iam paene possessione depulsa est. Neque infitiabor aliquem ex his qui grammaticen profiteantur 6
5 tur eo usque scientiae progredi posse ut ad haec quoque tradenda sufficiat. Sed cum id aget, rhetoris officio fungetur, non suo.

Nos porro quaerimus quando iis quae rhetorice praecipit 7
percipiendis puer maturus esse uideatur: in quo quidem non
10 id est aestimandum, cuius quisque sit aetatis, sed quantum in studiis iam effecerit. Et ne diutius disseram quando sit rhetori tradendus, sic optime finiri credo: cum poterit. Sed hoc ipsum ex superiore pendet quaestione. Nam si grammatices munus usque ad suasorias prorogatur, tardius rhetore
15 opus est: si rhetor prima officia operis sui non recusat, a narrationibus statim et laudandi uituperandique opusculis cura eius desideratur. An ignoramus antiquis hoc fuisse ad augendam eloquentiam genus exercitationis, ut thesis dicerent et communes locos et cetera citra complexum rerum personarumque quibus uerae fictaeque controuersiae continentur? 20
Ex quo palam est quam turpiter deserat eam partem rhetorices institutio quam et primam habuit et diu solam. Quid 10
autem est ex his de quibus supra dixi quod non cum in alia quae sunt rhetorum propria, tum certe in illud iudiciale
25 causae genus incidat? An non in foro narrandum est? Qua in parte nescio an sit uel plurimum. Non laus ac uituperatio 11
certaminibus illis frequenter inseritur? Non communes loci, siue qui sunt in uitia directi, quales legimus a Cicerone compositos, seu quibus quaestiones generaliter tractantur, quales
30 sunt editi a Quinto quoque Hortensio, ut 'sitne paruis argumentis credendum' et 'pro testibus' et 'in testes', in mediis litium medullis uersantur? Arma sunt haec quodam modo 12

praeparanda semper, ut iis cum res poscet utaris. Quae qui
 pertinere ad orationem non putabit, is ne statuum quidem
 inchoari credet cum eius membra fundentur. Neque hanc,
 ut aliqui putabunt, festinationem meam sic quisquam calum-
 nietur tamquam eum qui sit rhetori traditus abducendum 5
13 protinus a grammaticis putem. Dabuntur illis tum quoque
 tempora sua, neque erit uerendum ne binis praeceptoribus
 oneretur puer. Non enim crescet, sed diuidetur qui sub uno
 miscebatur labor, et erit sui quisque operis magister utilior:
 quod adhuc optinent Graeci, a Latinis omissum est, et fieri 10
 uidetur excusate, quia sunt qui labori isti successerint.

2. Ergo cum ad eas in studiis uires peruenerit puer ut quae
 prima esse praecepta rhetorum diximus mente consequi
 possit, tradendus eius artis magistris erit. Quorum in primis
2 inspicere mores oportebit: quod ego non idcirco potissimum in 15
 hac parte tractare sum adgressus quia non in ceteris quoque
 doctoribus idem hoc examinandum quam diligentissime
 putem, sicut testatus sum libro priore, sed quod magis neces-
3 sariam eius rei mentionem facit aetas ipsa discentium. Nam
 et adulti fere pueri ad hos praeceptores transferuntur et apud 20
 eos iuuenes etiam facti perseuerant, ideoque maior adhibenda
 tum cura est, ut et teneriores annos ab iniuria sanctitas
 docentis custodiat et ferociore a licentia grauitas deterreat.
4 Neque uero sat est summam praestare abstinentiam, nisi
 disciplinae seueritate conuenientium quoque ad se mores 25
 adstrinxerit.

Sumat igitur ante omnia parentis erga discipulos suos
 animum, ac succedere se in eorum locum a quibus sibi liberi
5 tradantur existimet. Ipse nec habeat uitia nec ferat. Non
 austeritas eius tristis, non dissoluta sit comitas, ne inde 30
 odium, hinc contemptus oriatur. Plurimus ei de honesto ac
 bono sermo sit: nam quo saepius monuerit, hoc rarius casti-
 gabit; minime iracundus, nec tamen eorum quae emendanda

erunt dissimulator, simplex in docendo, patiens laboris, ad-
siduus potius quam inmodicus. Interrogantibus libenter **6**
respondeat, non interrogantes percontetur ultro. In laudan-
dis discipulorum dictionibus nec malignus nec effusus, quia
5 res altera taedium laboris, altera securitatem parit. In emen- **7**
dando quae corrigenda erunt non acerbus minimeque con-
tumeliosus; nam id quidem multos a proposito studendi
fugat, quod quidam sic obiurgant quasi oderint. Ipse aliquid, **8**
immo multa cotidie dicat quae secum auditores referant.
10 Licet enim satis exemplorum ad imitandum ex lectione sup-
peditet, tamen uiua illa, ut dicitur, uox alit plenius, prae-
cipueque praeceptoris quem discipuli, si modo recte sunt
instituti, et amant et uerentur. Vix autem dici potest quanto
libentius imitemur eos quibus fauemus.

15 Minime uero permittenda pueris, ut fit apud plerosque, **9**
adsurgendi exultandique in laudando licentia: quin etiam
iuuenum modicum esse, cum audient, testimonium debet.
Ita fiet ut ex iudicio praeceptoris discipulus pendeat, atque
id se dixisse recte quod ab eo probabitur credat. Illa uero **10**
20 uitiosissima, quae iam humanitas uocatur, inuicem qualia-
cumque laudandi cum est indecora et theatralis et seuerè
institutis scholis aliena, tum studiorum perniciosissima
hostis: superuacua enim uidentur cura ac labor parata quid-
quid effuderint laude. Vultum igitur praeceptoris intueri **11**
25 tam qui audiunt debent quam ipse qui dicit: ita enim pro-
banda atque improbanda discernent; sic stilo facultas con-
tinget, auditione iudicium. At nunc proni atque succincti ad **12**
omnem clausulam non exsurgunt modo uerum etiam excur-
runt et cum indecora exultatione conclamant. Id mutuum
30 est et ibi declamationis fortuna. Hinc tumor et uana de se
persuasio usque adeo ut illo condiscipulorum tumultu inflati,
si parum a praeceptore laudentur, ipsi de illo male sentiant.
Sed se quoque praeceptores intente ac modeste audiri uelint: **13**
non enim iudicio discipulorum dicere debet magister, sed

discipulus magistri. Quin, si fieri potest, intendendus animus in hoc quoque, ut perspiciat quae quisque et quo modo laudet, et placere quae bene dicet non suo magis quam eorum nomine delectetur qui recte iudicabunt.

- 14** Pueros adulescentibus permixtos sedere non placet mihi. 5
 Nam etiamsi uir talis qualem esse oportet studiis moribusque praepositum modestam habere potest etiam iuuentutem, tamen uel infirmitas a robustioribus separanda est, et cendum non solum crimine turpitudinis uerum etiam suspicione.
- 15** Haec notanda breuiter existimaui. Nam ut absit ab ultimis 10
 uitiiis ipse ac schola ne praecipendum quidem credo. Ac si quis est qui flagitia manifesta in eligendo filii praepatore non uitet, iam hinc sciat cetera quoque, quae ad utilitatem iuuentutis componere conamur, esse sibi hac parte ommissa superuacua. 15
- 3.** Ne illorum quidem persuasio silentio transeunda est, qui, etiam cum idoneos rhetori pueros putauerunt, non tamen continuo tradendos eminentissimo credunt, sed apud minores aliquamdiu detinent, tamquam instituendis artibus magis sit apta mediocritas praepatoris cum ad intellectum 20
 atque imitationem facilius, tum ad suscipiendas elementorum molestias minus superba. Qua in re mihi non arbitror diu laborandum ut ostendam quanto sit melius optimis inbui, quanta in eluendis quae semel insederint uitiiis difficultas consequatur, cum geminatum onus succedentis premat, et 25
- 3** quidem dedocendi grauius ac prius quam docendi: propter quod Timotheum clarum in arte tibiaram ferunt duplices ab iis quos alius instituisset solitum exigere mercedes quam si rudes traderentur. Error tamen est in re duplex: unus, quod interim sufficere illos minores existimant et bono sane sto- 30
- 4** macho contenti sunt: quae quamquam est ipsa reprehensione digna securitas, tamen esset utcumque tolerabilis si eius modi praepatores minus docerent, non peius; alter ille etiam

frequentior, quod eos qui ampliorem dicendi facultatem sint consecuti non putant ad minora descendere, idque interim fieri quia fastidiant praestare hanc inferioribus curam, interim quia omnino non possint. Ego porro eum qui nolit in 5
5 numero praecipientium non habeo, posse autem maxime, si uelit, optimum quemque contendo: primum quod eum qui eloquentia ceteris praestet illa quoque per quae ad eloquentiam peruenitur diligentissime percepisse credibile est, deinde quia plurimum in praecipiendo ualet ratio, quae 6
10 doctissimo cuique plenissima est, postremo quia nemo sic in maioribus eminet ut eum minora deficient: nisi forte Iouem quidem Phidias optime fecit, illa autem quae in ornamentum operis eius accedunt alius melius elaborasset, aut orator loqui nesciet aut leuiores morbos curare non poterit
15 praestantissimus medicus.

Quid ergo? non est quaedam eloquentia maior quam ut 7
eam intellectu consequi puerilis infirmitas possit? Ego uero confiteor: sed hunc disertum praeceptorem prudentem quoque et non ignarum docendi esse oportebit, summitten-
20 tem se ad mensuram discentis, ut uelocissimus quoque, si forte iter cum paruolo faciat, det manum et gradum suum minuat nec procedat ultra quam comes possit. Quid si ple- 8
rumque accidit ut facilia sint ad intellegendum et lucidiora multo quae a doctissimo quoque dicuntur? Nam et prima est
25 eloquentiae uirtus perspicuitas, et, quo quis ingenio minus ualet, hoc se magis attollere et dilatare conatur, ut statura breues in digitos eriguntur et plura infirmi minantur. Nam 9
tumidos et corruptos et tinnulos et quocumque alio cacozeliae genere peccantes certum habeo non uirium sed
30 infirmitatis uitio laborare, ut corpora non robore sed ualitudine inflantur, et recto itinere lassi plerumque deuertunt. Erit ergo etiam obscurior quo quisque deterior.

Non excidit mihi scripsisse me in libro priore, cum potior- 10
em in scholis eruditionem esse quam domi dicerem, libentius

se prima studia tenerosque profectus ad imitationem con-
discipulorum, quae facilius esset, erigere: quod a quibusdam
sic accipi potest tamquam haec quam nunc tueor sententia
11 priori diuersa sit. Id a me procul aberit; namque ea causa
uel maxima est cur optimo cuique praeceptori sit tradendus 5
puer, quod apud eum discipuli quoque melius instituti aut
dicent quod inutile non sit imitari, aut, si quid errauerint,
statim corrigentur: at indoctus ille etiam probabit fortasse
12 uitiosa et placere audientibus iudicio suo coget. Sit ergo tam
eloquentia quam moribus praestantissimus qui ad Phoenicis 10
Homerici exemplum dicere ac facere doceat.

4. Hinc iam quas primas in docendo partis rhetorum
putem tradere incipiam, dilata parumper illa quae sola uulgo
uocatur arte rhetorica: ac mihi oportunus maxime uidetur
ingressus ab eo cuius aliquid simile apud grammaticos puer 15
didicerit.

2 Et quia narrationum, excepta qua in causis utimur, tris
accepimus species, fabulam, quae uersatur in tragoediis
atque carminibus non a ueritate modo sed etiam a forma
ueritatis remota, argumentum, quod falsum sed uero simile 20
comoediae fingunt, historiam, in qua est gestae rei expositio,
grammaticis autem poeticas dedimus: apud rhetorem
3 initium sit historica, tanto robustior quanto uerior. Sed
narrandi quidem quae nobis optima ratio uideatur tum
demonstrabimus cum de iudiciali parte dicemus: interim 25
admonere illud sat est, ut sit ea neque arida prorsus atque
ieiuna (nam quid opus erat tantum studiis laboris inpendere si
res nudas atque inornatas indicare satis uideretur?), neque
rursus sinuosa et arcessitis descriptionibus, in quas plerique
4 imitatione poeticae licentiae ducuntur, lasciuiat. Vitium 30

utrumque, peius tamen illud quod ex inopia quam quod ex
copia uenit. Nam in pueris oratio perfecta nec exigi nec sperari
potest: melior autem indoles laeta generosique conatus et
uel plura iusto concipiens interim spiritus. Nec umquam me 5
5 in his discentis annis offendat si quid superfuerit. Quin ipsis
doctoribus hoc esse curae uelim, ut teneras adhuc mentes
more nutricum mollius alant, et satiari uelut quodam iucun-
dioris disciplinae lacte patiantur. Erit illud plenius interim
corpus, quod mox adulta aetas adstringat. Hinc spes roboris: 6
10 maciem namque et infirmitatem in posterum minari solet
protinus omnibus membris expressus infans. Audeat haec
aetas plura et inueniat et inuentis gaudeat, sint licet illa non
satis sicca interim ac seuera. Facile remedium est ubertatis,
sterilia nullo labore uincuntur. Illa mihi in pueris natura 7
15 minimum spei dederit in qua ingenium iudicio praesumitur.
Materiam esse primum uolo uel abundantiore atque ultra
quam oporteat fusam. Multum inde decoquent anni, mul-
tum ratio limabit, aliquid uelut usu ipso deteretur, sit modo
unde excidi possit et quod exculpi; erit autem, si non ab
20 initio tenuem nimium laminam duxerimus et quam caela-
tura altior rumpat. Quod me de his aetatibus sentire minus 8
mirabitur qui apud Ciceronem legerit: 'uolo enim se efferat
in adulescente fecunditas'.

Quapropter in primis euitandus, et in pueris praecipue,
25 magister aridus, non minus quam teneris adhuc plantis sic-
cum et sine umore ullo solum. Inde fiunt humiles statim et 9
uelut terram spectantes, qui nihil supra cotidianum ser-
monem attollere audeant. Macies illis pro sanitate et iudicii
loco infirmitas est, et, dum satis putant uitio carere, in id
30 ipsum incidunt uitium, quod uirtutibus carent. Quare mihi

ne maturitas quidem ipsa festinet nec musta in lacu statim austera sint: sic et annos ferent et uetustate proficient.

- 10** Ne illud quidem quod admoneamus indignum est, ingenia puerorum nimia interim emendationis seueritate deficere; nam et desperant et dolent et nouissime oderunt et, quod **5**
- 11** maxime nocet, dum omnia timent nihil conantur. Quod etiam rusticis notum est, qui frondibus teneris non putant adhibendam esse falcem, quia reformidare ferrum uidentur
- 12** et nondum cicatricem pati posse. Iucundus ergo tum maxime debet esse praeceptor, ut remedia, quae alioqui natura sunt **10** aspera, molli manu leniantur: laudare aliqua, ferre quaedam, mutare etiam reddita cur id fiat ratione, inluminare interponendo aliquid sui. Nonnumquam hoc quoque erit utile, totas ipsum dictare materias, quas et imitetur puer et in-
- 13** terim tamquam suas amet: at si tam negligens ei stilus **15** fuerit ut emendationem non recipiat, expertus sum prodesse quotiens eandem materiam rursus a me retractatam scribere de integro iuberem: posse enim eum adhuc melius:
- 14** quatenus nullo magis studia quam spe gaudent. Aliter autem alia aetas emendanda est, et pro modo uirium et **20** exigendum et corrigendum opus. Solebam ego dicere pueris aliquid ausis licentius aut laetius laudare illud me adhuc, uenturum tempus quo idem non permetterem: ita et ingenio gaudebant et iudicio non fallebantur.
- 15** Sed ut eo reuertar unde sum egressus: narrationes stilo **25** componi quanta maxima possit adhibita diligentia uolo. Nam ut primo, cum sermo instituitur, dicere quae audierint utile est pueris ad loquendi facultatem, ideoque et retro agere expositionem et a media in utramque partem discurrere sane merito cogantur, sed ad gremium praeceptoris **30** et dum <maiora> non possunt et dum res ac uerba conecere incipiunt, ut protinus memoriam firment: ita cum iam

formam rectae atque emendatae orationis accipient, extemporalis garrulitas nec expectata cogitatio et uix surgendi mora circulatoriae uere iactationis est. Hinc parentum imperitorum inane gaudium, ipsis uero contemptus operis et inuerecunda frons et consuetudo pessime dicendi et malorum exercitatio et, quae magnos quoque profectus frequenter perdidit, adrogans de se persuasio innascitur. Erit suum parandae facilitati tempus, nec a nobis neglegenter locus iste transibitur. Interim satis est si puer omni cura et summo, quantum illa aetas capit, labore aliquid probabile scripserit: in hoc adsuescat, huius sibi rei naturam faciat. Ille demum in id quod quaerimus aut ei proximum poterit euadere qui ante discet recte dicere quam cito.

Narrationibus non inutiliter subiungitur opus destruendi confirmandique eas, quod ἀνασκευή et κατασκευή uocatur. Id porro non tantum in fabulosis et carmine traditis fieri potest, uerum etiam in ipsis annalium monumentis: ut, si quaeratur 'an sit credibile super caput Valeri pugnantis sedisse coruum, qui os oculosque hostis Galli rostro atque alis euerberaret', sit in utramque partem ingens ad dicendum materia: aut de serpente, quo Scipio traditur genitus, et lupa Romuli et Egeria Numae; nam Graecis historiis plerumque poeticae similis licentia est. Saepe etiam quaeri solet de tempore, de loco, quo gesta res dicitur, nonnumquam de persona quoque, sicut Liuius frequentissime dubitat et alii ab aliis historici dissentiunt.

Inde paulatim ad maiora tendere incipiet, laudare claros uiros et uituperare improbos: quod non simplicis utilitatis opus est. Namque et ingenium exercetur multiplici uariaque materia et animus contemplatione recti prauisque formatur, et multa inde cognitio rerum uenit exemplisque,

- quae sunt in omni genere causarum potentissima, iam tum
21 instruit cum res poscet usurum. Hinc illa quoque exercitatio
 subit comparationis, uter melior uterue deterior: quae quam-
 quam uersatur in ratione simili, tamen et duplicat materiam
 et uirtutum uitiorumque non tantum naturam sed etiam **5**
 modum tractat. Verum de ordine laudis contraque, quoniam
 tertia haec rhetorices pars est, praecipiemus suo tempore.
- 22** Communes loci (de iis loquor quibus citra personas in ipsa
 uitia moris est perorare, ut in adulterum, aleatorem, petu-
 lantem) ex mediis sunt iudiciis et, si reum adicias, accusa- **10**
 tiones: quamquam hi quoque ab illo generali tractatu ad
 quasdam deduci species solent, ut si ponatur adulter caecus,
 aleator pauper, petulans senex. Habent autem nonnum-
23 quam etiam defensionem; nam et pro luxuria et pro amore
 dicimus, et leno interim parasitusque defenditur sic ut non **15**
 homini patrocinemur sed crimini.
- 24** Thesis autem quae sumuntur ex rerum comparatione (ut
 'rusticane uita an urbana potior', 'iuris periti an militaris
 uiri laus maior') mire sunt ad exercitationem dicendi spe-
 ciosae atque uberes, quae uel ad suadendi officium uel etiam **20**
 ad iudiciorum disceptationem iuuant plurimum: nam pos-
 terior ex praedictis locus in causa Murenae copiosissime a
25 Cicerone tractatur. Sunt et illae paene totae ad deliberati-
 uum pertinentes genus: 'ducendane uxor', 'petendine sint
 magistratus'; namque et hae personis modo adiectis sua- **25**
 soriae erunt.
- 26** Solebant praeceptores mei neque inutili et nobis etiam
 iucundo genere exercitationis praeparare nos coniecturalibus
 causis cum quaerere atque exequi iuberent 'cur armata
 apud Lacedaemonios Venus' et 'quid ita crederetur Cupido **30**
 puer atque uolucer et sagittis ac face armatus' et similia,

in quibus scrutabamur uoluntatem, cuius in controuersiis frequens quaestio est: quod genus chriae uideri potest.

Nam locos quidem, quales sunt de testibus 'semperne his 27 credendum' et de argumentis 'an habenda etiam paruis fides',
 5 adeo manifestum est ad forensis actiones pertinere ut quidam neque ignobiles in officiis ciuilibus scriptos eos memori-
 aequae diligentissime mandatos in promptu habuerint, ut, quotiens esset occasio, extemporales eorum dictiones his
 uelut emblematis exornarentur: quo quidem (neque enim 28
 10 eius rei iudicium differre sustineo) summam uidebantur mihi infirmitatem de se confiteri. Nam quid hi possint in causis, quarum uaria et noua semper est facies, proprium inuenire, quo modo propositis ex parte aduersa respondere, alterca-
 tionibus uelociter occurrere, testem rogare, qui etiam in iis
 15 quae sunt communia et in plurimis causis tractantur uulgatissimos sensus uerbis nisi tanto ante praeparatis prosequi nequeant? †Nec uero† his, cum eadem iudiciis pluribus 29 dicunt, aut fastidium moueant uelut frigidi et repositi cibi aut pudorem deprensa totiens audientium memoria infelix
 20 supellex, quae sicut apud pauperes ambitiosos pluribus et diuersis officiis conteratur: cum eo quidem, quod uix ullus 30 est tam communis locus qui possit cohaerere cum causa nisi aliquo propriae quaestionis uinculo copulatus—appareatque eum non tam insertum quam adplicitum, uel quod dissimilis 31
 25 est ceteris, uel quod plerumque adsumi etiam parum apte solet, non quia desideratur, sed quia paratus est, ut quidam sententiarum gratia uerbosissimos locos arcessunt, cum ex locis debeat nasci sententia: ita sunt autem speciosa haec 32 et utilia si oriuntur ex causa; ceterum quamlibet pulchra
 30 elocutio, nisi ad uictoriam tendit, utique superuacua, sed

interim etiam contraria est. Verum hactenus euagari satis fuerit.

- 33 Legum laus ac uituperatio iam maiores ac prope summis operibus suffecturas uires desiderant: quae quidem suasoriis an controuersiis magis accommodata sit exercitatio con- 5
suetudine et iure ciuitatum differt. Apud Graecos enim lator earum ad iudicem uocabatur, Romanis pro contione suadere ac dissuadere moris fuit; utroque autem modo pauca de his et fere certa dicuntur: nam et genera sunt tria sacri,
34 publici, priuati iuris. Quae diuisio ad laudem magis spectat, 10
si quis eam per gradus augeat, quod lex, quod publica, quod ad religionem deum comparata sit. Ea quidem de quibus
35 quaeri solet communia omnibus. Aut enim de iure dubitari potest eius qui rogat, ut de P. Clodi, qui non rite creatus tribunus arguebatur: aut de ipsius rogationis, quod est uarium, 15
siue non trino forte nundino promulgata siue non idoneo die siue contra intercessionem uel auspicia aliudue quid quod legitimis obstet dicitur lata esse uel ferri, siue alicui manen-
36 tium legum repugnare. Sed haec ad illas primas exercita-
tiones non pertinent: nam sunt eae citra complexum 20
personarum temporum causarum. Reliqua eadem fere uero
37 fictoque certamine huius modi tractantur: nam uitium aut in uerbis aut in rebus est. In uerbis quaeritur satis significant an sit in iis aliquid ambiguum: in rebus, an lex sibi ipsa consentiat, an in praeteritum ferri debeat, an in singulos 25
homines. Maxime uero commune est quaerere an sit honesta,
38 an utilis. Nec ignoro plures fieri a plerisque partes, sed nos iustum pium religiosum ceteraque his similia honesto complectimur. Iusti tamen species non simpliciter excuti solet. Aut enim de re ipsa quaeritur, ut dignane poena uel praemio 30
sit, aut de modo praemii poenaeue, qui tam maior quam
39 minor culpari potest. Vtilitas quoque interim natura dis-

- cernitur, interim tempore. Quaedam an optineri possint ambigi solet. Ne illud quidem ignorare oportet, leges aliquando totas, aliquando ex parte reprimi solere, cum exemplum rei utriusque nobis claris orationibus praebetur.
- 5 Nec me fallit eas quoque leges esse quae non in perpetuum 40
rogentur, sed de honoribus aut imperiis, qualis Manilia fuit, de qua Ciceronis oratio est. Sed de his nihil hoc loco praecipere potest: constant enim propria rerum de quibus agitur, non communi, qualitate.
- 10 His fere ueteres facultatem dicendi exercuerunt, adsumpta 41
tamen a dialecticis argumentandi ratione. Nam fictas ad imitationem fori consiliorumque materias apud Graecos dicere circa Demetrium Phalerea institutum fere constat. An ab ipso id genus exercitationis sit inuentum, ut alio 42
- 15 quoque libro sum confessus, parum comperi: sed ne ii
quidem qui hoc fortissime adfirmant ullo satis idoneo auctore nituntur. Latinos uero dicendi praeceptores extremis L. Crassi temporibus coepisse Cicero auctor est: quorum insignis maxime Plotius fuit.
- 20 5. Sed de ratione declamandi post paulo: interim, quia
prima rhetorices rudimenta tractamus, non omittendum uidetur id quoque, ut moneam quantum sit conlaturus ad profectum discentium rhetor si, quem ad modum a grammaticis exigitur poetarum enarratio, ita ipse quoque his-
- 25 toriae atque etiam magis orationum lectione susceptos a se
discipulos instruxerit. Quod nos in paucis, quorum id aetas exigebat et parentes utile esse crediderant, seruauimus: ceterum sentientibus iam tum optima duae res impedimento 2
fuerunt, quod et longa consuetudo aliter docendi fecerat
- 30 legem, et robusti fere iuuenes nec hunc laborem desiderantes
exemplum nostrum sequebantur. Nec tamen, etiam si quid 3

noui uel sero inuenissem, praecipere in posterum puderet: nunc uero scio id fieri apud Graecos, sed magis per adiutores, quia non uidentur tempora suffectura si legentibus singulis
 4 praeire semper ipsi uelint. Et hercule praelectio quae in hoc adhibetur, ut facile atque distincte pueri scripta oculis se- 5
 quantur, etiam illa quae uim cuiusque uerbi, si quod minus usitatum incidat, docet, multum infra rhetoris officium
 5 existimanda est. At demonstrare uirtutes uel, si quando ita incidat, uitia, id professionis eius atque promissi quo se magistrum eloquentiae pollicetur maxime proprium est, eo 10
 quidem ualidius quod non utique hunc laborem docentium postulo, ut ad gremium reuocatis cuius quisque eorum uelit
 6 libri lectione deseruiant. Nam mihi cum facilius, tum etiam multo uidetur magis utile facto silentio unum aliquem (quod ipsum imperari per uices optimum est) constituere lectorem, 15
 7 ut protinus pronuntiationi quoque adsuescant: tum exposita causa in quam scripta legetur oratio (nam sic clarius quae dicentur intellegi poterunt), nihil otiosum pati quodque in inuentione quodque in elocutione adnotandum erit: quae in prohoemio conciliandi iudicis ratio, quae narrandi lux breui- 20
 tas fides, quod aliquando consilium et quam occulta callidi-
 8 tas (namque ea sola in hoc ars est, quae intellegi nisi ab artifice non possit): quanta deinceps in diuidendo prudentia, quam subtilis et crebra argumentatio, quibus uiribus in-
 spiret, qua iucunditate permulceat, quanta in maledictis 25
 asperitas, in iocis urbanitas, ut denique dominetur in ad-
 9 similem iis quae dicit efficiat; tum, in ratione eloquendi, quod uerbum proprium ornatum sublime, ubi amplificatio laudanda, quae uirtus ei contraria, quid speciose tralatum, 30
 quae figura uerborum, quae leuis et quadrata, uirilis tamen compositio.

Ne id quidem inutile, etiam corruptas aliquando et uitio- 10
 sas orationes, quas tamen plerique iudiciorum prauitate
 mirentur, legi palam, ostendique in his quam multa impro-
 pria obscura tumida humilia sordida lasciua effeminata sint:
 5 quae non laudantur modo a plerisque, sed, quod est peius,
 propter hoc ipsum quod sunt praua laudantur. Nam sermo 11
 rectus et secundum naturam enuntiatus nihil habere ex in-
 genio uidetur; illa uero quae utcumque deflexa sunt tam-
 quam exquisitiora miramur non aliter quam distortis et
 10 quocumque modo prodigiosis corporibus apud quosdam
 maius est pretium quam iis quae nihil ex communis habitus
 bonis perdiderunt, atque etiam qui specie capiuntur uulsis 12
 leuatisque et inustas comas acu comentibus et non suo
 colore nitidis plus esse formae putant quam possit tribuere
 15 incorrupta natura, ut pulchritudo corporis uenire uideatur
 ex malis morum.

Neque solum haec ipse debet docere praeceptor, sed fre- 13
 quenter interrogare et iudicium discipulorum experiri. Sic
 audientibus securitas aberit nec quae dicentur superfluent
 20 aures: simul ad id perducentur quod ex hoc quaeritur, ut
 inueniant ipsi et intellegant. Nam quid aliud agimus docendo
 eos quam ne semper docendi sint? Hoc diligentiae genus 14
 ausim dicere plus conlaturum discentibus quam omnes om-
 nium artes, quae iuuant sine dubio multum, sed latiore
 25 quadam comprehensione per omnes quidem species rerum
 cotidie paene nascentium ire qui possunt? Sicut de re mili- 15
 tari quamquam sunt tradita quaedam praecepta communia,
 magis tamen proderit scire qua ducum quisque ratione in
 quali re tempore loco sit sapienter usus aut contra: nam in
 30 omnibus fere minus ualent praecepta quam experimenta.
 An uero declamabit quidem praeceptor ut sit exemplo 16
 suis auditoribus: non plus contulerint lecti Cicero aut

- Demosthenes? Corrigetur palam si quid in declamando discipulus errauerit: non potentius erit emendare orationem, quin immo etiam iucundius? Aliena enim uitia reprimi quisque
 17 mauult quam sua. Nec deerant plura quae dicerem: sed neminem haec utilitas fugit, atque utinam tam non pigeat 5
 18 facere istud quam non displicebit.
- 18 Quod si potuerit optineri, non ita difficilis supererit quaestio, qui legendi sint incipientibus. Nam quidam illos minores, quia facilius eorum intellectus uidebatur, probauerunt, alii floridius genus, ut ad alenda primarum aetatum ingenia 10
 19 magis accommodatum. Ego optimos quidem et statim et semper, sed tamen eorum candidissimum quemque et maxime expositum uelim, ut Liuium a pueris magis quam Sallustium (et hic historiae maior est auctor, ad quem tamen
 20 intellegendum iam profectu opus sit). Cicero, ut mihi quidem 15
 uidetur, et iucundus incipientibus quoque et apertus est satis, nec prodesse tantum sed etiam amari potest: tum, quem ad modum Liuius praecipit, ut quisque erit Ciceroni simillimus.
- 21 Duo autem genera maxime cauenda pueris puto: unum, 20
 ne quis eos antiquitatis nimius admirator in Gracchorum Catonisque et aliorum similium lectione durescere uelit; fiet enim horridi atque ieiuni: nam neque uim eorum adhuc intellectu consequentur et elocutione, quae tum sine dubio erat optima, sed nostris temporibus aliena est, contenti, 25
 quod est pessimum, similes sibi magnis uiris uidebuntur.
- 22 Alterum, quod huic diuersum est, ne recentis huius lasciuiae flosculis capti uoluptate praua deleniantur, ut praedulce illud genus et puerilibus ingeniis hoc gratius quo propius est
 23 adamant. Firmis autem iudiciis iamque extra periculum 30
 positus suaserim et antiquos legere (ex quibus si adsumatur

solida ac uirilis ingenii uis deterso rudis saeculi squalore, tum noster hic cultus clarius enitescet) et nouos, quibus et ipsis multa uirtus adest: neque enim nos tarditatis natura 24 damnauit, sed dicendi mutauimus genus et ultra nobis quam 5 oportebat indulsumus: ita non tam ingenio illi nos superarunt quam proposito. Multa ergo licebit eligere, sed curandum erit ne iis quibus permixta sunt inquinentur. Quosdam uero 25 etiam quos totos imitari oporteat et fuisse nuper et nunc esse quidni libenter non concesserim modo uerum etiam con- 10 tenderim? Sed hi qui sint non cuiuscumque est pronuntiare. 26 Tutius circa priores uel erratur, ideoque hanc nouorum distuli lectionem, ne imitatio iudicium antecederet.

6. Fuit etiam in hoc diuersum praecipientium propositum, quod eorum quidam materias quas discipulis ad dicendum 15 dabant, non contenti diuisione derigere, latius dicendo prosequerentur, nec solum probationibus implebant sed etiam adfectibus: alii, cum primas modo lineas duxissent, post 2 declamationes quid omisisset quisque tractabant, quosdam uero locos non minore cura quam cum ad dicendum ipsi sur- 20 gerent excolebant. Vtile utrumque, et ideo neutrum ab altero separo; sed si facere tantum alterum necesse sit, plus proderit demonstrasse rectam protinus uiam quam reuocare ab errore iam lapsos: primum quia emendationem auribus 3 modo accipiunt, diuisionem uero ad cogitationem etiam et 25 stilum perferunt; deinde quod libentius praecipientem audiunt quam reprehendentem. Si qui uero paulo sunt uiuaciores, in his praesertim moribus, etiam irascuntur admonitioni et taciti repugnant. Neque ideo tamen minus uitia 4 aperte coarguenda sunt: habenda enim ratio ceterorum, qui 30 recta esse quae praeceptor non emendauerit credent. Vtraque autem ratio miscenda est et ita tractanda ut ipsae res postu- labunt. Namque incipientibus danda erit uelut praeformata 5

materia secundum cuiusque uires. At cum satis composuisse se ad exemplum uidebuntur, breuia quaedam demonstranda uestigia, quae persecuti iam suis uiribus sine adminiculo
 6 progredi possint. Nonnumquam credi sibi ipsos oportebit, ne mala consuetudine semper alienum laborem sequendi 5 nihil per se conari et quaerere sciant. Quodsi satis prudenter dicenda uiderint, iam prope consummata fuerit praecipientis opera: si quid errauerint adhuc, erunt ad ducem reducendi.
 7 Cui rei simile quiddam facientes aues cernimus, quae teneris infirmisque fetibus cibos ore suo conlatos partiuntur: at cum 10 uisi sunt adulti, paulum egredi nidis et circumuolare sedem illam praecedentes ipsae docent: tum expertas uires libero caelo suaeque ipsorum fiduciae permittunt.

7. Illud ex consuetudine mutandum prorsus existimo in iis de quibus nunc disserimus aetatibus, ne omnia quae 15 scripserint ediscant et certa, ut moris est, die dicant: quod quidem maxime patres exigunt, atque ita demum studere liberos suos si quam frequentissime declamauerint credunt,
 2 cum profectus praecipue diligentia constet. Nam ut scribere pueros plurimumque esse in hoc opere plane uelim, sic 20 ediscere electos ex orationibus uel historiis alioque quo genere dignorum ea cura uoluminum locos multo magis suadeam.
 3 Nam et exercebitur acrius memoria aliena complectendo quam sua, et qui erunt in difficiliore huius laboris genere uersati sine molestia quae ipsi composuerint iam familiaria 25 animo suo adfigent, et adsuescent optimis, semperque habebunt intra se quod imitentur, et iam non sentientes formam orationis illam quam mente penitus acceperint expriment.
 4 Abundabunt autem copia uerborum optimorum et compositione ac figuris iam non quaesitis sed sponte et ex reposito 30

uelut thesauro se offerentibus. Accedit his et iucunda in ser-
mone bene a quoque dictorum relatio et in causis utilis. Nam
et plus auctoritatis adferunt ea quae non praesentis gratia
litis sunt comparata, et laudem saepe maiorem quam si
5 nostra sint conciliant. Aliquando tamen permittendum quae 5
ipsi scripserint dicere, ut laboris sui fructum etiam ex
illa quae maxime petitur laude plurimum capiant. Verum
id quoque tum fieri oportebit cum aliquid commodius
elimauerint, ut eo uelut praemio studii sui donentur ac se
10 meruisse ut dicerent gaudeant.

8. Virtus praeceptoris haberi solet, nec inmerito, diligen-
ter in iis quos erudiendos suscepit notare discrimina in-
geniorum, et quo quemque natura maxime ferat scire. Nam
est in hoc incredibilis quaedam uarietas, nec pauciores ani-
15 morum paene quam corporum formae. Quod intellegi etiam 2
ex ipsis oratoribus potest, qui tantum inter se distant genere
dicendi ut nemo sit alteri similis, quamuis plurimi se ad
eorum quos probabant imitationem composuerint. Vtile 3
deinde plerisque uisum est ita quemque instituere ut propria
20 naturae bona doctrina fouerent, et in id potissimum ingenia
quo tenderent adiuuarentur: ut si quis palaestrae peritus,
cum in aliquod plenum pueris gymnasium uenerit, expertus
eorum omni modo corpus animumque discernat cui quisque
certamini praeparandus sit, ita praeceptorem eloquentiae, 4
25 cum sagaciter fuerit intuitus cuius ingenium presso lima-
toque genere dicendi, cuius acri graui dulci aspero nitido
urbano maxime gaudeat, ita se commodaturum singulis ut
in eo quo quisque eminent prouehatur, quod et adiuta cura 5
natura magis eualescat et qui in diuersa ducatur neque in
30 iis quibus minus aptus est satis possit efficere et ea in quae
natus uidetur deserendo faciat infirmiora. Quod mihi (libera 6

enim uel contra receptas persuasiones rationem sequenti sententia est) in parte uerum uidetur: nam proprietates ingeniorum dispicere prorsus necessarium est. In his quoque certum studiorum facere dilectum nemo dissuaserit. Namque erit alius historiae magis idoneus, alius compositus ad carmen, alius utilis studio iuris, ut nonnulli rus fortasse mittendi: sic discernet haec dicendi magister quomodo palaesticus ille cursorem faciet aut pugilem aut luctatorem aliudue quid ex iis quae sunt sacrorum certaminum. Verum ei qui foro destinabitur non in unam partem aliquam sed in omnia quae sunt eius operis, etiam si qua difficiliora discenti uidebuntur, elaborandum est; nam et omnino superuacua erat doctrina si natura sufficeret. An si quis ingenio corruptus ac tumidus, ut plerique sunt, inciderit, in hoc eum ire patiemur? Aridum atque ieiunum non alemus et quasi uestiemus? Nam si quaedam detrahere necessarium est, cur non sit adicere concessum? Neque ego contra naturam pugno: non enim deserendum id bonum, si quod ingenitum est, existimo, sed augendum, addendumque quod cessat. An uero clarissimus ille praeceptor Isocrates, quem non magis libri bene dixisse quam discipuli bene docuisse testantur, cum de Ephoro atque Theopompo sic iudicaret ut alteri frenis, alteri calcari- bus opus esse diceret, aut in illo lentiore tarditatem aut in illo paene praecipiti concitationem adiuuandam docendo existimauit, cum alterum alterius natura miscendum arbitraretur? Inbecillis tamen ingeniis sane sic obsequendum sit ut tantum in id quo uocat natura ducantur; ita enim quod solum possunt melius efficient. Si uero liberalior materia contigerit et in qua merito ad spem oratoris simus adgressi, nulla dicendi uirtus omittenda est. Nam licet sit aliquam in partem pronior, ut necesse est, ceteris tamen non repugnabit, atque ea cura paria faciet iis in quibus eminebat, sicut ille, ne ab eodem exemplo recedamus, exercendi corpora peritus

non, si docendum pancratiasten susceperit, pugno ferire uel calce tantum aut nexus modo atque in iis certos aliquos docebit, sed omnia quae sunt eius certaminis. Erit qui ex iis aliqua non possit: in id maxime quod poterit incumbet.

5 Nam sunt haec duo uitanda prorsus: unum, ne temptes quod 14
effici non possit, alterum, ne ab eo quod quis optime facit in aliud cui minus est idoneus transferas. At si fuerit qui docebitur ille, quem adulescentes senem uidimus, Nicostratus, omnibus in eo docendi partibus similiter utetur, efficiet-
10 que illum, qualis hic fuit, luctando pugnandoque, quorum utroque certamine isdem diebus coronabatur, inuictum. Et quanto id magis oratoris futuri magistro prouidendum 15
erit! Non enim satis est dicere presse tantum aut subtiliter aut aspere, non magis quam phonasco acutis tantum aut
15 mediis aut grauibus sonis aut horum etiam particulis excellere. Nam sicut cithara, ita oratio perfecta non est nisi ab imo ad summum omnibus intenta neruis consentiat.

9. Plura de officiis docentium locutus discipulos id unum interim moneo, ut praeceptores suos non minus quam ipsa
20 studia ament et parentes esse non quidem corporum, sed mentium credant. Multum haec pietas conferet studio; nam 2
ita et libenter audient et dictis credent et esse similes concupiscent, in ipsos denique coetus scholarum laeti alacres conuenient, emendati non irascentur, laudati gaudebunt, ut
25 sint carissimi studio merebuntur. Nam ut illorum officium 3
est docere, sic horum praebere se dociles: alioqui neutrum sine altero sufficit; et sicut hominis ortus ex utroque gignentium confertur, et frustra sparseris semina nisi illa praemollitus fouerit sulcus, ita eloquentia coalescere nequit nisi
30 sociata tradentis accipientisque concordia.

10. In his primis operibus, quae non ipsa parua sunt sed maiorum quasi membra atque partes, bene instituto ac satis

exercitato iam fere tempus adpetet adgrediendi suasorias iudicialesque materias: quarum antequam uiam ingredior, pauca mihi de ipsa declamandi ratione dicenda sunt, quae quidem ut ex omnibus nouissime inuenta, ita multo est
 2 utilissima. Nam et cuncta illa de quibus diximus in se fere 5
 continet et ueritati proximam imaginem reddit, ideoque ita est celebrata ut plerisque uideretur ad formandam eloquentiam uel sola sufficere. Neque enim uirtus ulla perpetuae dumtaxat orationis reperiri potest quae non sit cum hac
 3 dicendi meditatione communis. Eo quidem res ista culpa 10
 docentium reccidit ut inter praecipuas quae corrumpent eloquentiam causas licentia atque inscitia declamantium
 4 fuerit: sed eo quod natura bonum est bene uti licet. Sint ergo et ipsae materiae quae fingentur quam simillimae ueritati, et declamatio, in quantum maxime potest, imitetur eas 15
 5 actiones in quarum exercitationem reperta est. Nam magos et pestilentiam et responsa et saeuiores tragicis nouercas aliaque magis adhuc fabulosa frustra inter sponsiones et interdicta quaeremus. Quid ergo? numquam haec supra fidem et poetica, ut uere dixerim, themata iuuenibus tractare 20
 permittamus, ut expatientur et gaudeant materia et quasi in
 6 corpus eant? Erat optimum, sed certe sint grandia et tumida, non stulta etiam et acrioribus oculis intuenti ridicula, ut, si iam cedendum est, impleat se declamator aliquando, dum sciat, ut quadrupedes, cum uiridi pabulo distentae sunt, san- 25
 guinis detractioe curantur et sic ad cibos uiribus conseruandis idoneos redeunt, ita sibi quoque tenuandas adipos, et quidquid umoris corrupti contraxerit emittendum si esse
 7 sanus ac robustus uolet. Alioqui tumor ille inanis primo cuiuscumque ueri operis conatu deprehendetur. Totum 30
 autem declamandi opus qui diuersum omni modo a forensibus

causis existimant, hi profecto ne rationem quidem qua
 ista exercitatio inuenta sit peruident; nam si foro non prae- 8
 parat, aut scaenicae ostentationi aut furiosae uociferationi
 simillimum est. Quid enim attinet iudicem praeparare qui
 5 nullus est, narrare quod omnes sciant falsum, probationes
 adhibere causae de qua nemo sit pronuntiaturus? Et haec
 quidem otiosa tantum: adfici uero et ira uel luctu permoueri
 cuius est lubrici nisi quibusdam pugnae simulacris ad uerum
 discrimen aciemque iustam consuescimus! Nihil ergo inter 9
 10 forense genus dicendi atque hoc declamatorium intererit?
 Si profectus gratia dicimus, nihil. Vtinamque adici ad con-
 suetudinem posset ut nominibus uteremur et perplexae magis
 et longioris aliquando actus controuersiae fingerentur et
 uerba in usu cotidiano posita minus timeremus et iocos in-
 15 serere moris esset: quae nos, quamlibet per alia in scholis
 exercitati simus, tirones in foro inueniunt. Si uero in osten- 10
 tationem comparetur declamatio, sane paulum aliquid in-
 clinare ad uoluptatem audientium debemus. Nam et iis 11
 actionibus quae in aliqua sine dubio ueritate uersantur, sed
 20 sunt ad popularem aptatae delectationem, quales legimus
 panegyricos totumque hoc demonstratiuum genus, permit-
 titur adhibere plus cultus, omnemque artem, quae latere
 plerumque in iudiciis debet, non confiteri modo sed osten-
 tare etiam hominibus in hoc aduocatis. Quare declamatio, 12
 25 quoniam est iudiciorum consiliorumque imago, similis esse
 debet ueritati, quoniam autem aliquid in se habet epidicti-
 con, nonnihil sibi nitoris adsumere. Quod faciunt actores 13
 comici, qui neque ita prorsus ut nos uulgo loquimur pronun-
 tiant, quod esset sine arte, neque procul tamen a natura
 30 recedunt, quo uitio periret imitatio, sed morem communis
 huius sermonis decore quodam scaenico exornant. Sic 14
 quoque aliqua nos incommoda ex iis quas finxerimus materiis
 consequentur, in eo praecipue quod multa in iis relinquantur

incerta, quae sumimus ut uidetur, aetates facultates liberi
 parentes, urbium ipsarum uires iura mores, alia his similia:
 15 quin aliquando etiam argumenta ex ipsis positionum uitiiis
 ducimus. Sed haec suo quoque loco. Quamuis enim omne
 propositum operis a nobis destinati eo spectet ut orator in- 5
 stituatur, tamen, ne quid studiosi requirant, etiam si quid
 erit quod ad scholas proprie pertineat in transitu non
 omittemus.

11. Iam hinc ergo nobis inchoanda est ea pars artis ex qua
 capere initium solent qui priora omiserunt: quamquam uideo 10
 quosdam in ipso statim limine obstaturos mihi, qui nihil
 egere eius modi praeceptis eloquentiam putent, sed natura
 sua et uulgari modo scholarum exercitatione contenti rideant
 etiam diligentiam nostram exemplo magni quoque nominis
 professorum, quorum aliquis, ut opinor, interrogatus quid 15
 esset schema et noema, nescire se quidem, sed si ad rem
 2 pertineret esse in sua declamatione respondit. Alius per-
 contanti Theodoreus an Apollodoreus esset, 'ego' inquit 'par-
 mularius'. Nec sane potuit urbanus ex confessione inscitiae
 suae elabi. Porro hi, quia et beneficio ingenii praestantes sunt 20
 habiti et multa etiam memoria digna exclamauerunt, pluri-
 mos habent similes neglegentiae suae, paucissimos naturae.
 3 Igitur impetu dicere se et uiribus uti gloriantur: neque enim
 opus esse probatione aut dispositione in rebus fictis, sed,
 cuius rei gratia plenum sit auditorium, sententiis grandibus, 25
 4 quarum optima quaeque a periculo petatur. Quin etiam in
 cogitando nulla ratione adhibita aut tectum intuentes mag-
 num aliquid quod ultro se offerat pluribus saepe diebus
 expectant, aut murmure incerto uelut classico instincti concit-
 atissimum corporis motum non enuntiandis sed quaerendis 30

uerbis accommodant. Nonnulli certa sibi initia priusquam 5
sensem inuenerint destinant, quibus aliquid disertis sub-
iungendum sit: eaque diu secum ipsi clareque meditati
desperata coniectendi facultate deserunt et ad alia deinceps
5 atque inde alia non minus communia ac nota deuertunt.
Qui plurimum uidentur habere rationis non in causas tamen 6
laborem suum sed in locos intendunt, atque in iis non cor-
pori prospiciunt, sed abrupta quaedam, ut forte ad manum
uenere, iaculantur. Vnde fit ut dissoluta et ex diuersis con- 7
10 gesta oratio cohaerere non possit, similisque sit commentariis
puerorum in quos ea quae aliis declamantibus laudata sunt
regerunt. Magnas tamen sententias et res bonas (ita enim
gloriarum solent) elidunt: nam et barbari et serui, et, si hoc
sat est, nulla est ratio dicendi.

15 **12.** Ne hoc quidem negauerim, sequi plerumque hanc
opinionem, ut fortius dicere uideantur indocti, primum uitio
male iudicantium, qui maiorem habere uim credunt ea quae
non habent artem, ut effringere quam aperire, rumpere quam
soluere, trahere quam ducere putant robustius. Nam et 2
20 gladiator qui armorum inscius in rixam ruit et luctator qui
totius corporis nisu in id quod semel inuasit incumbit fortior
ab his uocatur, cum interim et hic frequenter suis uiribus
ipse prosternitur et illum uehementis impetus excipit aduer-
sarii mollis articulus. Sed sunt in hac parte quae imperitos 3
25 etiam naturaliter fallant; nam et diuisio, cum plurimum
ualeat in causis, speciem uirium minuit, et rudia politis
maiora et sparsa compositis numerosiora creduntur. Est 4
praeterea quaedam uirtutum uitiorumque uicinia, qua male-
dicus pro libero, temerarius pro forti, effusus pro copioso
30 accipitur. Maledicit autem ineruditus apertius et saepius uel
cum periculo suscepti litigatoris, frequenter etiam suo.

- 5 Adfert et ista res opinionem, quia libentissime homines audiunt ea quae dicere ipsi noluisent. Illud quoque alterum quod est in elocutione ipsa periculum minus uitat, conaturque perdit, unde euenit nonnumquam ut aliquid grande inueniat qui semper quaerit quod nimium est: uerum id et 5 raro prouenit et cetera uitia non pensat.
- 6 Propter hoc quoque interdum uidentur indocti copiam habere maiorem, quod dicunt omnia, doctis est et electio et modus. His accedit quod a cura docendi quod intenderint recedunt: itaque illud quaestionum et argumentorum apud 10 corrupta iudicia frigus euitant, nihilque aliud quam quod uel prauis uoluptatibus aures adsistentium permulceat
- 7 quaerunt. Sententiae quoque ipsae, quas solas petunt, magis eminent cum omnia circa illas sordida et abiecta sunt, ut lumina non inter umbras, quem ad modum Cicero dicit, sed 15 plane in tenebris clariora sunt. Itaque ingeniosi uocentur, ut libet, dum tamen constet contumeliose sic laudari disertum.
- 8 Nihilo minus confitendum est etiam detrahere doctrinam aliquid, ut limam rudibus et cotes hebetibus et uino uetustatem, sed uitia detrahit, atque eo solo minus est quod litterae 20 perpolierunt quo melius.
- 9 Verum hi pronuntiatione quoque famam dicendi fortius quaerunt; nam et clamant ubique et omnia leuata, ut ipsi uocant, manu emugiunt, multo discursu anhelitu, iactatione
- 10 gestus, motu capitis furentes. Iam collidere manus, terrae 25 pedem incutere, femur pectus frontem caedere, mire ad pulatum circulum facit: cum ille eruditus, ut in oratione multa summittere uariare disponere, ita etiam in pronuntiando suum cuique eorum quae dicet colori accommodare actum sciat, et, si quid sit perpetua obseruatione dignum, modestus 30

et esse et uideri malit. At illi hanc uim appellant quae est **11**
 potius uiolentia: cum interim non actores modo aliquos in-
 uenias sed, quod est turpius, praeceptores etiam qui, breuem
 dicendi exercitationem consecuti, omissa ratione ut tulit
 5 impetus passim tumultuentur, eosque qui plus honoris litteris
 tribuerunt ineptos et ieiunos et tepidos et infirmos, ut quod-
 que uerbum contumeliosissimum occurrit, appellent. Verum **12**
 illis quidem gratulemur sine labore, sine ratione, sine dis-
 ciplina disertis: nos, quando et praeciendi munus iam
 10 pridem deprecati sumus et in foro quoque dicendi, quia hones-
 tissimum finem putabamus desinere dum desideraremur,
 inquirendo scribendoque talia consolemur otium nostrum
 quae futura usui bonae mentis iuuenibus arbitramur, nobis
 certe sunt uoluptati.

15 **13.** Nemo autem a me exigat id praeceptorum genus quod
 est a plerisque scriptoribus artium traditum, ut quasi quas-
 dam leges inmutabili necessitate constrictas studiosis dicendi
 feram: utique prohoemium et id quale, proxima huic narra-
 tio, quae lex deinde narrandi, propositio post hanc uel, ut
 20 quibusdam placuit, excursio, tum certus ordo quaestionum,
 ceteraque quae, uelut si aliter facere fas non sit, quidam
 tamquam iussi secuntur. Erat enim rhetorice res prorsus **2**
 facilis ac parua si uno et breui praescripto contineretur: sed
 mutantur pleraque causis temporibus occasione necessitate.
 25 Atque ideo res in oratore praecipua consilium est, quia uarie
 et ad rerum momenta conuertitur. Quid si enim praecipias **3**
 imperatori, quotiens aciem instruet derigat frontem, cornua
 utrimque promoueat, equites pro cornibus locet? Erit haec
 quidem rectissima fortasse ratio quotiens licebit, sed muta-
 30 bitur natura loci, si mons occurret, si flumen obstabit, colli-
 bus siluis asperitate alia prohibebitur. Mutabit hostium **4**
 genus, mutabit praesentis condicio discriminis: nunc acie

- derecta, nunc cuneis, nunc auxiliis, nunc legione pugnabitur, nonnumquam terga etiam dedisse simulata fuga proderit.
- 5 Ita prohoemium necessarium an superuacuum, breue an longius, ad iudicem omni sermone derecto an aliquando auerso per aliquam figuram dicendum sit, constricta an latius 5 fusa narratio, continua an diuisa, recta an ordine permutato,
- 6 causae docebunt, itemque de quaestionum ordine, cum in eadem controuersia aliud alii parti prius quaeri frequenter expediat. Neque enim rogationibus plebisue scitis sancta sunt ista praecepta, sed hoc quidquid est utilitas excogitauit. 10
- 7 Non negabo autem sic utile esse plerumque, alioqui nec scriberem. Verum si eadem illa nobis aliud suadebit utilitas,
- 8 hanc relictis magistrorum auctoritatibus sequemur. Equidem id maxime praecipiam ac 'repetens iterumque iterumque monebo': res duas in omni actu spectet orator, quid deceat, 15 quid expediat. Expedit autem saepe mutare ex illo constituto traditoque ordine aliqua, et interim decet, ut in statu
- 9 atque picturis uidemus uariari habitus uultus status; nam recti quidem corporis uel minima gratia est: nempe enim aduersa sit facies et demissa bracchia et iuncti pedes et a 20 summis ad ima rigens opus. Flexus ille et, ut sic dixerim, motus dat actum quendam et adfectum: ideo nec ad unum
- 10 modum formatae manus et in uultu mille species; cursum habent quaedam et impetum, sedent alia uel incumbunt, nuda haec, illa uelata sunt, quaedam mixta ex utroque. 25
- Quid tam distortum et elaboratum quam est ille discobolos Myronis? Si quis tamen ut parum rectum improbet opus, nonne ab intellectu artis afuerit, in qua uel praecipue laudabilis est ipsa illa nouitas ac difficultas? Quam quidem gratiam et delectationem adferunt figurae, quaeque in sensibus 30

quaeque in uerbis sunt. Mutant enim aliquid a recto, atque
 hanc prae se uirtutem ferunt, quod a consuetudine uulgari
 recesserunt. Habet in pictura speciem tota facies: Apelles **12**
 tamen imaginem Antigoni latere tantum altero ostendit, ut
 5 amissi oculi deformitas lateret. Quid? non in oratione
 operienda sunt quaedam, siue ostendi non debent siue ex-
 primi pro dignitate non possunt? Vt fecit Timanthes, **13**
 opinor, Cythnius in ea tabula qua Coloten Teium uicit. Nam
 cum in Iphigeniae immolatione pinxisset tristem Calchan-
 10 tem, tristiozem Vlixem, addidisset Menelao quem summum
 poterat ars efficere maerorem: consumptis adfectibus non
 reperiens quo digne modo patris uultum posset exprimere,
 uelauit eius caput et suo cuique animo dedit aestimandum.
 Nonne huic simile est illud Sallustianum: 'nam de Cartha- **14**
 15 gine tacere satius puto quam parum dicere'? Propter quae
 mihi semper moris fuit quam minime alligare me ad prae-
 cepta quae καθολικά uocitant, id est, ut dicamus quo modo
 possumus, uniuersalia uel perpetua; raro enim reperitur
 hoc genus, ut non labefactari parte aliqua et subrui possit.
 20 Sed de his plenius suo quidque loco tractabimus: interim **15**
 nolo se iuuenes satis instructos si quem ex iis qui breues
 plerumque circumferuntur artis libellum edidicerint et uelut
 decretis technicorum tutos putent. Multo labore, adsiduo
 studio, uaria exercitatione, plurimis experimentis, altissima
 25 prudentia, praesentissimo consilio constat ars dicendi. Sed **16**
 adiuuatur his quoque, si tamen rectam uiam, non unam orbi-
 tam monstrent: qua declinare qui crediderit nefas, patiat
 necesse est illam per funes ingredientium tarditatem. Itaque
 et stratum militari labore iter saepe deserimus compendio
 30 ducti, et si rectum limitem rupti torrentibus pontes

inciderint circumire cogemur, et si ianua tenebitur incendio
 17 per parietem exhibimus. Late fusum opus est et multiplex et
 prope cotidie nouum et de quo numquam dicta erunt omnia.
 Quae sint tamen tradita, quid ex his optimum, et si qua
 mutari adici detrahi melius uidebitur, dicere experiar. 5

14. Rhetoricen in Latinum transferentes tum oratoriam,
 tum oratricem nominauerunt. Quos equidem non fraudauerim
 debita laude quod copiam Romani sermonis augere temptarint:
 sed non omnia nos ducentes ex Graeco secuntur, sicut ne illos
 quidem quotiens utique suis uerbis signare 10
 2 nostra uoluerunt. Et haec interpretatio non minus dura est
 quam illa Plauti 'essentia' et 'queentia', sed ne propria
 quidem; nam oratoria sic effertur ut elocutoria, oratrix ut
 elocutrix, illa autem de qua loquimur rhetorice talis est
 qualis eloquentia. Nec dubie apud Graecos quoque duplicem 15
 3 intellectum habet; namque uno modo fit adpositum—ars
 rhetorica, ut nauis piratica, altero nomen rei, qualis est philo-
 sophia, amicitia. Nos ipsam nunc uolumus significare sub-
 stantiam, ut grammaticae litteratura est, non litteratrix quem
 ad modum oratrix, nec litteratoria quem ad modum oratoria: 20
 4 uerum id in rhetorice non fit. Ne pugnemus igitur, cum prae-
 sertim plurimis alioqui Graecis sit utendum; nam certe et
 philosophos et musicos et geometras dicam nec uim adferam
 nominibus his indecora in Latinum sermonem mutatione:
 denique cum M. Tullius etiam ipsis librorum quos hac de re 25
 primum scripserat titulis Graeco nomine utatur, profecto
 non est uerendum ne temere uideamur oratori maximo de
 nomine artis suae credidisse.
- 5 Igitur rhetorice (iam enim sine metu cauillationis utemur
 hac appellatione) sic, ut opinor, optime diuidetur ut de arte, 30

de artifice, de opere dicamus. Ars erit quae disciplina percipi debet: ea est bene dicendi scientia. Artifex est qui percepit hanc artem: id est orator, cuius est summa bene dicere. Opus, quod efficitur ab artifice: id est bona oratio. Haec
5 omnia rursus diducuntur in species: sed illa sequentia suo loco, nunc quae de prima parte tractanda sunt ordiar.

15. Ante omnia, quid sit rhetorice. Quae finitur quidem uarie, sed quaestionem habet duplicem: aut enim de qualitate ipsius rei aut de comprehensione uerborum dissensio est.
10 Prima atque praecipua opinionum circa hoc differentia, quod alii malos quoque uiros posse oratores dici putant, alii, quorum nos sententiae accedimus, nomen hoc artemque de qua loquimur bonis demum tribui uolunt. Eorum autem qui 2 dicendi facultatem a maiore ac magis expetenda uitae laude
15 secernunt, quidam rhetorice uim tantum, quidam scientiam sed non uirtutem, quidam usum, quidam artem quidem sed a scientia et uirtute diiunctam, quidam etiam prauitatem quandam artis, id est *κακοτεχνίαν*, nominauerunt. Hi 3 fere aut in persuadendo aut in dicendo apte ad persuadendum
20 positum orandi munus sunt arbitrati: id enim fieri potest ab eo quoque qui uir bonus non sit. Est igitur frequentissimus finis: 'rhetorice esse uim persuadendi'. Quod ego uim appello, plerique potestatem, nonnulli facultatem uocant: quae res ne quid adferat ambiguitatis, uim dico
25 *δύναμιν*. Haec opinio originem ab Isocrate, si tamen re uera 4 ars quae circumfertur eius est, duxit. Qui cum longe sit a uoluntate infamantium oratoris officia, finem artis temere comprehendit dicens esse rhetorice persuadendi opificem, id est *πειθοῦς δημιουργόν*: neque enim mihi permiserim
30 eadem uti declinatione qua Ennius M. Cethegum 'suadae medullam' uocat. Apud Platonem quoque Gorgias in libro 5

qui nomine eius inscriptus est idem fere dicit, sed hanc Plato illius opinionem uult accipi, non suam. Cicero pluribus locis scripsit officium oratoris esse dicere adposite ad persuadendum, in rhetoricis etiam, quos sine dubio ipse non probat, finem facit persuadere. Verum et pecunia persuadet et gratia et auctoritas dicentis et dignitas, postremo aspectus etiam ipse sine uoce, quo uel recordatio meritorum cuiusque uel facies aliqua miserabilis uel formae pulchritudo sententiam dictat. Nam et Manium Aquilium defendens Antonius, cum scissa ueste cicatrices quas is pro patria pectore aduerso suscepisset ostendit, non orationis habuit fiduciam, sed oculis populi Romani uim attulit: quem illo ipso aspectu maxime motum in hoc, ut absolueret reum, creditum est. Seruium quidem Galbam miseratione sola, qua non suos modo liberos paruolos in contione produxerat, sed Galliam etiam Sulpici filium suis ipse manibus circumtulera- tum esse cum aliorum monumentis, tum Catonis oratione testatum est. Et Phrynen non Hyperidis actione quamquam admirabili, sed conspectu corporis, quod illa speciosissimum alioqui diducta nudauerat tunica, putant periculo liberatam. Quae si omnia persuadent, non est hic de quo locuti sumus idoneus finis. Ideoque diligentiores sunt uisi sibi qui, cum de rhetorice idem sentirent, existimarunt eam uim dicendo persuadendi. Quem finem Gorgias in eodem de quo supra diximus libro uelut coactus a Socrate facit; a quo non dissentit Theodectes, siue ipsius id opus est quod de rhetorice nomine eius inscribitur, siue, ut creditum est, Aristotelis: in quo est finem esse rhetorices: 'ducere homines dicendo in id quod actor uelit'. Sed ne hoc quidem satis est comprehensum: persuadent enim dicendo uel ducunt in id

quod uolunt alii quoque, ut meretrices adulatores corrup-
tores. At contra non persuadet semper orator, ut interim
non sit proprius hic finis eius, interim sit communis cum iis
qui ab oratore procul absunt. Atqui non multum ab hoc fine 12
5 abest Apollodorus dicens iudicialis orationis primum et super
omnia esse persuadere iudici et sententiam eius ducere in id
quod uelit. Nam et ipse oratorem fortunae subicit, ut, si non
persuaserit, nomen suum retinere non possit. Quidam reces- 13
serunt ab euentu, sicut Aristoteles dicit: 'rhetorice est uis
10 inueniendi omnia in oratione persuasibilia'. Qui finis et illud
uitium de quo supra diximus habet, et insuper quod nihil
nisi inuentionem complectitur, quae sine elocutione non est
oratio. Hermagorae, qui finem eius esse ait persuasibiliter 14
dicere, et aliis qui eandem sententiam, non isdem tantum
15 uerbis explicant ac finem esse demonstrant dicere quae
oporteat omnia ad persuadendum, satis responsum est cum
persuadere non tantum oratoris esse conuicimus. Addita sunt 15
his alia uarie. Quidam enim circa res omnes, quidam circa
ciuiles modo uersari rhetorice putauerunt: quorum uerius
20 utrum sit, in eo loco qui huius quaestionis proprius est dicam.
Omnia subiecisse oratori uidetur Aristoteles cum dixit uim 16
esse uidendi quid in quaque re possit esse persuasibile, et
Iatrocles, qui non quidem adicit 'in quaque re', sed nihil
excipiendo idem ostendit: uim enim uocat inueniendi quod
25 sit in oratione persuasibile. Qui fines et ipsi solam com-
plectuntur inuentionem. Quod uitium fugiens Eudorus uim
putat inueniendi et eloquendi cum ornatu credibilia in omni
oratione. Sed cum eodem modo credibilia quo persuasibilia 17
etiam non orator inueniat, adiciendo 'in omni oratione' magis

quam superiores concedit scelera quoque suadentibus pul-
18 cherrimae rei nomen. Gorgias apud Platonem suadendi se
 artificem in iudiciis et aliis coetibus esse ait, de iustis quoque
 et iniustis tractare: cui Socrates persuadendi, non docendi
19 concedit facultatem. Qui uero non omnia subiciebant ora- 5
 tori, sollicitius ac uerbosius, ut necesse erat, adhibuerunt
 discrimina, quorum fuit Ariston, Critolai Peripatetici disci-
 pulus, cuius hic finis est: 'scientia uidendi et agendi in quae-
20 stionibus ciuilibus per orationem popularis persuasionis'. Hic
 scientiam, quia Peripateticus est, non ut Stoici uirtutis loco 10
 ponit: popularem autem comprehendendo persuasionem etiam
 contumeliosus est aduersus artem orandi, quam nihil putat
 doctis persuasuram. Illud de omnibus qui circa ciuiles de-
 mum quaestiones oratorem iudicant uersari dictum sit,
 excludi ab iis plurima oratoris officia, illam certe laudatiuam 15
21 totam, quae est rhetorices pars tertia. Cautius Theodorus
 Gadareus, ut iam ad eos ueniamus qui artem quidem esse
 eam, sed non uirtutem putauerunt. Ita enim dicit, ut ipsis
 eorum uerbis utar qui haec ex Graeco transtulerunt: 'ars
 inuentrix et iudicatrix et enuntiatrix, decente ornatu secun- 20
 dum mensionem, eius quod in quoque potest sumi persuasi-
22 bile, in materia ciuili'. Itemque Cornelius Celsus, qui finem
 rhetorices ait 'dicere persuasibiliter in dubia ciuili materia'.
 Quibus sunt non dissimiles qui ab aliis traduntur, qualis est
 ille: 'uis uidendi et eloquendi de rebus ciuilibus subiectis sibi 25
 cum quadam persuasione et quodam corporis habitu et
23 eorum quae dicet pronuntiatione'. Mille alia, sed aut eadem
 aut ex isdem composita, quibus item cum de materia
 rhetorices dicendum erit respondebimus. Quidam eam neque
 uim neque scientiam neque artem putauerunt, sed Critolaus 30

usum dicendi (nam hoc *τριβή* significat), Athenaeus fallendi
 artem. Plerique autem, dum pauca ex Gorgia Platonis a 24
 prioribus imperite excerpta legere contenti neque hoc totum
 neque alia eius uolumina euoluunt, in maximum errorem
 5 inciderunt, creduntque eum in hac esse opinione, ut rhetori-
 cen non artem sed 'peritiam quandam gratiae ac uoluptatis'
 existimet, et alio loco 'ciuilitatis particulae simulacrum et 25
 quartam partem adulationis', quod duas partes ciuilitatis
 corpori adsignet, medicinam et quam interpretantur
 10 exercitatricem, duas animo, legalem atque iustitiam, adula-
 tionem autem medicinae uocet cocorum artificium, exercita-
 tricis mangonum, qui colorem fuco et uerum robur inani
 sagina mentiantur, legalis cauillatricem, iustitiae rhetorice.
 Quae omnia sunt quidem scripta in hoc libro dictaque a 26
 15 Socrate, cuius persona uidetur Plato significare quid sentiat:
 sed alii sunt eius sermones ad coarguendos qui contra dispu-
 tant compositi, quos *ἐλεγκτικούς* uocant, alii ad praecipien-
 dum, qui *δογματικοί* appellantur. Socrates autem seu Plato 27
 eam quidem quae tum exercebatur rhetorice talem putat
 20 (nam et dicit his uerbis *τοῦτον τὸν τρόπον ὃν ὑμεῖς πολιτεύεσθε*),
 ueram autem et honestam intellegit; itaque disputatio illa
 contra Gorgian ita cluditur: *οὐκοῦν ἀνάγκη τὸν ῥητορικὸν*
δίκαιον εἶναι, τὸν δὲ δίκαιον βούλεσθαι δίκαια πράττειν. Ad 28
 quod ille quidem conticescit, sed sermonem suscipit Polus
 25 iuuenili calore inconsideratior, contra quem illa de simula-
 cro et adulatione dicuntur. Tum Callicles adhuc concitator,
 qui tamen ad hanc perducitur clausulam: *τὸν μέλλοντα ὀρθῶς*
ῥητορικὸν ἔσεσθαι δίκαιον ἄρα δεῖ εἶναι καὶ ἐπιστήμονα τῶν
δικαίων, ut appareat Platoni non rhetorice uideri malum,

- 29 sed eam ueram nisi iusto ac bono non contingere. Adhuc autem in Phaetro manifestius facit hanc artem consummari citra iustitiae quoque scientiam non posse: cui opinioni nos quoque accedimus. An aliter defensionem Socratis et eorum qui pro patria ceciderant laudem scripsisset? Quae certe 5
- 30 sunt oratoris opera. Sed in illud hominum genus quod facilitate dicendi male utebatur inuectus est. Nam et Socrates inhonestam sibi credidit orationem quam ei Lysias reo composuerat, et tum maxime scribere litigatoribus quae illi pro se ipsi dicerent erat moris, atque ita iuri quo non licebat pro 10
- 31 altero agere fraus adhibebatur. Doctores quoque eius artis parum idonei Platoni uidebantur, qui rhetoricen a iustitia separarent et ueris credibilia praeferrent; nam id quoque
- 32 dicit in Phaetro. Consensusse autem illis superioribus uideri potest etiam Cornelius Celsus, cuius haec uerba sunt: 'orator 15 simile tantum ueri petit', deinde paulo post: 'non enim bona conscientia sed uictoria litigantis est praemium': quae si uera essent, pessimorum hominum foret haec tam perniciosa nocentissimis moribus dare instrumenta et nequitiam praecipis adiuuare. Sed illi rationem opinionis suae uiderint. 20
- 33 Nos autem ingressi formare perfectum oratorem, quem in primis esse uirum bonum uolumus, ad eos qui de hoc opere melius sentiunt reuertamur. Rhetoricen autem quidam eandem ciuilitatem esse iudicauerunt, Cicero scientiae ciuilis partem uocat (ciuilis autem scientia idem quod sapientia 25 est), quidam eandem philosophiam, quorum est Isocrates.
- 34 Huic eius substantiae maxime conueniet finitio rhetoricen esse bene dicendi scientiam. Nam et orationis omnes uirtutes semel complectitur et protinus etiam mores oratoris, cum bene dicere non possit nisi bonus. Idem ualet Chrysippi finis 30

ille ductus a Cleanthe, 'scientia recte dicendi'. Sunt plures 35
 eiusdem, sed ad alias quaestiones magis pertinent. Idem
 sentiret finis hoc modo comprehensus: 'persuadere quod oporteat', nisi quod artem ad exitum alligat. Bene Areus: 'dicere 36
 5 secundum uirtutem orationis'. Excludunt a rhetorice malos
 et illi qui scientiam ciuiliū officiorum eam putauerunt, si
 scientiam uirtutem iudicant, sed anguste intra ciuiles quaes-
 tiones coercent. Albucius non obscurus professor atque auc-
 tor scientiam bene dicendi esse consentit, sed exceptionibus
 10 peccat adiciendo 'circa ciuiles quaestiones et credibiliter':
 quarum iam utrique responsum est. Probabilis et illi uolun- 37
 tatis qui recte sentire et dicere rhetorices putauerunt.

Hi sunt fere fines maxime inlustres et de quibus prae-
 cipue disputatur. Nam omnis quidem persequi neque attinet
 15 neque possum, cum prauum quoddam, ut arbitror, studium
 circa scriptores artium extiterit nihil isdem uerbis quae prior
 aliquis occupasset finiendi: quae ambitio procul aberit a me.
 Dicam enim non utique quae inuenero, sed quae placebunt, 38
 sicut hoc: rhetorice esse bene dicendi scientiam, cum, re-
 20 perto quod est optimum, qui quaerit aliud peius uelit. His
 adprobatis simul manifestum est illud quoque, quem finem
 uel quid summum et ultimum habeat rhetorice, quod τέλος
 dicitur, ad quod omnis ars tendit: nam si est ipsa bene
 dicendi scientia, finis eius et summum est bene dicere.

25 16. Sequitur quaestio an utilis rhetorice. Nam quidam
 uehementer in eam inuehi solent, et, quod sit indignissimum,
 in accusationem orationis utuntur orandi uiribus: eloquen- 2
 tiam esse quae poenis eripiat scelestos, cuius fraude damnen-
 tur interim boni, consilia ducantur in peius, nec seditiones
 30 modo turbaeque populares sed bella etiam inexpiabilia ex-
 citentur, cuius denique tum maximus sit usus cum pro falsis

- 3 contra ueritatem ualet. Nam et Socrati obiciunt comici docere eum quo modo peiorem causam meliorem faciat, et
 4 contra Tisian et Gorgian similia dicit polliceri Plato. Et his adiciunt exempla Graecorum Romanorumque, et enumerant qui perniciosi non singulis tantum sed rebus etiam publicis
 5 usi eloquentia turbauerint ciuitatum status uel euerterint, eoque et Lacedaemoniorum ciuitate expulsam et Athenis quoque, ubi actor mouere adfectus uetabatur, uelut recisam
 5 orandi potestatem. Quo quidem modo nec duces erunt utiles nec magistratus nec medicina nec denique ipsa sapientia: 10
 nam et dux Flaminius et Gracchi Saturnini Glauciaie magistratus, et in medicis uenena, et in iis qui philosophorum nomine male utuntur grauissima nonnumquam flagitia de-
 6 prehensa sunt. Cibos aspernemur: attulerunt saepe ualetudinis causas; numquam tecta subeamus: super habitantes 15
 aliquando procumbunt; non fabricetur militi gladius: potest uti eodem ferro latro. Quis nescit ignes aquas, sine quibus nulla sit uita, et, ne terrenis inmorer, solem lunamque praecipua siderum aliquando et nocere?
 7 Num igitur negabitur deformem Pyrrhi pacem Caecus 20
 ille Appius dicendi uiribus diremisse? Aut non diuina M. Tulli eloquentia et contra leges agrarias popularis fuit et Catilinae fregit audaciam et supplicationes, qui maximus
 8 honor uictoribus bello ducibus datur, in toga meruit? Non perterritos militum animos frequenter a metu reuocat oratio 25
 et tot pugnandi pericula ineuntibus laudem uita potioem esse persuadet? Neque uero me Lacedaemonii atque Athenienses magis mouerint quam populus Romanus, apud quem
 9 summa semper oratoribus dignitas fuit. Equidem nec urbium conditores reor aliter effecturos fuisse ut uaga illa multitudo 30
 coiret in populos nisi docta uoce commota, nec legum

reperiores sine summa ui orandi consecutos ut se ipsi homines ad seruitutem iuris adstringerent. Quin ipsa uitae praecepta, 10 etiam si natura sunt honesta, plus tamen ad formandas mentes ualent quotiens pulchritudinem rerum claritas orationis inluminat. Quare, etiam si in utramque partem ualent 5 arma facundiae, non est tamen aecum id haberi malum quo bene uti licet.

Verum haec apud eos forsitan quaerantur qui summam 11 rhetorices ad persuadendi uim rettulerunt. Si uero est bene dicendi scientia, quem nos finem sequimur, ut sit orator in 10 primis uir bonus, utilem certe esse eam confitendum est. Et 12 hercule deus ille princeps, parens rerum fabricatorque mundi, nullo magis hominem separauit a ceteris, quae quidem mortalia essent, animalibus quam dicendi facultate. Nam 13 corpora quidem magnitudine uiribus firmitate patientia uelocitate praestantiora in illis mutis uidemus, eadem minus egere adquisitae extrinsecus opis; nam et ingredi citius et pasci et tranare aquas citra docentem natura ipsa sciunt, et 14 pleraque contra frigus ex suo corpore uestiuntur et arma iis ingenita quaedam et ex obuio fere uictus, circa quae omnia 20 multus hominibus labor est. Rationem igitur nobis praecipuam dedit eiusque nos socios esse cum dis immortalibus uoluit. Sed ipsa ratio neque tam nos iuuaret neque tam esset 15 in nobis manifesta nisi quae concepissemus mente promere etiam loquendo possemus: quod magis deesse ceteris ani- 25 malibus quam intellectum et cogitationem quandam uidemus. Nam et mollire cubilia et nidos texere et educare fetus 16 et excludere, quin etiam reponere in hiemem alimenta, opera quaedam nobis inimitabilia, qualia sunt cerarum ac mellis, 30 efficere nonnullius fortasse rationis est; sed, quia carent sermone quae id faciunt, muta atque irrationalia uocantur. Denique homines quibus negata uox est quantulum adiuuat 17 animus ille caelestis? Quare si nihil a dis oratione melius

accepimus, quid tam dignum cultu ac labore ducamus aut
 in quo malimus praestare hominibus quam quo ipsi homines
 18 ceteris animalibus praestant: eo quidem magis quod nulla in
 parte plenius labor gratiam refert? Id adeo manifestum erit
 si cogitauerimus unde et quo usque iam prouecta sit orandi 5
 19 facultas: et adhuc augeri potest. Nam ut omittam defendere
 amicos, regere consiliis senatum, populum exercitum in quae
 uelit ducere, quam sit utile conueniatque bono uiro: nonne
 pulchrum uel hoc ipsum est, ex communi intellectu uerbisque
 quibus utuntur omnes tantum adsequi laudis et gloriae ut 10
 non loqui et orare, sed, quod Pericli contigit, fulgere ac
 tonare uidearis?

17. Finis non erit si expatiari parte in hac et indulgere
 uoluptati uelim. Transeamus igitur ad eam quaestionem
 2 quae sequitur, an rhetorice ars sit. Quod quidem adeo ex iis 15
 qui praecepta dicendi tradiderunt nemo dubitauit ut etiam
 ipsis librorum titulis testatum sit scriptos eos de arte
 rhetorica, Cicero uero etiam quae rhetorice uocetur esse
 artificiosam eloquentiam dicat. Quod non oratores tantum
 uindicarunt, ut studiis aliquid suis praestitisse uideantur, sed 20
 cum iis philosophi et Stoici et Peripatetici plerique consen-
 3 tiunt. Ac me dubitasse confiteor an hanc partem quaestionis
 tractandam putarem; nam quis est adeo non ab eruditione
 modo sed a sensu remotus hominis ut fabricandi quidem et
 texendi et luto uasa ducendi artem putet, rhetorice autem 25
 maximum ac pulcherrimum, ut supra diximus, opus in tam
 4 sublime fastigium existimet sine arte uenisse? Equidem illos
 qui contra disputauerunt non tam id sensisse quod dicerent
 quam exercere ingenia materiae difficultate credo uoluisse,

sicut Polycraten, cum Busirim laudaret et Clytaemestram: quamquam is, quod his dissimile non esset, composuisse orationem quae est habita contra Socraten dicitur.

Quidam naturalem esse rhetoricen uolunt et tamen adiuuari 5
5 exercitatione non diffitentur, ut in libris Ciceronis de Oratore
dicit Antonius obseruationem quandam esse, non artem.
Quod non ideo ut pro uero accipiamus est positum, sed ut 6
Antoni persona seruetur, qui dissimulator artis fuit: hanc
autem opinionem habuisse Lysias uidetur. Cuius sententiae
10 talis defensio est, quod indocti et barbari et serui, pro se
cum locuntur, aliquid dicant simile principio, narrent, pro-
bent, refutent et, quod uim habeat epilogi, deprecentur.
Deinde adiciunt illas uerborum cauillationes, nihil quod ex 7
arte fiat ante artem fuisse: atqui dixisse homines pro se et in
15 alios semper: doctores artis sero et circa Tisian et Coraca
primum repertos: orationem igitur ante artem fuisse eoque
artem non esse. Nos porro quando coeperit huius rei doctrina 8
non laboramus, quamquam apud Homerum et praeceptorem
Phoenicem cum agendi tum etiam loquendi, et oratores
20 plures, et omne in tribus ducibus orationis genus, et certa-
mina quoque proposita eloquentiae inter iuuenes inuenimus,
quin in caelatura clipei Achillis et lites sunt et actores. Illud 9
enim admonere satis est, omnia quae ars consummauerit a
natura initia duxisse: aut tollatur medicina, quae ex obser-
25 uatione salubrium atque his contrariorum reperta est et, ut
quibusdam placet, tota constat experimentis (nam et uulnus
deligauit aliquis antequam haec ars esset, et febrem quiete
et abstinentia, non quia rationem uidebat, sed quia id uale-
tudo ipsa coegerat, mitigauit), nec fabrica sit ars (casas enim 10
30 primi illi sine arte fecerunt), nec musica (cantatur ac saltatur

- per omnis gentes aliquo modo). Ita, si rhetorice uocari debet sermo quicumque, fuisse eam antequam esset ars confitebor:
- 11** si uero non quisquis loquitur orator est, et tum non tamquam oratores loquebantur, necesse est oratorem factum arte nec ante artem fuisse fateantur. Quo illud quoque excluditur ⁵ quod dicunt, non esse artis id quod faciat qui non didicerit:
- 12** dicere autem homines et qui non didicerint. Ad cuius rei confirmationem adferunt Demaden remigem et Aeschinen hypocriten oratores fuisse. Falso: nam neque orator esse qui non didicit potest, et hos sero potius quam numquam didi- ¹⁰ cisse quis dixerit, quamquam Aeschines ab initio sit uersatus in litteris, quas pater eius etiam docebat, Demaden neque non didicisse certum sit et continua dicendi exercitatio potuerit tantum quantuscumque postea fuit fecisse; nam id
- 13** potentissimum discendi genus est. Sed et praestantio- ¹⁵ rem si didicisset futurum fuisse dicere licet: neque enim orationes scribere est ausus, ut eum multum ualuisse in dicendo sciamus.
- 14** Aristoteles, ut solet, quaerendi gratia quaedam subtilitatis suae argumenta excogitauit in Grylo: sed idem et de arte ²⁰ rhetorica tris libros scripsit, et in eorum primo non artem solum eam fatetur, sed ei particulam ciuilitatis sicut dialectices adsignat. Multa Critolaus contra, multa Rhodius Athenodorus. Agnon quidem detraxit sibi inscriptione ipsa fidem, qua rhetorices accusationem professus est. Nam de ²⁵
- 16** Epicuro, qui disciplinas omnes fugit, nihil miror. Hi complura dicunt, sed ex paucis locis ducta: itaque potentissimis eorum breuiter occurram, ne in infinitum quaestio euadat.
- 17** Prima iis argumentatio ex materia est. Omnis enim artes

aiunt habere materiam, quod est uerum: rhetorices nullam esse propriam, quod esse falsum in sequentibus probabo. Altera est calumnia nullam artem falsis adsentiri opinionibus, quia constitui sine perceptione non possit, quae semper uera sit: rhetorice adsentiri falsis: non esse igitur artem. Ego rhetorice nonnumquam dicere falsa pro ueris confitebor, sed non ideo in falsa quoque esse opinione concedam, quia longe diuersum est ipsi quid uideri et ut alii uideatur efficere. Nam et imperator falsis utitur saepe: ut Hannibal, cum inclusus a Fabio, sarmentis circum cornua bouum deligatis incensisque, per noctem in aduersos montes agens armenta speciem hosti abeuntis exercitus dedit: sed illum fefellit, ipse quid uerum esset non ignorauit. Nec uero Theopompus Lacedaemonius, cum permutato cum uxore habitu e custodia ut mulier euasit, falsam de se opinionem habuit, sed custodibus praebuit. Item orator, cum falso utitur pro uero, scit esse falsum eoque se pro uero uti: non ergo falsam habet ipse opinionem, sed fallit alium. Nec Cicero, cum se tenebras offudisse iudicibus in causa Cluenti gloriatus est, nihil ipse uidit. Et pictor, cum ui artis suae efficit ut quaedam eminere in opere, quaedam recessisse credamus, ipse ea plana esse non nescit. Aiunt etiam omnes artes habere finem aliquem propositum ad quem tendant: hunc modo nullum esse in rhetorice, modo non praestari eum qui promittatur. Mentiuntur: nos enim esse finem iam ostendimus et quis esset diximus; et praestabit hunc semper orator: semper enim bene dicet. Firmum autem hoc quod opponitur aduersus eos fortasse sit qui persuadere finem putauerunt: noster orator arsque a nobis finita non sunt posita in euentu; tendit quidem ad uictoriam qui dicit, sed cum bene dixit, etiam si non uincat, id quod arte continetur effecit. Nam et gubernator uult salua naue in portum peruenire: si tamen tempestate fuerit abreptus, non ideo minus erit gubernator dicetque

- 25 notum illud: 'dum clauum rectum teneam'; et medicus sanitatem aegri petit: si tamen aut ualetudinis uel aut in-
 temperantia aegri alioque quo casu summa non contingit,
 dum ipse omnia secundum rationem fecerit, medicinae fine
 non excidet. Ita oratori bene dixisse finis est. Nam est ars ea, 5
 ut post paulum clarius ostendemus, in actu posita, non in
 26 effectu. Ita falsum erit illud quoque quod dicitur, artes scire
 quando sint finem consecutae, rhetoricen nescire: nam se
 quisque bene dicere intellet. Vti etiam uitiis rhetoricen,
 quod ars nulla faciat, criminantur, quia et falsum dicat et 10
 27 adfectus moueat. Quorum neutrum est turpe, cum ex bona
 ratione proficiscitur, ideoque nec uitium; nam et mendacium
 dicere etiam sapienti aliquando concessum est, et adfectus,
 si aliter ad aequitatem perducere iudex non poterit, necessario
 mouebit orator: imperiti enim iudicant et qui frequenter in 15
 28 hoc ipsum fallendi sint, ne errent. Nam si mihi sapientes
 iudices dentur, sapientium contiones atque omne consilium,
 nihil inuidia ualeat, nihil gratia, nihil opinio praesumpta
 falsique testes, perquam sit exiguus eloquentiae locus et
 29 prope in sola delectatione ponatur. Sin et audientium mobiles 20
 animi et tot malis obnoxia ueritas, arte pugnandum est et
 adhibenda quae prosunt: neque enim qui recta uia depulsus
 est reduci ad eam nisi alio flexu potest.
- 30 Plurima uero ex hoc contra rhetoricen cauillatio est, quod
 ex utraque causae parte dicatur. Inde haec: nullam esse 25
 artem contrariam sibi, rhetoricen esse contrariam sibi; nul-
 lam artem destruere quod effecerit, accidere hoc rhetorices
 operi. Item aut dicenda eam docere aut non dicenda: ita uel
 per hoc non esse artem, quod non dicenda praecipiat, uel
 per hoc, quod, cum dicenda praeceperit, etiam contraria his 30
 31 doceat. Quae omnia apparet de ea rhetorice dici quae sit a

bono uiro atque ab ipsa uirtute seiuncta: alioqui ubi iniusta
causa est, ibi rhetorice non est, adeo ut uix admirabili quo-
dam casu possit accidere ut ex utraque parte orator, id est
uir bonus, dicat. Tamen quoniam hoc quoque in rerum **32**
5 naturam cadit, ut duos sapientes aliquando iustae causae in
diuersum trahant, quando etiam pugnaturos eos inter se, si
ratio ita duxerit, credunt, respondebo propositis, atque ita
quidem ut appareat haec aduersus eos quoque frustra ex-
cogitata qui malis moribus nomen oratoris indulgent. Nam **33**
10 rhetorice non est contraria sibi: causa enim cum causa, non
illa secum ipsa componitur. Nec, si pugnent inter se qui idem
didicerunt, idcirco ars, quae utrique tradita est, non erit:
alioqui nec armorum quia saepe gladiatores sub eodem
magistro eruditi inter se componuntur, nec gubernandi quia **34**
15 naualibus proeliis gubernator est gubernatori aduersus, nec
imperatoria quia imperator cum imperatore contendit. Item
non euertit opus rhetorice quod efficit: neque enim positum
a se argumentum soluit orator; sed ne rhetorice quidem,
quia apud eos qui in persuadendo finem putant, aut si quis,
20 ut dixi, casus duos inter se bonos uiros composuerit, ueri
similia quaerentur: non autem, si quid est altero credibilius,
id ei contrarium est quod fuit credibile. Nam ut candido can- **35**
didius et dulci dulcius non est aduersum, ita nec probabili
probabilius. Neque praecipit umquam non dicenda nec dicen-
25 dis contraria, sed quae in quaque causa dicenda sunt. Non sem- **36**
per autem ei, etiamsi frequentissime, tuenda ueritas erit, sed
aliquando exigit communis utilitas ut etiam falsa defendat.

Ponuntur hae quoque in secundo Ciceronis de Oratore
libro contradictiones: artem earum rerum esse quae sciantur:
30 oratoris omnem actionem opinione, non scientia contineri,

quia et apud eos dicat qui nesciant, et ipse dicat aliquando
 37 quod nesciat. Ex his alterum, id est an sciat iudex de quo
 dicatur, nihil ad oratoris artem; alteri respondendum. 'Ars
 earum rerum est quae sciuntur'. Rhetorice ars est bene
 38 dicendi, bene autem dicere scit orator. 'Sed nescit an uerum 5
 sit quod dicit.' Ne ii quidem qui ignem aut aquam aut
 quattuor elementa aut corpora insecabilia esse ex quibus res
 omnes initium duxerint tradunt, nec qui interualla siderum
 et mensuras solis ac terrae colligunt: disciplinam tamen
 suam artem uocant. Quodsi ratio efficit ut haec non opinari 10
 sed propter uim probationum scire uideantur, eadem ratio
 39 idem praestare oratori potest. 'Sed an causa uera sit nescit.'
 Ne medicus quidem an dolorem capitis habeat qui hoc se
 pati dicet: curabit tamen tamquam id uerum sit, et erit ars
 medicina. Quid quod rhetorice non utique propositum habet 15
 semper uera dicendi, sed semper ueri similia? Scit autem
 40 esse ueri similia quae dicit. Adiciunt his qui contra sentiunt
 quod saepe, quae in aliis litibus inpugnarunt actores causa-
 rum, eadem in aliis defendant. Quod non artis sed hominis est
 uitium. Haec sunt praecipua quae contra rhetoricen dican- 20
 tur, alia et minora et tamen ex his fontibus deriuata.
 41 Confirmatur autem esse artem eam breuiter. Nam siue, ut
 Cleanthes uoluit, ars est potestas uia, id est ordine, efficiens,
 esse certe uiam atque ordinem in bene dicendo nemo dubi-
 tauerit, siue ille ab omnibus fere probatus finis obseruatur, 25
 artem constare ex perceptionibus consentientibus et coexer-
 citatis ad finem utilem uitae, iam ostendimus nihil non
 42 horum in rhetorice inesse. Quid quod et inspectione et exer-
 citatione, ut artes ceterae, constat? Nec potest ars non esse
 si est ars dialectice (quod fere constat), cum ab ea specie 30
 magis quam genere differat. Sed nec illa omittenda sunt:
 qua in re alius se inartificialiter, alius artificialiter gerat, in

ea esse artem, et in eo quod qui didicerit melius faciat quam
qui non didicerit esse artem. Atqui non solum doctus indoc- 43
tum sed etiam doctior doctum in rhetorices opere superabit,
neque essent eius aliter tam multa praecepta tamque magni
5 qui docerent. Idque cum omnibus confitendum est, tum
nobis praecipue, qui rationem dicendi a bono uiro non
separamus.

18. Cum sint autem artium aliae positae in inspectione, id
est cognitione et aestimatione rerum, qualis est astrologia
10 nullum exigens actum, sed ipso rei cuius studium habet in-
tellectu contenta, quae *θεωρητική* uocatur, aliae in agendo,
quarum in hoc finis est et ipso actu perficitur nihilque post
actum operis relinquit, quae *πρακτική* dicitur, qualis saltatio
est, aliae in effectum, quae operis quod oculis subicitur con- 2
15 summatione finem accipiunt, quam *ποιητικήν* appellamus,
qualis est pictura: fere iudicandum est rhetorice in actu
consistere: hoc enim quod est officii sui perficit; atque ita ab
omnibus dictum est. Mihi autem uidetur etiam ex illis ceteris 3
artibus multum adsumere. Nam et potest aliquando ipsa
20 per se inspectione esse contenta. Erit enim rhetorice in
oratore etiam tacente, et si desierit agere uel proposito uel
aliquo casu impeditus, non magis desinet esse orator quam
medicus qui curandi fecerit finem. Nam est aliquis ac nescio 4
an maximus etiam ex secretis studiis fructus, ac tum pura
25 uoluptas litterarum cum ab actu, id est opera, recesserunt
et contemplatione sui fruuntur. Sed effectiuae quoque ali- 5
quid simile scriptis orationibus uel historiis, quod ipsum
opus in parte oratoria merito ponimus, consequetur. Si tamen
una ex tribus artibus habenda sit, quia maximus eius usus
30 actu continetur atque est in eo frequentissima, dicatur

actiua uel administratiua; nam et hoc eiusdem rei nomen est.

19. Scio quaeri etiam naturane plus ad eloquentiam conferat an doctrina. Quod ad propositum quidem operis nostri nihil pertinet (neque enim consummatus orator nisi ex 5 utroque fieri potest), plurimum tamen referre arbitror quam 2 esse in hoc loco quaestionem uelimus. Nam si parti utrilibet omnino alteram detrahas, natura etiam sine doctrina multum ualebit, doctrina nulla esse sine natura poterit. Sin ex pari coeant, in mediocribus quidem utrisque maius adhuc 10 naturae credam esse momentum, consummatos autem plus doctrinae debere quam naturae putabo; sicut terrae nullam fertilitatem habenti nihil optimus agricola profuerit: e terra uberi utile aliquid etiam nullo colente nascetur: at in solo 3 fecundo plus cultor quam ipsa per se bonitas soli efficiet. Et 15 si Praxiteles signum aliquod ex molari lapide conatus esset exculpere, Parium marmor malle m rude: at si illud idem artifex expolisset, plus in manibus fuisset quam in marmore. Denique natura materia doctrinae est: haec fingit, illa fingitur. Nihil ars sine materia, materiae etiam sine arte pretium 20 est; ars summa materia optima melior.

20. Illa quaestio est maior, ex mediis artibus, quae neque laudari per se nec uituperari possunt, sed utiles aut secus secundum mores utentium fiunt, habenda sit rhetorice, an sit, ut compluribus etiam philosophorum placet, uirtus. 25 2 Equidem illud quod in studiis dicendi plerique exercuerunt et exercent aut nullam artem, quae ἀτεχνία nominatur, puto (multos enim uideo sine ratione, sine litteris, qua uel impudentia uel fames duxit ruentes), aut malam quasi artem, quam κακοτεχνίαν dicimus: nam et fuisse multos et esse 30 nonnullos existimo qui facultatem dicendi ad hominum per-

niciem conuerterint. *Ματαιοτεχνία* quoque est quaedam, id est 3
superuacua artis imitatio, quae nihil sane neque boni neque
mali habeat, sed uanum laborem, qualis illius fuit qui grana
ciceris ex spatio distante missa in †acum† continuo et sine
5 frustratione inserebat; quem cum spectasset Alexander,
donasse dicitur eiusdem leguminis modio, quod quidem
praemium fuit illo opere dignissimum. His ego comparandos 4
existimo qui in declamationibus, quas esse ueritati dissimil-
limas uolunt, aetatem multo studio ac labore consumunt.
10 Verum haec quam instituere conamur et cuius imaginem
animo concepimus, quae bono uiro conuenit quaeque est
uere rhetorice, uirtus erit. Quod philosophi quidem multis et 5
acutis conclusionibus colligunt, mihi uero etiam planiore hac
proprieque nostra probatione uidetur esse perspicuum.
15 Ab illis haec dicuntur. Si consonare sibi in faciendis ac
non faciendis uirtutis est (quae pars eius prudentia uocatur),
eadem in dicendis ac non dicendis erit. Et si uirtutes sunt ad 6
quas nobis, etiam ante quam doceremur, initia quaedam ac
semina sunt concessa natura, ut ad iustitiam, cuius rusticis
20 quoque ac barbaris apparet aliqua imago, nos certe sic esse
ab initio formatos ut possemus orare pro nobis, etiamsi non
perfecte tamen ut inessent quaedam, ut dixi, semina eius
facultatis, manifestum est. Non eadem autem iis natura 7
artibus est quae a uirtute sunt remotae. Itaque cum duo sint
25 genera orationis, altera perpetua, quae rhetorice dicitur,
altera concisa, quae dialectice, quas quidem Zenon adeo
coniunxit ut hanc compressae in pugnum manus, illam
explicatae diceret similem, etiam disputatrix uirtus erit:
adeo de hac, quae speciosior atque apertior tanto est, nihil
30 dubitabitur.

- 8 Sed plenius hoc idem atque apertius intueri ex ipsis operibus uolo. Nam quid orator in laudando faciet nisi honestorum et turpium peritus? aut in suadendo nisi utilitate perspecta? aut in iudiciis si iustitiae sit ignarus? Quid? non fortitudinem postulat res eadem, cum saepe contra turbulentas 5 populi minas, saepe cum periculosa potentium offensa, nonnumquam, ut iudicio Miloniano, inter circumfusa militum arma dicendum sit: ut, si uirtus non est, ne perfecta quidem
- 9 esse possit oratio? Quod si ea in quoque animalium est uirtus qua praestat cetera uel pleraque, ut in leone impetus, in equo 10 uelocitas, hominem porro ratione atque oratione excellere ceteris certum est: cur non tam in eloquentia quam in ratione uirtutem eius esse credamus, recteque hoc apud Ciceronem dixerit Crassus: 'est enim eloquentia una quaedam de summis uirtutibus', et ipse Cicero sua persona cum 15 ad Brutum in epistulis tum aliis etiam locis uirtutem eam
- 10 appellet? At prohoemium aliquando ac narrationem dicet malus homo et argumenta sic ut nihil sit in iis requirendum. Nam et latro pugnabit acriter, uirtus tamen erit fortitudo, et tormenta sine gemitu feret malus seruus, tolerantia tamen 20 doloris laude sua non carebit. Multa fiunt eadem, sed aliter. Sufficiant igitur haec, quia de utilitate supra tractauimus.
21. Materiam rhetorices quidam dixerunt esse orationem: qua in sententia ponitur apud Platonem Gorgias. Quae si ita accipitur ut sermo quacumque de re compositus dicatur 25 oratio, non materia sed opus est, ut statuarii statua; nam et oratio efficitur arte sicut statua. Sin hac appellatione uerba ipsa significari putamus, nihil haec sine rerum substantia faciunt. Quidam argumenta persuasibilia: quae et ipsa in parte sunt operis et arte fiunt et materia egent. 30
- 2 Quidam ciuiles quaestiones: quorum opinio non qualitate

sed modo errauit ; est enim haec materia rhetorices, sed non sola. Quidam, quia uirtus sit rhetorice, materiam eius totam 3 uitam uocant. Alii, quia non omnium uirtutum materia sit tota uita, sed pleraeque earum uersentur in partibus, sicut 5 iustitia fortitudo continentia propriis officiis et suo fine intelleguntur, rhetoricen quoque dicunt in una aliqua parte ponendam, eique locum in ἠθικῇ negotialem adsignant, id est πραγματικόν.

Ego (neque id sine auctoribus) materiam esse rhetorices 4 iudico omnes res quaecumque ei ad dicendum subiectae erunt. Nam Socrates apud Platonem dicere Gorgiae uidetur non in uerbis esse materiam sed in rebus, et in Phaedro palam non in iudiciis modo et contionibus sed in rebus etiam priuatis ac domesticis rhetoricen esse demonstrat: quo mani- 15 festum est hanc opinionem ipsius Platonis fuisse. Et Cicero 5 quodam loco materiam rhetorices uocat res quae subiectae sint ei, sed certas demum putat esse subiectas: alio uero de omnibus rebus oratori dicendum arbitratur his quidem uerbis: 'quamquam uis oratoris professioque ipsa bene dicendi 20 hoc suscipere ac polliceri uidetur, ut omni de re quaecumque sit proposita ornate ab eo copioseque dicatur'. Atque adhuc 6 alibi: 'uero enim oratori quae sunt in hominum uita, quandoquidem in ea uersatur orator atque ea est ei subiecta materies, omnia quaesita audita lecta disputata trac- 25 tata agitata esse debent'.

Hanc autem quam nos materiam uocamus, id est res 7 subiectas, quidam modo infinitam, modo non propriam rhetorices esse dixerunt, eamque artem circumcurrentem uocauerunt, quod in omni materia diceret. Cum quibus mihi 8 30 minima pugna est ; nam de omni materia dicere eam fatentur,

- propriam habere materiam quia multiplicem habeat negant. Sed neque infinita est, etiamsi est multiplex, et aliae quoque artes minores habent multiplicem materiam, uelut architectonice (namque ea in omnibus quae sunt aedificio
 9 utilia uersatur) et caelatura, quae auro argento aere ferro 5
 opera efficit. Nam sculptura etiam lignum ebur marmor uitrum gemmas praeter ea quae supra dixi complectitur.
- 10 Neque protinus non est materia rhetorices si in eadem uersatur et alius. Nam si quaeram quae sit materia statuarii, dicetur aes: si quaeram quae sit excusoris, id est fabricae 10
 eius quam Graeci *χαλκευτικήν* uocant, similiter aes esse
- 11 respondeant: atqui plurimum statuis differunt uasa. Nec medicina ideo non erit ars quia unctio et exercitatio cum palaestrica, ciborum uero qualitas etiam cum cocorum ei sit
 arte communis. 15
- 12 Quod uero de bono utili iusto disserere philosophiae officium esse dicunt, non obstat; nam cum philosophum dicunt, hoc accipi uolunt uirum bonum. Quare igitur oratorem, quem a bono uiro non separo, in eadem materia uersari
 13 mirer?—cum praesertim primo libro iam ostenderim philo- 20
 sophos omissam hanc ab oratoribus partem occupasse, quae rhetorices propria semper fuisset, ut illi potius in nostra materia uersentur. Denique cum sit dialectices materia de rebus subiectis disputare, sit autem dialectice oratio concisa, cur non eadem perpetuae quoque materia uideatur? 25
- 14 Solet a quibusdam et illud opponi: omnium igitur artium peritus erit orator si de omnibus ei dicendum est. Possem hic Ciceronis respondere uerbis, apud quem hoc inuenio: 'mea quidem sententia nemo esse poterit omni laude cumulatus orator nisi erit omnium rerum magnarum atque artium 30
 scientiam consecutus': sed mihi satis est eius esse oratorem

rei de qua dicet non inscium. Neque enim omnis causas **15**
 nouit, et debet posse de omnibus dicere. De quibus ergo
 dicet? De quibus didicit. Similiter de artibus quoque de
 quibus dicendum erit interim discet, et de quibus didicerit
 5 dicet.

Quid ergo? non faber de fabrica melius aut de musice **16**
 musicus? Si nesciat orator quid sit de quo quaeratur, plane
 melius; nam et litigator rusticus inlitteratusque de causa
 sua melius quam orator qui nesciet quid in lite sit: sed
 10 accepta a musico, a fabro, sicut a litigatore, melius orator
 quam ipse qui docuerit. Verum et faber, cum de fabrica, et **17**
 musicus, cum de musica, si quid confirmationem desidera-
 uerit, dicet: non erit quidem orator, sed faciet illud quasi
 orator, sicut, cum uulnus imperitus deligabit, non erit medi-
 15 cus, sed faciet ut medicus. An huius modi res neque in **18**
 laudem neque in deliberationem neque in iudicium ueniunt?
 Ergo cum de faciendo portu Ostiensi deliberatum est, non
 debuit dicere sententiam orator? Atqui opus erat ratione
 architectorum. Liuores et tumores in corpore cruditatis an **19**
 20 ueneni signa sint non tractat orator? At est id ex ratione
 medicinae. Circa mensuras et numeros non uersabitur?
 Dicamus has geometriae esse partes. Equidem omnia fere
 posse credo casu aliquo uenire in officium oratoris: quod si
 non accidet, non erunt ei subiecta.

Ita sic quoque recte diximus materiam rhetorices esse **20**
 omnis res ad dicendum ei subiectas: quod quidem probat
 etiam sermo communis; nam cum aliquid de quo dicamus
 accepimus, positam nobis esse materiam frequenter etiam
 praefatione testamur. Gorgias quidem adeo rhetori de omni- **21**
 30 bus putauit esse dicendum ut se in auditoriis interrogari

- pateretur qua quisque de re uellet. Hermagoras quoque dicendo materiam esse in causa et in quaestionibus omnes
22 res subiectas erat complexus: sed quaestiones si negat ad rhetorice[m] pertinere, dissentit a nobis; si autem ad rhetorice[m] pertinent, ab hoc quoque adiuuamur: nihil est enim 5
23 quod non in causam aut quaestionem cadat. Aristoteles tris faciendo partes orationis, iudicialem deliberatiuam demonstratiuam, paene et ipse oratori subiecit omnia: nihil enim non in haec cadit.
- 24 Quaesitum a paucissimis et de instrumento est. Instru- 10
mentum uoco sine quo formari materia in id quod uelimus effici opus non possit. Verum hoc ego non artem credo egere, sed artificem. Neque enim scientia desiderat instrumentum, quae potest esse consummata etiam si nihil faciat, sed ille
opifex, ut caelator caelum et pictor penicilla. Itaque haec 15
in eum locum quo de oratore dicturi sumus differamus.

LIBER TERTIVS

PROHOEMIUM

1. Quoniam in libro secundo quaesitum est quid esset
rhetorice et quis finis eius, artem quoque esse eam et utilem
5 et uirtutem, ut uires nostrae tulerunt, ostendimus, materiam-
que ei res omnes de quibus dicere oporteret subiecimus:
iam hinc unde coeperit, quibus constet, quo quaeque in ea
modo inuenienda atque tractanda sint exequar: intra quem
modum plerique scriptores artium constiterunt, adeo ut
10 Apollodorus contentus solis iudicialibus fuerit. Nec sum 2
ignarus hoc a me praecipue quod hic liber inchoat opus
studiosos eius desiderasse, ut inquisitione opinionum, quae
diuersissimae fuerunt, longe difficillimum, ita nescio an
minimae legentibus futurum uoluptati, quippe quod prope
15 nudam praeceptorum traditionem desideret. In ceteris enim 3
admiscere temptauimus aliquid nitoris, non iactandi ingenii
gratia (namque in id eligi materia poterat uberior), sed ut hoc
ipso adliceremus magis iuentutem ad cognitionem eorum
quae necessaria studiis arbitrabamur, si ducti iucunditate
20 aliqua lectionis libentius discerent ea quorum ne ieiuna
atque arida traditio auerteret animos et aures praesertim
tam delicatas raderet uerebamus. Qua ratione se Lucretius 4
dicit praecepta philosophiae carmine esse complexum; nam-
que hac, ut est notum, similitudine utitur:

25 'ac ueluti pueris absinthia taetra medentes
cum dare conantur, prius oras pocula circum
adspirant mellis dulci flauoque liquore'

5 et quae secuntur. Sed nos ueremur ne parum hic liber mellis
et absinthii multum habere uideatur, sitque salubrior studiis
quam dulcior. Quin etiam hoc timeo, ne ex eo minorem
gratiam ineat, quod pleraque non inuenta per me sed ab
aliis tradita continebit, habeat etiam quosdam qui contra 5
sentiant et aduersentur, propterea quod plurimi auctores,
quamuis eodem tenderent, diuersas tamen uias munierunt
6 atque in suam quisque induxit sequentes. Illi autem probant
qualecumque ingressi sunt iter, nec facile inculcatas pueris
persuasiones mutaueris, quia nemo non didicisse mauult 10
7 quam discere. Est autem, ut procedente libro patebit, infinita
dissensio auctorum, primo ad ea quae rudia atque imperfecta
adhuc erant adicientibus quod inuenissent scriptoribus, mox,
ut aliquid sui uiderentur adferre, etiam recta mutantibus.
8 Nam primus post eos quos poetae tradiderunt mouisse 15
aliqua circa rhetoricen Empedocles dicitur. Artium autem
scriptores antiquissimi Corax et Tisias Siculi, quos insecutus
est uir eiusdem insulae Gorgias Leontinus, Empedoclis, ut
9 traditur, discipulus. Is beneficio longissimae aetatis (nam
centum et nouem uixit annos) cum multis simul floruit, 20
ideoque et illorum de quibus supra dixi fuit aemulus et ultra
10 Socraten usque durauit. Thrasy-machus Calchedonius cum
hoc et Prodicus Cius et Abderites Protagoras, a quo decem
milibus denariorum didicisse artem quam edidit Euathlus
dicitur, et Hippias Elius, et, quem Palameden Plato appellat, 25
11 Alcidamas Elaites. Antiphon quoque, (qui) et orationem
primus omnium scripsit et nihilo minus artem et ipse com-
posuit et pro se dixisse optime est creditus. Etiam Polycrates,
a quo scriptam in Socraten diximus orationem, et Theodorus

Byzantius, ex iis et ipse quos Plato appellat logodaedalos.
 Horum primi communis locos tractasse dicuntur Protagoras, **12**
 Gorgias, adfectus Prodicus, Hippias et idem Protagoras et
 Thrasymachus. Cicero in Bruto negat ante Periclea scriptum
 5 quicquam quod ornatum oratorium habeat: eius aliqua ferri.
 Equidem non reperio quicquam tanta eloquentiae fama
 dignum, ideoque minus miror esse qui nihil ab eo scriptum
 putent, haec autem quae feruntur ab aliis esse composita.
 His successere multi, sed clarissimus Gorgiae auditor Iso- **13**
 10 crates (quamquam de praeceptore eius inter auctores non
 conuenit: nos tamen Aristoteli credimus). Hinc uelut diuersae **14**
 secari coeperunt uiae. Nam et Isocratis praestantissimi
 discipuli fuerunt in omni studiorum genere, eoque iam
 seniore (octauum enim et nonagesimum impleuit annum)
 15 postmeridianis scholis Aristoteles praecipere artem ora-
 toriam coepit, noto quidem illo, ut traditur, uersu ex Philo-
 cteta frequenter usus: 'turpe esse tacere et Isocraten pati
 dicere'. Ars est utriusque, sed pluribus eam libris Aristoteles
 complexus est. Eodem tempore Theodectes fuit, de cuius
 20 opere supra dictum est. Theophrastus quoque, Aristotelis **15**
 discipulus, de rhetorice diligenter scripsit, atque hinc uel
 studiosius philosophi quam rhetores praecipueque Stoicorum
 ac Peripateticorum principes. Fecit deinde uelut propriam **16**
 Hermagoras uiam, quam plurimi sunt secuti. Cui maxime
 25 par atque aemulus uidetur Athenaeus fuisse. Multa post
 Apollonius Molon, multa Areus, multa Caecilius et Hali-
 carnasseus Dionysius. Praecipue tamen in se conuerterunt **17**
 studia Apollodorus Pergamenus, qui praeceptor Apolloniae
 Caesaris Augusti fuit, et Theodorus Gadareus, qui se dici

- maluit Rhodium: quem studiose audisse cum in eam insulam
18 secessisset dicitur Tiberius Caesar. Hi diuersas opiniones
tradiderunt appellatique inde Apollodori ac Theodori ad
morem certas in philosophia sectas sequendi. Sed Apollodori
praecepta magis ex discipulis cognoscas, quorum diligentis- 5
simus in tradendo fuit Latine C. Valgius, Graece Atticus.
Nam ipsius sola uidetur ars edita ad Matium, quia ceteras
missa ad Domitium epistula non agnoscit. Plura scripsit
Theodorus, cuius auditorem Hermagoran sunt qui uiderint.
19 Romanorum primus, quantum ego quidem sciam, con- 10
didit aliqua in hanc materiam M. Cato, post M. Antonius
[ille censorius] inchoauit: nam hoc solum opus eius atque id
ipsum imperfectum manet. Secuti minus celebres, quorum
20 memoriam, si quo loco res poscet, non omittam. Praecipuum
uero lumen sicut eloquentiae, ita praeceptis quoque eius 15
dedit unicum apud nos specimen orandi docendique ora-
torias artes M. Tullius, post quem tacere modestissimum
foret, nisi et rhetoricos suos ipse adulescenti sibi elapsos
diceret, et in oratoriis haec minora, quae plerumque desider-
21 antur, sciens omisisset. Scripsit de eadem materia non 20
pauca Cornificius, aliqua Stertinius, non nihil pater Gallio,
accuratius uero priores Gallione Celsus et Laenas et aetatis
nostrae Verginius Plinius Tutilius. Sunt et hodie clari eius-
dem operis auctores, qui si omnia complexi forent, consul-
uissent labori meo: sed parco nominibus uiuentium; ueniet 25
eorum laudi suum tempus: ad posteros enim uirtus durabit,
non perueniet inuidia.
22 Non tamen post tot ac tantos auctores pigebit meam qui-
busdam locis posuisse sententiam. Neque enim me cuius-
quam sectae uelut quadam superstitione inbutus addixi, et 30

electuris quae uolent facienda copia fuit, sicut ipse plurimum in unum confero inuenta, ubicumque ingenio non erit locus curae testimonium meruisse contentus.

2. Nec diu nos moretur quaestio quae rhetorices origo sit. 5 Nam cui dubium est quin sermonem ab ipsa rerum natura geniti protinus homines acceperint (quod certe principium est eius rei), huic studium et incrementum dederit utilitas, summam ratio et exercitatio? Nec uideo quare curam dicendi 2 putent quidam inde coepisse, quod ii qui in discrimen aliquid quod uocabantur accuratius loqui defendendi sui gratia instituerint. Haec enim ut honestior causa, ita non utique prior est, cum praesertim accusatio praecedat defensionem, nisi quis dicet etiam gladium fabricatum ab eo prius qui ferrum in tutelam sui quam qui in perniciem alterius compararit. Initium ergo dicendi dedit natura, initium artis 3 obseruatio. Homines enim sicut in medicina, cum uiderent alia salubria, alia insalubria, ex obseruatione eorum effecerunt artem, ita cum in dicendo alia utilia, alia inutilia deprenderent, notarunt ea ad imitandum uitandumque, et 20 quaedam secundum rationem eorum adiecerunt ipsi quoque: haec confirmata sunt usu. Tum quae sciebat quisque docuit. Cicero quidem initium orandi conditoribus urbium ac legum 4 latoribus dedit, in quibus fuisse uim dicendi necesse est: cur tamen hanc primam originem putet non uideo, cum sint 25 adhuc quaedam uagae et sine urbibus ac sine legibus gentes, et tamen qui sunt in iis nati et legationibus fungantur et accusent aliqua atque defendant et denique alium alio melius loqui credant.

3. Omnis autem orandi ratio, ut plurimi maximique 30 auctores tradiderunt, quinque partibus constat: inuentione,

dispositione, elocutione, memoria, pronuntiatione siue
 actione (utroque enim modo dicitur). Omnis uero sermo, quo
 quidem uoluntas aliqua enuntiatur, habeat necesse est rem
 2 et uerba. Ac si est breuis et una conclusione finitus, nihil
 fortasse ultra desideret: at oratio longior plura exigit. Non 5
 enim tantum refert quid et quo modo dicamus, sed etiam
 quo loco: opus ergo est et dispositione. Sed neque omnia
 quae res postulat dicere neque suo quaeque loco poterimus
 nisi adiuuante memoria, quapropter ea quoque pars quarta
 3 erit. Verum haec cuncta corrumpit ac propemodum perdit 10
 indecora uel uoce uel gestu pronuntiatio: huic quoque igitur
 tribuendus est necessario quintus locus.

4 Nec audiendi quidam, quorum est Albucius, qui tris modo
 primas esse partis uolunt quoniam memoria atque actio
 natura, non arte contingant: quarum nos praecepta suo loco 15
 dabimus; licet Thrasymachus quoque idem de actione credi-
 5 derit. His adiecerunt quidam sextam partem, ita ut inuen-
 tionem iudicium subnecterent, quia primum esset inuenire,
 deinde iudicare. Ego porro ne inuenisse quidem credo eum
 qui non iudicauit; neque enim contraria communia stulta 20
 6 inuenisse dicitur quisquam, sed non uitasse. Et Cicero
 quidem in rhetoricis iudicium subiecit inuentioni: mihi
 autem adeo tribus primis partibus uidetur esse permixtum
 (nam neque dispositio sine eo neque elocutio fuerit) ut pro-
 nuntiationem quoque uel plurimum ex eo mutuari putem. 25

7 Quod hoc audacius dixerim quod in Partitionibus Oratoriis
 ad easdem de quibus supra dictum est quinque peruenit
 partes. Nam cum dupliciter primum diuisisset in inuentionem
 atque elocutionem, res ac dispositionem inuentioni, uerba et
 pronuntiationem elocutioni dedit, quintamque constituit 30

communem ac uelut custodem omnium memoriam ; idem in Oratore quinque rebus constare eloquentiam dicit : in quibus postea scriptis certior eius sententia est. Non minus mihi **8** cupidi nouitatis alicuius uidentur fuisse qui adiecerunt **5** ordinem cum dispositionem dixissent, quasi aliud sit dispositio quam rerum ordine quam optimo conlocatio. Dion inuentionem modo et dispositionem tradidit, sed utramque duplicem rerum et uerborum, ut sit elocutio inuentionis, pronuntiatio dispositionis, his quinta pars memoriae accedat. **10** Theodori fere inuentionem duplicem rerum atque elocutionis, deinde tris ceteras partes. Hermagoras iudicium **9** partitionem ordinem quaeque sunt elocutionis subicit oeconomiae, quae Graece appellata ex cura rerum domesticarum et hic per abusionem posita nomine Latino caret.

15 Est et circa hoc quaestio, quod memoriam in ordine partium quidam inuentioni, quidam dispositioni subiunxerunt : nobis quartus eius locus maxime placet. Non enim tantum inuenta tenere ut disponamus, nec disposita ut eloquamur, sed etiam uerbis formata memoriae mandare debemus ; hac **20** enim omnia quaecumque in orationem conlata sunt continentur.

Fuerunt etiam in hac opinione non pauci, ut has non **11** rhetorices partis esse existimarent, sed opera oratoris ; eius enim esse inuenire disponere eloqui et cetera. Quod si accipimus, nihil arti relinquemus. Nam bene dicere est oratoris, **12** rhetorice tamen erit bene dicendi scientia : uel (ut alii putant) artificis est persuadere, uis autem persuadendi artis. Ita inuenire quidem et disponere oratoris, inuentio autem et dispositio rhetorices propria uideri potest. In eo plures dissen- **13** **30** serunt, utrumne hae partes essent rhetorices an eiusdem opera an, ut Athenaeus credit, elementa, quae uocant

στοιχεῖα. Sed neque elementa recte quis dixerit: alioqui tantum initia erunt, ut mundi uel umor uel ignis uel materia uel corpora insecabilia; nec operum recte nomen accipient quae non ab aliis perficiuntur, sed aliud ipsa perficiunt; partes
14 igitur. Nam cum sit ex his rhetorice, fieri non potest ut, cum **5**
 totum ex partibus constet, non sint partes totius ex quibus constat. Videntur autem mihi qui haec opera dixerunt eo quoque moti, quod in alia rursus diuisione nollent in idem nomen incidere; partes enim rhetorices esse dicebant
 laudatiuam deliberatiuam iudicialem. Quae si partes sunt, **10**
15 materiae sunt potius quam artis. Namque in his singulis rhetorice tota est, quia et inuentionem et dispositionem et elocutionem et memoriam et pronuntiationem quaecumque earum desiderat. Itaque quidam genera tria rhetorices dicere maluerunt, optime autem ii quos secutus est Cicero, genera **15**
 causarum.

4. Sed tria an plura sint ambigitur. Nec dubie prope omnes utique summae apud antiquos auctoritatis scriptores Aristotelen secuti, qui nomine tantum alio contentionalem pro deli-
2 beratiua appellat, hac partitione contenti fuerunt. Verum **20**
 et tum leuiter est temptatum, cum apud Graecos quosdam tum apud Ciceronem in libris de Oratore, et nunc maximo temporum nostrorum auctore prope impulsus, ut non modo
3 plura haec genera sed paene innumerabilia uideantur. Nam si laudandi ac uituperandi officium in parte tertia ponimus, **25**
 in quo genere uersari uidebimur cum querimur consolamur mitigamus concitamus terremus confirmamus praecipimus, obscure dicta interpretamur, narramus deprecamur, gratias agimus, gratulamur obiurgamus maledicimus describimus mandamus renuntiamus optamus opinamur, plurima alia? **30**
4 Vt mihi in illa uetere persuasionem permanenti uelut petenda

sit uenia, quaerendumque quo moti priores rem tam late
 fusam tam breuiter adstrinxerint. Quos qui errasse putant,
 hoc secutos arbitrantur, quod in his fere uersari tum oratores
 uidebant; nam et laudes ac uituperationes scribebantur, et 5
 5 *ἐπιταφίους* dicere erat moris, et plurimum in consiliis ac
 iudiciis insumebatur operae, ut scriptores artium pro solis
 comprehenderit frequentissima. Qui uero defendunt, tria 6
 faciunt genera auditorum: unum quod ad delectationem
 conueniat, alterum quod consilium accipiat, tertium quod
 10 de causis iudicet. Mihi cuncta rimanti et talis quaedam ratio
 succurrit, quod omne orationis officium aut in iudiciis est
 aut extra iudicia. Eorum de quibus iudicio quaeritur mani- 7
 festum est genus: ea quae ad iudicem non ueniunt aut prae-
 teritum habent tempus aut futurum: praeterita laudamus
 15 aut uituperamus, de futuris deliberamus. Item omnia de 8
 quibus dicendum est aut certa sint necesse est aut dubia.
 Certa ut cuique est animus laudat aut culpat; ex dubiis par-
 tim nobis ipsis ad electionem sunt libera: de his deliberatur;
 partim aliorum sententiae commissa: de his lite contenditur.
 20 Anaximenes iudicalem et contionalem generalis partes 9
 esse uoluit, septem autem species: hortandi dehortandi
 laudandi uituperandi accusandi defendendi exquirendi (quod
ἐξεταστικόν dicit): quarum duae primae deliberatiui, duae
 sequentes demonstratiui, tres ultimae iudicialis generis sunt
 25 partes. Protagoran transeo, qui interrogandi respondendi 10
 mandandi precandi (quod *εὐχωλήν* dixit) partes solas putat.
 Plato in Sophiste iudiciali et contionali tertiam adiecit
προσομιλητικήν, quam sane permittamus nobis dicere sermo-
 cinatricem: quae a forensi ratione diiungitur et est accom-
 30 modata priuatis disputationibus, cuius uis eadem profecto
 est quae dialecticae. Isocrates in omni genere inesse laudem 11
 ac uituperationem existimauit.

- 12 Nobis et tutissimum est auctores plurimos sequi et ita uidetur ratio dictare. Est igitur, ut dixi, unum genus, quo laus ac uituperatio continetur, sed est appellatum a parte meliore laudatium: idem alii demonstratium uocant. Vtrumque nomen ex Graeco creditur fluxisse; nam *ἐγκωμαστικόν* 5
- 13 aut *ἐπιδεικτικόν* dicunt. Sed mihi *ἐπιδεικτικόν* non tam demonstrationis uim habere quam ostentationis uidetur et multum ab illo *ἐγκωμαστικῶ* differre; nam ut continet laudatium in se genus, ita non intra hoc solum consistit.
- 14 An quisquam negauerit panegyricos *ἐπιδεικτικούς* esse? 10 Atqui formam suadendi habent et plerumque de utilitatibus Graeciae locuntur: ut causarum quidem genera tria sint, sed ea tum in negotiis, tum in ostentatione posita. Nisi forte non ex Graeco mutantur demonstratium uocant, uerum id secuntur, quod laus ac uituperatio quale sit quidque demon- 15
- 15 strat. Alterum est deliberatium, tertium iudiciale. Ceterae species in haec tria incident genera: nec inuenietur ex his ulla in qua non laudare aut uituperare, suadere aut dissuadere, intendere quid uel depellere debeamus. Illa quoque sunt communia, conciliare narrare docere augere minuere, con- 20
- 16 citandis componendisue adfectibus animos audientium finire. Ne iis quidem accesserim, qui laudatiam materiam honestorum, deliberatiam utilium, iudicalem iustorum quaestione contineri putant, celeri magis ac rutunda usu distributione quam uera. Stant enim quodam modo mutuis 25
- auxiliis omnia; nam et in laude iustitia utilitasque tractatur et in consiliis honestas, et raro iudicalem inueneris causam in cuius non parte aliquid eorum quae supra diximus reperiatur.

5. Omnis autem oratio constat aut ex iis quae significantur 30

aut ex iis quae significant, id est rebus et uerbis. Facultas
orandi consummatur natura arte exercitatione, cui partem
quartam adiciunt quidam imitationis, quam nos arti subi-
cimus. Tria sunt item quae praestare debeat orator, ut doceat 2
5 moueat delectet. Haec enim clarior diuisio quam eorum qui
totum opus in res et in adfectus partiuntur. Non semper
autem omnia in eam quae tractabitur materiam cadent.
Erunt enim quaedam remotae ab adfectibus, qui ut non
ubique habent locum, ita quocumque inruperunt plurimum
10 ualent. Praestantissimis auctoribus placet alia in rhetorice 3
esse quae probationem desiderent, alia quae non desiderent,
cum quibus ipse consentio. Quidam uero, ut Celsus, de nulla
re dicturum oratorem nisi de qua quaeratur existimant: cui
cum maxima pars scriptorum repugnat, tum etiam ipsa
15 partitio, nisi forte laudare quae constet esse honesta et
uituperare quae ex confesso sint turpia non est oratoris
officium.

Illud iam omnes fatentur, esse quaestiones aut in scripto 4
aut in non scripto. In scripto sunt de iure, in non scripto de
20 re: illud rationale, hoc legale genus Hermagoras atque eum
secuti uocant, id est νομικόν et λογικόν. Idem sentiunt qui 5
omnem quaestionem ponunt in rebus et uerbis.

Item conuenit quaestiones esse aut infinitas aut finitas.
Infinitae sunt quae remotis personis et temporibus et locis
25 ceterisque similibus in utramque partem tractantur, quod
Graeci θέσιν dicunt, Cicero propositum, alii quaestiones
uniuersales ciuiles, alii quaestiones philosopho conuenientis,

- 6 Athenaeus partem causae appellat. Hoc genus Cicero scientia et actione distinguit, ut sit scientiae 'an prouidentia mundus regatur', actionis 'an accedendum ad rem publicam administrandam'. Prius trium generum, 'an sit', 'quid sit', 'quale sit': omnia enim haec ignorari possunt; sequens duorum, 'quo modo adipiscamur', 'quo modo utamur'.
- 7 Finitae autem sunt ex complexu rerum personarum temporum ceterorumque: hae *ὑποθέσεις* a Graecis dicuntur, causae a nostris. In his omnis quaestio uidetur circa res personasque consistere. Amplior est semper infinita, inde enim finita descendit. Quod ut exemplo pateat, infinita est: 'an uxor ducenda', finita: 'an Catoni ducenda' ideoque esse suasoria potest. Sed etiam remotae a personis propriis ad aliquid referri solent. Est enim simplex: 'an res publica ministranda'; refertur ad aliquid: 'an in tyrannide ministranda'. Sed hic quoque subest uelut latens persona tyrannus enim geminat quaestionem), subestque et temporis et qualitatis tacita uis: nondum tamen hoc proprie dixeris causam. Hae autem quas infinitas uoco et generales appellantur: quod si est uerum, finitae speciales erunt. In omni autem speciali utique inest generalis, ut quae sit prior. Ac nescio an in causis quoque quidquid in quaestionem uenit qualitatis generale sit. Milo Clodium occidit, iure occidit insidiatorem: nonne hoc quaeritur, an sit ius insidiatorem occidendi? Quid in coniecturis? non illa generalia: 'an causa sceleris odium, cupiditas', 'an tormentis credendum', 'testibus an argumentis maior fides habenda'? Nam finitione quidem comprehendendi nihil non in uniuersum certum erit. Quidam putant etiam eas *θέσεις* posse aliquando nominari quae personis causisque contineantur, aliter tantummodo positas, ut causa sit cum Orestes accusatur, thesis an Orestes recte sit absolutus: cuius generis est: 'an Cato recte Marciam

Hortensio tradiderit'. Hi *θέσιν* a causa sic distingunt ut illa sit spectatiuae partis, haec actiuae: illic enim ueritatis tantum gratia disputari, hic negotium agi.

Quamquam inutiles quidam orationi putant uniuersales **12**
 5 quaestiones, quia nihil prosit quod constet ducendam esse uxorem uel administrandam rem publicam si quis uel aetate uel ualetudine impediatur. Sed non omnibus eius modi quaestionibus sic occurri potest, ut illis: 'sitne uirtus finis', 'regaturne prouidentia mundus'. Quin etiam in iis quae ad **13**
 10 personam referuntur, ut non est satis generalem tractasse quaestionem, ita perueniri ad speciem nisi illa prius excussa non potest. Nam quo modo an sibi uxor ducenda sit delibera- bit Cato nisi constiterit uxores esse ducendas? Et quo modo an ducere debeat Marciam quaeretur nisi Catoni ducenda **14**
 15 uxor est? Sunt tamen inscripti nomine Hermagorae libri qui confirmant illam opinionem, siue falsus est titulus siue alius hic Hermagoras fuit. Nam eiusdem esse quo modo possunt, qui de hac arte mirabiliter multa composuit, cum, sicut ex Ciceronis quoque rhetorico primo manifestum est, materiam **15**
 20 rhetorices in thesis et causas diuiserit? Quod reprehendit Cicero ac thesin nihil ad oratorem pertinere contendit totumque hoc genus quaestionis ad philosophos refert. Sed me liberauit respondendi uerecundia et quod ipse hos libros improbat, et quod in Oratore atque iis quos de Oratore **16**
 25 scripsit et Topicis praecipit ut a propriis personis atque temporibus auocemus controuersiam quia latius dicere liceat de genere quam de specie, et quod in uniuerso probatum sit in parte probatum esse necesse sit.

Status autem in hoc omne genus materiae idem qui in **16**
 30 causas cadunt. Adhuc adicitur alias esse quaestiones in rebus ipsis, alias quae ad aliquid referantur, illud: 'an uxor

ducenda', hoc: 'an seni ducenda'; illud: 'an fortis', hoc: 'an fortior', et similia.

- 17 Causam finit Apollodorus, ut interpretatione Valgi discipuli eius utar, ita: 'causa est negotium omnibus suis partibus spectans ad quaestionem', aut: 'causa est negotium cuius finis est 5 controuersia.' Ipsum deinde negotium sic finit: 'negotium est congregatio personarum locorum temporum causarum modorum casuum factorum instrumentorum sermonum
- 18 scriptorum et non scriptorum'. Causam nunc intellegamus *ὑπόθεσιν*, negotium *περίστασιν*. Sed et ipsam causam quidam 10 similiter finierunt ut Apollodorus negotium. Isocrates autem causam esse ait quaestionem finitam ciuilem aut rem controuersam in personarum finitarum complexu, Cicero his uerbis: 'causa certis personis locis temporibus actionibus negotiis cernitur, aut in omnibus aut in plerisque eorum'. 15

6. Ergo cum omnis causa contineatur aliquo statu, prius quam dicere adgredior quo modo genus quodque causae sit tractandum, id quod est commune omnibus, quid sit status et unde ducatur et quot et qui sint intuendum puto. Quamquam id nonnulli ad iudiciales tantum pertinere materias 20 putauerunt, quorum inscitiam, cum omnia tria genera fuero
- 2 executus, res ipsa deprendet. Quod nos statum, id quidam constitutionem uocant, alii quaestionem, alii quod ex quaestione appareat, Theodorus caput [id est *κεφάλαιον γενικώτατον*] ad quod referantur omnia, quorum diuersa ap- 25 pellatio, uis eadem est, nec interest discentium quibus quid-
- 3 que nominibus appelletur dum res ipsa manifesta sit. Statum Graeci *στάσιν* uocant, quod nomen non primum ab Hermagora traditum putant, sed alii a Naucratis Isocratis discipulo,

alii a Zopyro Clazomenio: quamquam uidetur Aeschines quoque in oratione contra Ctesiphontem uti hoc uerbo, cum a iudicibus petit ne Demostheni permittant euagari sed eum dicere de ipso causae statu cogant. Quae appellatio dicitur 4
5 ducta uel ex eo quod ibi sit primus causae congressus, uel quod in hoc causa consistat. Et nominis quidem haec origo: nunc quid sit. Statum quidam dixerunt primam causarum conflictionem: quos recte sensisse, parum elocutos puto. Non enim est status prima conflictio: 'fecisti', 'non feci', sed 5
10 quod ex prima conflictione nascitur, id est genus quaestionis: 'fecisti', 'non feci', 'an fecerit': 'hoc fecisti', 'non hoc feci', 'quid fecerit'. Quia ex his apparet illud coniectura, hoc finitione quaerendum atque in eo pars utraque insistit, erit quaestio coniecturalis uel finitiui status. Quid si enim dicat 6
15 quis: 'sonus est duorum inter se corporum conflictio'? Erret, ut opinor; non enim sonus est conflictio, sed ex conflictione. Et hoc leuius (intellegitur enim utcumque dictum): inde uero ingens male interpretantibus innatus est error, qui, quia primam conflictionem legerant, crediderunt statum
20 semper ex prima quaestione ducendum, quod est uitiosissimum. Nam quaestio nulla non habet utique statum (con- 7 stat enim ex intentione et depulsione), sed aliae sunt propriae causarum de quibus ferenda sententia est, aliae adductae extrinsecus, aliquid tamen ad summam causae con-
25 ferentes uelut auxilia quaedam: quo fit ut in controuersia una plures quaestiones esse dicantur. Harum porro plerumque 8 leuissima quaeque primo loco fungitur. Namque et illud frequens est, ut ea quibus minus confidimus, cum tractata sunt, omittamus, interim sponte nostra uelut donantes, interim
30 ad ea quae sunt potentiora gradum ex iis fecisse contenti. Simplex autem causa, etiamsi uarie defenditur, non potest 9

habere plus uno de quo pronuntietur, atque inde erit status causae, quod et orator praecipue sibi optinendum et iudex spectandum maxime intellegit; in hoc enim causa consistet.

- 10** Ceterum quaestionum possunt esse diuersi. Quod ut breuissimo pateat exemplo, cum dicit reus: 'etiam si feci, recte 5 feci', qualitatis utitur statu; cum adicit: 'sed non feci', coniecturam mouet. Semper autem firmitus est non fecisse, ideoque in eo statum esse iudicabo quod dicerem si mihi plus
- 11** quam unum dicere non liceret. Recte igitur est appellata causarum prima conflictio, non quaestionum. Nam et pro 10 Rabirio Postumo Cicero primam partem orationis in hoc intendit, ut actionem competere in equitem Romanum neget, secunda nullam ad eum pecuniam peruenisse confirmat: statum tamen in eo dicam fuisse quod est potentius.
- 12** Nec in causa Milonis circa primas quaestiones, quae sunt 15 ante prohoemium† positae, iudicabo confluxisse causam, sed ubi totis uiribus insidiator Clodius ideoque iure interfectus ostenditur. Et hoc est quod ante omnia constituere in animo suo debeat orator, etiam si pro causa plura dicturus est: quid maxime liquere iudici uelit. Quod tamen ut pri- 20 mum cogitandum, ita non utique primum dicendum erit.
- 13** Alii statum crediderunt primam eius cum quo ageretur deprecationem. Quam sententiam his uerbis Cicero complectitur: 'in quo primum insistit quasi ad repugnandum congressa defensio'. Vnde rursus alia quaestio, an eum sem- 25 per is faciat qui respondet. Cui rei praecipue repugnat Cornelius Celsus, dicens non a depulsione sumi, sed ab eo qui propositionem suam confirmet, ut, si hominem occisum reus negat, status ab accusatore nascatur, quia is uelit probare; si iure occisum reus dicit, tralata probationis necessitate 30

idem a reo fiat et sit eius intentio. Cui non accedo equidem. **14**
 Nam est uero propius quod contra dicitur, nullam esse litem
 si is cum quo agatur nihil respondeat, ideoque fieri statum
 a respondente. Mea tamen sententia uarium id est et accidit **15**
 5 pro condicione causarum, quia et uideri potest propositio
 aliquando statum facere, ut in coniecturalibus causis (utitur
 enim coniectura magis qui agit, quo moti quidam eundem
 a reo infitiam esse dixerunt) et in syllogismo tota ratio-
 cinatio ab eo est qui intendit. Sed quia uidetur illis quoque **16**
 10 necessitatem hos status exequendi facere qui negat (is enim
 si dicat: 'non feci', coget aduersarium coniectura uti, et si
 dicat: 'non habes legem', syllogismo), concedamus ex depul-
 sione nasci statum. Nihilo minus enim res eo reuertetur ut
 modo is qui agit, modo is cum quo agitur statum faciat. Sit **17**
 15 enim accusatoris intentio: 'hominem occidisti'; si negat reus,
 faciat statum qui negat. Quid si confitetur, sed iure a se
 adulterum dicit occisum (nempe legem esse certum est quae
 permittat)? Nisi aliquid accusator respondet, nulla lis est.
 'Non fuit' inquit 'adulter': ergo depulsio incipit esse actoris,
 20 ille statum faciet. Ita erit quidem status ex prima depul-
 sione, sed ea fiet ab accusatore, non a reo. Quid quod eadem **18**
 quaestio potest eundem uel accusatorem facere uel reum?
 'Qui artem ludicram exercuerit, in quattuordecim primis
 ordinibus ne sedeat: qui se praetori in hortis ostenderat
 25 neque erat productus, sedit in quattuordecim ordinibus'.
 Nempe intentio est: 'artem ludicram exercuisti', depulsio: **19**
 'non exercui artem ludicram', quaestio: 'quid sit artem ludi-
 cram exercere'. Si accusabitur theatri lege, depulsio erit
 rei; si excitatus fuerit de spectaculis et aget iniuriarum,
 30 depulsio erit accusatoris. Frequentius tamen illud accidet **20**
 quod est a plurimis traditum. Effugerunt has quaestiones
 qui dixerunt statum esse id quod appareat ex intentione et
 depulsione, ut: 'fecisti'; 'non feci' aut 'recte feci'. Viderimus **21**

tamen utrum id sit status an in eo status. Hermagoras statum uocat per quem subiecta res intellegatur et ad quem probationes etiam partium referantur. Nostra opinio semper haec fuit, cum essent frequenter in causa diuersi quaestionum status, in eo credere statum causae quod esset in ea 5 potentissimum et in quo maxime res uerteretur. Id si quis generalem quaestionem uel caput generale dicere malet, cum hoc mihi non erit pugna, non magis quam si aliud adhuc quo idem intellegatur eius rei nomen inuenerit, quamquam tota uolumina in hanc disputationem inpendisse multos sciam: 10 nobis statum dici placet.

- 22 Sed cum in aliis omnibus inter scriptores summa dissensio est, tum in hoc praecipue uidetur mihi studium quoque diuersa tradendi fuisse: adeo nec qui sit numerus nec quae nomina nec qui generales quaeue speciales sint status con- 15 uenit. Ac primum Aristoteles elementa decem constituit, circa quae uersari uideatur omnis quaestio: *οὐσίαν*, quam Plautus essentiam uocat (neque sane aliud est eius nomen Latinum), sed ea quaeritur 'an sit': qualitatem, cuius apertus intellectus est: quantitatem, quae dupliciter a poste- 20 rioribus diuisa est, quam magnum et quam multum sit: ad aliquid, unde ductae tralatio et comparatio: post haec ubi et 24 quando: deinde facere pati habere (quod est quasi armatum esse, uestitum esse): nouissime *κείσθαι*, quod est compositum esse quodam modo, ut iacere stare [irasci]. Sed ex his 25 omnibus prima quattuor ad status pertinere, cetera ad quos- 25 dam locos argumentorum uidentur. Alii nouem elementa posuerunt: personam, in qua de animo, corpore, extra positus quaeratur, quod pertinere ad coniecturae et qualitatis instrumenta uideo: tempus, quod *χρόνον* uocant, ex quo 30 quaestio an is quem dum addicta est mater peperit seruus

sit natus: locum, unde controuersia uidetur an fas fuerit
 tyrannum in templo occidere, an exulauerit qui domi latuit:
 tempus iterum, quod *καιρόν* appellant—hanc autem uideri **26**
 uolunt speciem illius temporis, ut aestatem uel hiemem; huic
 5 subicitur ille in pestilentia comisator: actum, id est *πράξιν*,
 quod eo referunt, sciens commiserit an insciens, necessitate
 an casu, et talia: numerum, qui cadit in speciem quantitatis,
 an Thrasybulo triginta praemia debeantur, qui tot tyrannos
 sustulerit: causam, cui plurimae subiacent lites, quotiens **27**
 10 factum non negatur, sed quia iusta ratione sit factum de-
 fenditur: *τρόπον*, cum id, quod alio modo fieri licet, alio
 dicitur factum; hinc est adulter loris caesus uel fame neca-
 tus: occasionem factorum, quod est apertius quam ut uel
 interpretandum uel exemplo sit demonstrandum; tamen
 15 *ἀφορμὰς ἔργων* uocant. Hi quoque nullam quaestionem extra **28**
 haec putant. Quidam detrahunt duas partis, numerum et
 occasionem, et pro illo quem dixi actu subiciunt res, id est
πράγματα. Quae ne praeterisse uiderer, satis habui attingere.
 Ceterum his nec status satis ostendi nec omnis contineri locos
 20 credo, quod apparebit diligentius legentibus quae de utraque
 re dicam; erunt enim plura multo quam quae his elementis
 comprehenduntur.

Apud plures auctores legi placuisse quibusdam unum **29**
 omnino statum esse coniecturalem, sed quibus placuerit
 25 neque illi tradiderunt neque ego usquam reperire potui.
 Rationem tamen hanc secuti dicuntur, quod res omnis signis
 colligeretur. Quo modo licet qualitatis quoque solum statum
 faciant, quia ubique qualis sit cuiusque rei natura quaeri
 potest. Sed utrocumque modo sequetur summa confusio.
 30 Neque interest unum quis statum faciat an nullum, si omnes **30**

causae sunt condicionis eiusdem. Coniectura dicta est a coniectu, id est deredctione quadam rationis ad ueritatem, unde etiam somniorum atque ominum interpretes coniectores uocantur. Appellatum tamen est hoc genus uarie, sicut sequentibus apparebit.

- 5
- 31 Fuerunt qui duos status facerent: Archedemus coniecturalem et finitiuum exclusa qualitate, quia sic de ea quaeri existimabat: 'quid esset inicum', 'quid iniustum', 'quid dicto audientem non esse'. Quod uocat de eodem et alio.
- 32 Huic diuersa sententia eorum fuit qui duos quidem status 10 esse uoluerunt, sed unum infitiale, alterum iuridicalem. Infitalis est quem dicimus coniecturalem, cui ab infitiando nomen alii in totum dederunt, alii in partem, qui accusatorem coniectura, reum infitiatione uti putauerunt.
- 33 Iuridicalis est qui Graece dicitur *δικαιολογικός*. Sed quem ad 15 modum ab Archedemo qualitas exclusa est, sic ab his repudiata finitio. Nam subiciunt eam iuridicali, quaerendumque arbitrantur iustumne sit sacrilegium appellari quod obiciatur uel furtum uel amentiam. Qua in opinione Pamphilus fuit, sed qualitatem in plura partitus est. Plurimi deinceps, 20 mutatis tantum nominibus, in rem de qua non constet et in rem de qua constet. Nam est uerum nec aliter fieri potest quam ut aut certum sit factum esse quid aut non sit; si non
- 35 est certum, coniectura sit, si certum est, reliqui status. Nam idem dicit Apollodorus, cum quaestionem aut in rebus extra 25 positis, quibus coniectura explicatur, aut in nostris opinionibus existimat positam, quorum illud *πραγματικόν*, hoc *περὶ ἐννοίας* uocat: idem, qui *ἀπρόλημπτον* et *προλημπτικόν* dicunt, id est dubium et praesumptum, quo significatur de quo

liquet. Idem Theodorus, qui de eo an sit et de accidentibus **36**
 ei quod esse constat, id est *περὶ οὐσίας καὶ συμβεβηκότων*,
 existimat quaeri. Nam in his omnibus prius genus coniec-
 turam habet, sequens reliqua. Sed haec reliqua Apollodorus
 5 duo uult esse, qualitatem et de nomine, id est finitiuam:
 Theodorus, quid, quale, quantum, ad aliquid. Sunt et qui de **37**
 eodem et de alio modo qualitatem esse, modo finitionem
 uelint. In duo et Posidonius diuidit, uocem et res. In uoce
 quaeri putat an significet, quid, quam multa, quo modo:
 10 rebus coniecturam, quod *κατ' αἴσθησιν* uocat, et qualitatem
 et finitionem, cui nomen dat *κατ' ἔννοιαν*, et ad aliquid.
 Vnde et illa diuisio est, alia esse scripta, alia inscripta. Celsus **38**
 Cornelius duos et ipse fecit status generales: an sit, quale
 sit. Priori subiecit finitionem, quia aequae quaeratur an sit
 15 sacrilegus qui nihil se sustulisse de templo dicit et qui priua-
 tam pecuniam confitetur sustulisse. Qualitatem in rem et
 scriptum diuidit. Scripto quattuor partes legales exclusa
 tralatione, quantitatem et mentis quaestionem coniecturae
 subiecit. Est etiam illa in duos diuidendi status ratio, quae **39**
 20 docet aut de substantia controuersiam esse aut de qualitate,
 ipsam porro qualitatem aut in summo genere consistere aut
 in succedentibus. De substantia est coniectura; quaestio **40**
 enim tractatur rei, an facta sit, an fiat, an futura sit, inter-
 dum etiam mentis: idque melius quam quod iis placuit qui
 25 statum eundem facti nominauerunt, tamquam de praeterito
 tantum et tantum de facto quaereretur. Pars qualitatis quae **41**
 est de summo genere raro in iudicium uenit, quale est 'idne sit
 honestum quod uulgo laudatur'. Succedentium autem aliae
 de communi appellatione, ut 'sitne sacrilegus qui pecuniam

- priuatam ex templo furatus est', aut de re denominata, ubi et factum esse certum est nec dubitatur quid sit quod factum est. Cui subiacent omnes de honestis iustis utilibus
- 42 quaestiones. His etiam ceteri status contineri dicuntur, quia et quantitas modo ad coniecturam referatur, ut: 'maiorne 5 sol quam terra', modo ad qualitatem: 'quanta poena quempiam quantouae praemio sit adfici iustum', et tralatio uerse-
- 43 tur circa qualitatem et definitio pars sit tralationis, quin et contrariae leges et ratiocinatus status, id est syllogismos, et plerumque scripti et uoluntatis aequo nitantur, nisi quod 10 hic tertius aliquando coniecturam accipit: 'quid senserit legis constitutor', ambiguitatem uero semper coniectura explicari necesse sit, quia, cum sit manifestum uerborum intellectum esse duplicem, de sola quaeritur uoluntate.
- 44 A plurimis tres sunt facti generales status, quibus et Cicero 15 in Oratore utitur et omnia quae aut in controuersiam aut in contentionem ueniant contineri putat: sitne, quid sit, quale sit. Quorum nomina apertiora sunt quam ut dicenda
- 45 sint. Idem Iatrocles sentit. Tres fecit et M. Antonius his quidem uerbis: 'paucae res sunt quibus ex rebus omnes ora- 20 tiones nascuntur, factum non factum, ius iniuria, bonum malum'. Sed quoniam quod iure dicimur fecisse non hunc solum intellectum habet, ut lege, sed illum quoque, ut iuste fecisse uideamur, secuti Antonium apertius uoluerunt eosdem status distinguere, itaque dixerunt coniecturalem, 25
- 46 legalem, iuridicalem: qui et Verginio placent. Horum deinde fecerunt species, ita ut legali subicerent finitionem et alios qui ex scripto ducuntur, legum contrariarum, quae antinomia dicitur, et scripti et sententiae uel uoluntatis, id est *κατὰ ῥῆτὸν καὶ διάνοιαν*, et *μετάλημψιν*, quam nos uarie 30 tralatiuam, transumptiuam, transpositiuam uocamus, *συλλογισμὸν*, quem accipimus ratiocinatum uel collectiuum,

ambiguitatis, quae ἀμφιβολία nominatur: quos posui quia et ipsi a plerisque status appellantur, cum quibusdam legales potius quaestiones eas dici placuerit.

Quattuor fecit Athenaeus, προτρεπτικὴν στάσιν uel παρ- 47
 5 ορμητικὴν, id est exhortatiuum, qui suasoriae est proprius, συντελικὴν, qua coniecturam significari magis ex his quae secuntur quam ex ipso nomine apparet, ὑπαλλακτικὴν (ea finitio est, mutatione enim nominis constat), iuridicalem, eadem appellatione Graeca qua ceteri usus; nam est, ut dixi,
 10 multa in nominibus differentia. Sunt qui ὑπαλλακτικὴν trala- 48
 tionem esse existiment, secuti hanc mutationis significationem. Fecerunt alii totidem status, sed alios, an sit, quid sit, quale sit, quantum sit, ut Caecilius et Theon. Aristoteles 49
 in rhetoricis an sit, quale, quantum et quam multum sit
 15 quaerendum putat. Quodam tamen loco finitionis quoque uim intellegit, quo dicit quaedam sic defendi: 'sustuli, sed non furtum feci', 'percussi, sed non iniuriam feci'. Posuerat 50
 et Cicero in libris rhetoricis facti, nominis, generis, actionis, ut in facto coniectura, in nomine finitio, in genere qualitas,
 20 in actione ius intellegeretur: iuri subiecerat tralationem. Verum hic legales quoque quaestiones alio loco tractat ut species actionis.

Fuerunt qui facerent quinque: coniecturam, finitionem, 51
 qualitatem, quantitatem, ad aliquid. Theodorus quoque, ut
 25 dixi, isdem generalibus capitibus utitur: an sit, quid sit, quale sit, quantum sit, ad aliquid. Hoc ultimum maxime in comparatiuo genere uersari putat, quoniam melius ac peius, maius et minus nisi alio relata non intelleguntur; sed 52
 in illas quoque tralatiuas, ut supra significauimus, quaestiones

incidit: 'an huic ius agendi sit' uel 'facere aliquid conueniat',
 'an contra hunc', 'an hoc tempore', 'an sic'. Omnia enim ista
 53 referri ad aliquid necesse est. Alii sex status putant: coniec-
 turam, quam *γένεσιν* uocant, et qualitatem et proprietatem,
 id est *ιδιότητα*, quo uerbo finitio ostenditur, et quantitatem, 5
 quam *ἀξίαν* dicunt, et comparisonem et translationem, cuius
 adhuc nouum nomen inuentum est *μετάστασις*, nouum tam-
 quam in statu, alioqui ab Hermagora inter species iuridicalis
 54 usitatum. Aliis septem esse placuit, a quibus nec translatio nec
 quantitas nec comparatio recepta est, sed in horum trium 10
 locum subditae quattuor legales adiectaeque tribus illis
 55 rationalibus. Alii peruenerunt usque ad octo translatione ad
 septem superiores adiecta. A quibusdam deinde diuisa ratio
 est, ut status rationales appellarent, quaestiones, quem ad
 modum supra dixi, legales, in illis de re, in his de scripto 15
 quaereretur. Quidam in diuersum hos status esse, illas quae-
 56 stiones maluerunt. Sed alii rationales tres putauerunt, an sit,
 quid sit, quale sit, Hermagoras solus quattuor, coniecturam,
 proprietatem, translationem, qualitatem, quam per accidentia,
 id est *κατὰ συμβεβηκός*, uocat hac interpretatione: 'an illi 20
 accidat uiro bono esse uel malo'. Hanc ita diuidit: de adpe-
 tendis et fugiendis, quae est pars deliberatiua; de persona
 57 (ea ostenditur laudatiua); negotialem (*πραγματικήν* uocat),
 in qua de rebus ipsis quaeritur remoto personarum com-
 plexu, ut 'sitne liber qui est in adsertione', 'an diuitiae super- 25
 biam pariant', 'an iustum quid, an bonum sit'; iuridicalem,
 in qua fere eadem, sed certis destinatisque personis quaeran-
 58 tur: 'an ille iuste hoc fecerit uel bene'. Nec me fallit in primo

Ciceronis rhetorico aliam esse loci negotialis interpretationem, cum ita scriptum sit: 'negotialis est in qua quid iuris ex ciuili more et aequitate sit consideratur: cui diligentiae praeesse apud nos iure consulti existimantur'. Sed quod 59
 5 ipsius de his libris iudicium fuerit supra dixi. Sunt enim uelut regestae in hos commentarios quos adulescens deduxerat scholae, et si qua est in his culpa, tradentis est, siue eum mouit quod Hermagoras prima in hoc loco posuit exempla ex quaestionibus iuris, siue quod Graeci *πραγματικούς* uocant
 10 iuris interpretes. Sed Cicero quidem his pulcherrimos illos 60 de Oratore substituit, ideoque culpari tamquam falsa praecipiat non potest. Nos ad Hermagoran. Tralationem hic primus omnium tradidit, quamquam semina eius quaedam citra nomen ipsum apud Aristotelen reperiuntur. Legales 61
 15 autem quaestiones has fecit: scripti et uoluntatis (quam ipse uocat *κατὰ ῥητὸν καὶ ὑπεξαίρεσιν*, id est dictum et exceptionem: quorum prius ei cum omnibus commune est, exceptionis nomen minus usitatum), ratiocinatum, ambiguitatis, legum contrariarum. Albucius eadem diuisione 62
 20 usus detrahit tralationem, subiciens eam iuridicali. In legalibus quoque quaestionibus nullum putat esse qui dicatur ratiocinatus. Scio plura inuenturos adhuc qui legere antiquos studiosius uolent, sed ne haec quoque excesserint modum uereor.

25 Ipse me paulum in alia quam prius habuerim opinione 63 nunc esse confiteor. Et fortasse tutissimum erat famae modo studenti nihil ex eo mutare quod multis annis non sensissem modo uerum etiam adprobassem. Sed non sustineo esse con- 64
 30 scius mihi dissimulati, in eo praesertim opere quod ad bonorum iuuenum aliquam utilitatem componimus, in ulla parte iudicii mei. Nam et Hippocrates clarus arte medicinae

uidetur honestissime fecisse quod quosdam errores suos, ne
 posterius errarent, confessus est, et M. Tullius non dubitavit
 aliquos iam editos libros aliis postea scriptis ipse damnare,
 sicut Catulum atque Lucillum et hos ipsos de quibus modo
 65 sum locutus, artis rhetoricae. Etenim superuacuum foret in 5
 studiis longior labor si nihil liceret melius inuenire praeteritis.
 Neque tamen quicquam ex iis quae tum praecepti super-
 uacuum fuit; ad easdem enim particulas haec quoque quae
 nunc praecipiam reuertentur. Ita neminem didicisse paeni- 10
 teat: colligere tantum eadem ac disponere paulo significan-
 tius conor. Omnibus autem satis factum uolo non me hoc
 66 serius demonstrare aliis quam mihi ipse persuaserim. Secun-
 dum plurimos auctores seruabam tres rationales status:
 coniecturam, qualitatem, finitionem, unum legalem. Hi mihi
 status generales erant. Legalem in quinque species partie- 15
 bar: scripti et uoluntatis, legum contrariarum, collectiuum,
 67 ambiguitatis, translationis. Nunc quartum ex generalibus in-
 tellego posse remoueri; sufficit enim prima diuisio, qua dixi-
 mus alios rationales, alios legales esse: ita non erit status,
 68 sed quaestionum genus; alioqui et rationalis status esset. Ex 20
 iis etiam quos speciales uocabam remoueri translationem, fre-
 quenter quidem (sicut omnes qui me secuti sunt meminisse
 possunt) testatus, et in ipsis etiam illis sermonibus me nolente
 uulgatis hoc tamen complexus, uix in ulla controuersia transla-
 tionis statum posse reperiri ut non et alius in eadem recte 25
 69 dici uideretur, ideoque a quibusdam eum exclusum. Neque
 ignoro multa transferri, cum in omnibus fere causis in quibus
 cecidisse quis formula dicitur hae sint quaestiones: 'an huic,
 an cum hoc, an hac lege, an apud hunc, an hoc tempore liceat
 70 agere', et si qua sunt talia. Sed personae tempora actiones 30
 ceteraque propter aliquam causam transferuntur: ita non est
 in translatione quaestio, sed in eo propter quod transferuntur.

'Non debes apud praetorem petere fidei commissum, sed
 apud consules: maior enim praetoria cognitione summa
 est'. Quaeritur an maior summa sit: facti controuersia est.
 'Non licet tibi agere mecum: cognitor enim fieri non potuisti': **71**
 5 iudicatio an potuerit. 'Non debuisti interdicere, sed petere':
 an recte interdictum sit ambigitur. Quae omnia succidunt
 legitimis quaestionibus. An non praescriptiones etiam, in **72**
 quibus maxime uidetur manifesta tralatio, easdem omnes
 species habent quas eae leges quibus agitur, ut aut de no-
 10 mine aut scripto et sententia uel ratiocinatione quaeratur?
 Deinde status ex quaestione oritur: tralatio non habet quaes-
 tionem de qua contendit orator, sed propter quam contendit.
 Hoc apertius: 'occidisti hominem:' 'non occidi': quaestio **73**
 an occiderit, status coniectura. Non est tale 'habeo ius
 15 actionis': 'non habes', ut sit quaestio an habeat, et inde
 status. Accipiat enim actionem necne ad euentum pertinet,
 non ad causam, et ad id quod pronuntiat iudex, non id
 propter quod pronuntiat. Hoc illi simile est 'puniendus es': **74**
 'non sum': uidebit iudex an puniendus sit, sed non hic erit
 20 quaestio nec hic status. Vbi ergo? 'Puniendus es, hominem
 occidisti': 'non occidi': an occiderit. 'Honorandus sum': 'non
 es' num statum habet? Non, ut puto. 'Honorandus sum
 quia tyrannum occidi': 'non occidisti': quaestio et status.
 Similiter 'non recte agis': 'recte ago' non habet statum. Vbi **75**
 25 est ergo? 'Non recte agis ignominiosus'. Quaeritur an igno-
 miniosus sit, aut an agere ignominioso liceat: quaestiones et
 status. Ergo tralatiuum genus causae, ut comparatiuum et
 mutuae accusationis. At enim simile est illi 'habeo ius': 'non **76**
 habes' 'occidisti': 'recte occidi'. Non nego, sed nec haec res
 30 statum facit: non enim sunt hae propositiones (alioqui causa
 non explicabitur), sed cum suis rationibus. 'Scelus commisit
 Horatius, sororem enim occidit': 'non commisit, debuit enim
 occidere eam quae hostis morte maerebat': quaestio an haec

- 77 iusta causa; ita qualitas. Ac similiter in tralatione: 'non habes ius abdicandi, quia ignominioso non est actio': 'habeo ius, quia abdicatio actio non est': quaeritur quid sit actio; finiemus. †Non licet abdicare syllogismo.† Item cetera per
- 78 omnes et rationales et legales status. Nec ignoro fuisse quos- 5
dam qui tralationem in rationali quoque genere ponerent hoc modo: 'hominem occidi iussus ab imperatore': 'dona templi cogenti tyranno dedi': 'deserui tempestatibus, fluminibus, ualetudine impeditus', id est, non per me stetit,
- 79 sed per illud. A quibus etiam liberius dissentio; non enim 10
actio transfertur, sed causa facti, quod accidit paene in omni defensione. Deinde is qui tali utitur patrocini non recedit a forma qualitatis; dicit enim se culpa uacare, ut magis qualitatis duplex ratio facienda sit, altera qua et factum defenditur, altera qua tantum reus. 15
- 80 Credendum est igitur iis quorum auctoritatem secutus est Cicero, tria esse quae in omni disputatione quaerantur: an sit, quid sit, quale sit; quod ipsa nobis etiam natura praescribit: nam primum oportet subesse aliquid de quo ambigitur, quod quid sit et quale sit certe non potest aestimari nisi 20
- 81 prius esse constiterit; ideoque ea prima quaestio. Sed non statim, quod esse manifestum est, etiam quid sit apparet. Hoc quoque constituto nouissima qualitas superest, neque his exploratis aliud est ultra. His infinitae quaestiones, his finitae continentur; horum aliqua in demonstratiua deli- 25
- 82 beratiua iudiciali materia utique tractatur; haec rursus iudicialis causas et rationali parte et legali continent: neque enim ulla iuris disceptatio nisi finitione qualitate coniectura
- 83 potest explicari. Sed instituentibus rudes non erit inutilis latius primo fusa ratio, et, si non statim rectissima linea 30
tensa, facilius tamen et apertior uia. Discant igitur ante omnia quadripertitam in omnibus causis esse rationem,

quam primam intueri debeat qui acturus est. Nam ut a de-
 fensore potissimum incipiam, longe fortissima tuendi se ratio
 est si quod obicitur negari potest: proxima, si non id quod
 obicitur factum esse dicitur: tertia honestissima, qua recte
 5 factum defenditur. Quibus si deficiamus, ultima quidem, sed
 iam sola superest salus aliquo iuris adiutorio elabendi ex
 crimine quod neque negari neque defendi potest, ut non
 uideatur iure actio intendi: hinc illae quaestiones siue 84
 actionis siue translationis. Sunt enim quaedam non laudabilia
 10 natura, sed iure concessa, ut in duodecim tabulis debitoris
 corpus inter creditores diuidi licuit, quam legem mos publi-
 cus repudiauit: et aliquid aecum, sed prohibitum iure, ut
 libertas testamentorum. Accusatori nihilo plura intuenda 85
 sunt, ut probet factum esse, hoc esse factum, non recte fac-
 15 tum, iure se intendere. Ita circa species easdem lis omnis
 uersabitur, translationis tantum aliquando partibus, ut in causis
 quibus de praemio agitur recte factum petitor probat.

Haec quattuor uelut proposita formaeque actionis, quae 86
 tum generales status uocabam, in duo, ut ostendi, genera
 20 discedunt, rationale et legale. Rationale simplicius est, quia
 ipsius tantum naturae contemplatione constat: itaque in eo
 satis est ostendisse coniecturam finitionem qualitatem. Lega- 87
 lium plures sint species necesse est, propterea quod multae
 sunt leges et uarias habent formas. Alia est cuius uerbis
 25 nitimur, alia cuius uoluntate: alias nobis, cum ipsi nullam
 habeamus, adiungimus, alias inter se comparamus, alias in
 diuersum interpretamur. Sic nascuntur haec uelut simulacra 88
 ex illis tribus, interim simplicia, interim et mixta, propriam
 tamen faciem ostendentia, ut scripti et uoluntatis, quae sine
 30 dubio aut qualitate aut coniectura continentur, et συλ-
 λογισμός, qui est maxime qualitatis, et leges contrariae, quae
 isdem quibus scriptum et uoluntas constant, et ἀμφιβολία,

- 89 quae semper coniectura explicatur. Finitio quoque utrique generi, quodque rerum quodque scripti contemplatione constat, communis est. Haec omnia, etiamsi in illos tres status ueniunt, tamen, quia, ut dixi, habent aliquid uelut proprium, uidentur demonstranda discentibus, et permittendum ea 5 dicere uel status legales uel quaestiones uel capita quaedam minora, dum sciant nihil ne in his quidem praeter tria quae
- 90 praediximus quaeri. At quantum et quam multum et ad aliquid et, ut nonnulli putarunt, comparatiuus non eandem rationem habent: sunt enim haec non ad uarietatem iuris, 10 sed ad solam rationem referenda. Ideoque semper in parte aut coniecturae aut qualitatis ponenda sunt, ut 'qua mente?' et 'quo tempore?' et 'quo loco?'
- 91 Sed de singulis dicemus quaestionibus cum tractare praecepta diuisionis coeperimus. Hoc inter omnes conuenit, in 15 causis simplicibus singulos status esse causarum, quaestionum autem, quae uelut subiacent his et ad illud quo iudicium continetur referuntur, saepe in unam cadere plures
- 92 posse; (etiam credo aliquando dubitari quo statu sit utendum cum aduersus unam intentionem plura opponuntur, et 20 sicut in colore dicitur narrationis eum esse optimum quem actor optime tueatur, ita hic quoque posse dici eum statum esse faciendum in quo tuendo plurimum adhibere uirium
- 93 possit orator; ideoque pro Milone aliud Ciceroni agenti placuit, aliud Bruto cum exercitationis gratia componeret 25 orationem, cum ille iure tamquam insidiatorem occisum et tamen non Milonis consilio dixerit, ille etiam gloriatus sit
- 94 occiso malo ciue): in coniunctis uero posse duos et tris inueniri, uel diuersos, ut si quis aliud se non fecisse, aliud recte fecisse defendat, uel generis eiusdem, ut si quis duo crimina 30
- 95 uel omnia neget. Quod accidit etiam si de una re quaeratur aliqua, sed eam plures petant, uel eodem iure, ut proximitatis, uel diuerso, ut cum hic testamento, ille proximitate

nitetur. Quotiens autem aliud alii petitori opponitur, dissi-
 milis esse status necesse est, ut in illa controuersia: 'testa- 96
 menta legibus facta rata sint: intestatorum parentium liberi
 heredes sint: abdicatus ne quid de bonis patris capiat:
 5 nothus ante legitimum natus legitimus filius sit, post legiti-
 mum natus tantum ciuis: in adoptionem dare liceat: in
 adoptionem dato redire in familiam liceat si pater naturalis
 sine liberis decesserit. Qui ex duobus legitimis alterum in 97
 adoptionem dederat, alterum abdicauerat, sustulit nothum:
 10 instituto herede abdicato decessit. Tres omnes de bonis con-
 tendunt'. Nothum qui non sit legitimus Graeci uocant,
 Latinum rei nomen, ut Cato quoque in oratione quadam
 testatus est, non habemus, ideoque utimur peregrino; sed
 ad propositum. Heredi scripto opponitur lex: 'abdicatus ne 98
 15 quid de bonis patris capiat'; fit status scripti et uoluntatis,
 an ullo modo capere possit, an ex uoluntate patris, an heres
 scriptus. Notho duplex fit quaestio, quod post legitimos
 natus sit et quod non sit ante legitimum natus. Prior συλλογισ- 99
 μόν habet, an pro non natis sint habendi qui a familia sunt
 20 alienati; altera scripti et uoluntatis: non esse enim hunc
 natum ante legitimum conuenit, sed uoluntate legis se tuebi-
 tur, quam dicet talem fuisse ut legitimus esset nothus tum
 natus cum alius legitimus in domo non esset. Scriptum 100
 quoque legis excludet, dicens non utique si postea legitimus
 25 natus non sit notho nocere, uteturque hoc argumento: 'Finge
 solum natum nothum, cuius condicionis erit? Tantum ciuis?
 Atqui non erit post legitimum natus. An filius? Atqui non
 erit ante legitimum natus. Quare si uerbis legis stari non
 potest, uoluntate standum est'. Nec quemquam turbet quod 101
 30 ex una lege duo status fiant: duplex est, ita uim duarum
 habet. Redire in familiam uolenti dicitur ab altero primum:

- 'ut tibi redire liceat, heres sum'. Idem status qui in petitione abdicati: quaeretur enim an possit esse heres abdicatus.
- 102** Adicitur communiter a duobus: 'redire tibi in familiam non licet; non enim pater sine liberis decessit'. Sed in hoc propria quisque eorum quaestione nitetur. Alter enim dicit 5 abdicatum quoque inter liberos esse, et argumentum ducet ex ipsa qua repellitur lege; superuacuum enim fuisse prohiberi patris bonis abdicatum si esset numero alienorum: nunc, quia filii iure futurus fuerit intestati heres, oppositam esse legem, quae tamen non id efficiat ne filius sit, sed ne 10
- 103** heres sit. Status finitiuus: quid sit filius. Rursus nothus eisdem colligit argumentis non sine liberis patrem decessisse quibus in petitione usus est ut probaret esse se filium, nisi forte et hic finitionem mouet: an liberi sint etiam non legitimi. Cadent ergo in unam controuersiam uel specialiter 15 duo legitimi status, scripti et uoluntatis et syllogismos, et praeterea finitio, uel tres illi qui natura soli sunt, coniectura in scripto et uoluntate, qualitas in syllogismo et, quae per se est aperta, finitio.
- 104** Causa quoque et iudicatio et continens est in omni genere 20 causarum. Nihil enim dicitur cui non insit ratio et quo iudicium referatur et quod rem maxime contineat. Sed quia magis haec uariantur in litibus et fere tradita sunt ab iis qui de iudicialibus causis aliqua composuerunt, in illam partem differantur. Nunc, quia in tria genera causas diuisi, ordinem 25 sequar.
7. Ac potissimum incipiam ab ea quae constat laude ac uituperatione. Quod genus uidetur Aristoteles atque eum secutus Theophrastus a parte negotiali, hoc est *πραγματικῆ*, remouisse totamque ad solos auditores relegasse; et id eius 30
- 2** nominis quod ab ostentatione ducitur proprium est. Sed mos

Romanus etiam negotiis hoc munus inseruit. Nam et funebres
 laudationes pendent frequenter ex aliquo publico officio
 atque ex senatus consulto magistratibus saepe mandantur,
 et laudare testem uel contra pertinet ad momentum iudi-
 5 ciorum, et ipsis etiam reis dare laudatores licet, et editi in
 competitores, in L. Pisonem, in Clodium et Curionem libri
 uituperationem continent et tamen in senatu loco sunt habiti
 sententiae. Neque infitias eo quasdam esse ex hoc genere 3
 materias ad solam compositas ostentationem, ut laudes
 10 deorum uirorumque quos priora tempora tulerunt. Quo sol-
 uitur quaestio supra tractata manifestumque est errare eos
 qui numquam oratorem dicturum nisi de re dubia putauer-
 unt. An laudes Capitolini Iouis, perpetua sacri certaminis 4
 materia, uel dubiae sunt uel non oratorio genere tractantur?
 15 Vt desiderat autem laus quae negotiis adhibetur proba-
 tionem, sic etiam illa quae ostentationi componitur habet
 interim aliquam speciem probationis, ut qui Romulum Mar- 5
 tis filium educatumque a lupa dicat in argumentum caelestis
 ortus utatur his, quod abiectus in profluentem non potuerit
 20 extingui, quod omnia sic egerit ut genitum praeside bell-
 orum deo incredibile non esset, quod ipsum quoque caelo
 receptum temporis eius homines non dubitauerint. Quaedam 6
 uero etiam in defensionis speciem cadent, ut si in laude Her-
 culis permutatum cum regina Lydiae habitum et imperata,
 25 ut traditur, pensa orator excuset. Sed proprium laudis est
 res amplificare et ornare.

Quae materia praecipue quidem in deos et homines cadit,
 est tamen et aliorum animalium, et etiam carentium anima.
 Verum in deis generaliter primum maiestatem ipsius eorum 7
 30 naturae uenerabimur, deinde proprie uim cuiusque et in-
 uenta quae utile aliquid hominibus attulerint. Vis ostendetur, 8
 ut in Ioue regendorum omnium, in Marte belli, in Neptuno
 maris: inuenta, ut artium in Minerua, Mercurio litterarum,

- medicinae Apolline, Cerere frugum, Libero uini. Tum
 si qua ab iis acta uetustas tradidit, commemoranda. Addunt
 etiam dis honorem parentes, ut si quis sit filius Iouis, addit
 antiquitas, ut iis qui sunt ex Chao, progenies quoque, ut
9 Apollo ac Diana Latonae. Laudandum in quibusdam quod ⁵
 geniti immortales, quibusdam quod immortalitatem uirtute
 sint consecuti: quod pietas principis nostri praesentium
 quoque temporum decus fecit.
- 10** Magis est uaria laus hominum. Nam primum diuiditur in
 tempora, quodque ante eos fuit quoque ipsi uixerunt, in iis ¹⁰
 autem qui fato sunt functi etiam quod est insecutum. Ante
 hominem patria ac parentes maioresque erunt, quorum
 duplex tractatus est: aut enim respondisse nobilitati pul-
- 11** chrum erit aut humiliter genus inlustrasse factis. Illa quoque
 interim ex eo quod ante ipsum fuit tempore trahentur quae ¹⁵
 responsis uel auguriis futuram claritatem promiserint, ut
 eum qui ex Thetide natus esset maiorem patre suo futurum
- 12** cecinisse dicuntur oracula. Ipsius uero laus hominis ex animo
 et corpore et extra positus peti debet. Et corporis quidem
 fortuitorumque cum leuior, tum non uno modo tractanda ²⁰
 est. Nam et pulchritudinem interim roburque prosequimur
 honore uerborum, ut Homerus in Agamemnone atque
 Achille, interim confert admirationi multum etiam infirmi-
 tas, ut cum idem Tydea paruum sed bellatorem dicit fuisse.
- 13** Fortuna uero tum dignitatem adfert, ut in regibus principi- ²⁵
 busque (namque est haec materia ostendendae uirtutis
 uberior), tum quo minores opes fuerunt, maiorem benefactis
 gloriam parit. Sed omnia quae extra nos bona sunt quaeque
 hominibus forte optigerunt non ideo laudantur quod habuerit
- 14** quis ea, sed quod iis honeste sit usus. Nam diuitiae et poten- ³⁰
 tia et gratia, cum plurimum uirium dent, in utramque partem

certissimum faciunt morum experimentum: aut enim
meliores propter haec aut peiores sumus. Animi semper uera **15**
laus, sed non una per hoc opus uia ducitur. Namque alias
aetatis gradus gestarumque rerum ordinem sequi speciosius
5 fuit, ut in primis annis laudaretur indoles, tum disciplinae,
post hoc operum (id est factorum dictorumque) contextus,
alias in species uirtutum diuidere laudem, fortitudinis ius-
titiae continentiae ceterarumque, ac singulis adsignare quae
secundum quamque earum gesta erunt. Vtra sit autem **16**
10 harum uia utilior cum materia deliberabimus, dum sciamus
gratiora esse audientibus quae solus quis aut primus aut
certe cum paucis fecisse dicetur, si quid praeterea supra spem
aut expectationem, praecipue quod aliena potius causa quam
sua. Tempus quod finem hominis insequitur non semper **17**
15 tractare contingit: non solum quod uiuentes aliquando
laudamus, sed quod rara haec occasio est, ut referri possint
diuini honores et decreta et publice statuae constitutae.
Inter quae numerauerim ingeniorum monumenta quae **18**
saeculis probarentur; nam quidam sicut Menander iustiora
20 posterorum quam suae aetatis iudicia sunt consecuti. Ad-
ferunt laudem liberi parentibus, urbes conditoribus, leges
latoribus, artes inuentoribus, nec non instituta quoque
auctoribus, ut a Numa traditum deos colere, a Publicola
fasces populo summittere.
25 Qui omnis etiam in uituperatione ordo constabit, tantum **19**
in diuersum. Nam et turpitude generis opprobrio multis fuit
et quosdam claritas ipsa notiores circa uitia et inuisos magis
fecit, et in quibusdam, ut in Paride traditur, est praedicta
pernicies, et corporis ac fortunae quibusdam mala con-
30 temptum, sicut Thersitae atque Iro, quibusdam bona uitiiis
corrupta odium attulerunt, ut Nirea inbellem, Plisthenen **20**
inpudicum a poetis accepimus, et animi totidem uitia quot

- uirtutes sunt, nec minus quam in laudibus duplici ratione tractantur; et post mortem adiecta quibusdam ignominia est, ut Maelio, cuius domus solo aequata, Marcoque Manlio, cuius
- 21** praenomen e familia in posterum exemptum est. Et parentes malorum odimus: et est conditoribus urbium infame con- 5
traxisse aliquam perniciosam ceteris gentem, qualis est primus Iudaicae superstitionis auctor: et Gracchorum leges inuisae: et si quod est exemplum deforme posteris traditum, quale libidinis uir Perses in muliere Samia instituere ausus
- 22** dicitur primus. Sed in uiuentibus quoque iudicia hominum 10
uelut argumenta sunt morum, et honos aut ignominia ueram esse laudem uel uituperationem probat.
- 23** Interesse tamen Aristoteles putat ubi quidque laudetur aut uituperetur. Nam plurimum refert qui sint audientium mores, quae publice recepta persuasio, ut illa maxime quae 15
probant esse in eo qui laudabitur credant, aut in eo contra quem dicemus ea quae oderunt: ita non dubium erit iudicium
- 24** quod orationem praecesserit. Ipsorum etiam permiscenda laus semper (nam id beniuolos facit), quotiens autem fieri poterit, cum materiae utilitate iungenda. Minus Lacedae- 20
mone studia litterarum quam Athenis honoris merebuntur, plus patientia ac fortitudo. Rapto uiuere quibusdam honestum, aliis cura legum. Frugalitas apud Sybaritas forsitan odio foret, ueteribus Romanis summum luxuria crimen.
- 25** Eadem in singulis differentia. Maxime fauet iudex qui sibi 25
dicentem adsentari putat. Idem praecipit illud quoque, quod mox Cornelius Celsus prope supra modum inuasit, quia sit quaedam uirtutibus ac uitiiis uicinitas, utendum proxima deriuatione uerborum, ut pro temerario fortem, prodigo liberalem, auaro parcum uocemus: quae eadem etiam contra 30

ualent. Quod quidem orator, id est uir bonus, numquam faciet, nisi forte communi utilitate ducetur.

Laudantur autem urbes similiter atque homines. Nam pro 26
parente est conditor, et multum auctoritatis adfert uetustas,
5 ut iis qui terra dicuntur orti, et uirtutes ac uitia circa res
gestas eadem quae in singulis: illa propria quae ex loci posi-
tione ac munitione sunt. Ciues illis ut hominibus liberi sunt
decori. Est laus et operum, in quibus honor utilitas pulchri- 27
tudo auctor spectari solet: honor ut in templis, utilitas ut
10 in muris, pulchritudo uel auctor utrubique. Est et locorum,
qualis Siciliae apud Ciceronem: in quibus similiter speciem
et utilitatem intuemur, speciem maritimis planis amoenis,
utilitatem salubribus fertilibus. Erit et dictorum honestorum
factorumque laus generalis, erit et rerum omnis modi. Nam 28
15 et somni et mortis scriptae laudes et quorundam a medicis
ciborum.

Itaque, ut non consensi hoc laudatiuum genus circa solam
uersari honesti quaestionem, sic qualitate maxime contineri
puto, quamquam tres status omnes cadere in hoc opus
20 possint, iisque usum C. Caesarem in uituperando Catone
notauerit Cicero. Totum autem habet aliquid simile suasoriis,
quia plerumque eadem illic suaderi, hic laudari solent.

8. Deliberatiuas quoque miror a quibusdam sola utilitate
finitas. Ac si quid in his unum sequi oporteret, potior fuisset
25 apud me Ciceronis sententia, qui hoc materiae genus digni-
tate maxime contineri putat. Nec dubito quin ii qui sunt in
illa priore sententia secundum opinionem pulcherrimam ne
utile quidem nisi quod honestum esset existimarint. Et est 2
haec ratio uerissima, si consilium contingat semper bono-
30 rum atque sapientium. Verum apud imperitos, apud quos

frequenter dicenda sententia est, populumque praecipue, qui ex pluribus constat indoctis, discernenda sunt haec et secundum communes magis intellectus loquendum. Sunt enim multi qui etiam quae credunt honesta non tamen satis eadem utilia quoque existiment, quae turpia esse dubitare non possunt utilitatis specie ducti probent, ut foedus Numantium iugumque Caudinum.

4 Ne qualitatis quidem statu, in quo et honestorum et utilium quaestio est, complecti eas satis est. Nam frequenter in his etiam coniecturae locus est: nonnumquam tractatur aliqua finitio, aliquando etiam legales possunt incidere tractatus, in priuata maxime consilia, si quando ambigetur an liceat. De coniectura paulo post pluribus. Interim est finitio apud Demosthenen 'det Halonnesum Philippus an reddat', apud Ciceronem in Philippicis 'quid sit tumultus'. Quid? non illa similis iudicialium quaestio de statua Serui Sulpici, 'an iis demum ponenda sit qui in legatione ferro sunt interempti'? Ergo pars deliberatiua, quae eadem suasoria dicitur, de tempore futuro consultans quaerit etiam de praeterito. Officiis constat duobus suadendi ac dissuadendi.

Prohoemio quale est in iudicialibus non ubique eget, quia conciliatus est ei quisque quem consulit. Initium tamen quodcumque debet habere aliquam prohoemii speciem; neque enim abrupte nec unde libuit incipiendum, quia est aliquid in omni materia naturaliter primum. In senatu et utique in contionibus eadem ratio quae apud iudices adquirendae sibi plerumque eorum apud quos dicendum sit beniuolentiae. Nec mirum, cum etiam in panegyricis petatur audientium fauor, ubi emolumentum non utilitate aliqua, sed in sola laude consistit. Aristoteles quidem, nec sine causa,

putat et a nostra et ab eius qui dissentiet persona duci frequenter in consiliis exordium, quasi mutantibus hoc nobis a iudiciali genere, nonnumquam etiam ut minor res maiorue uideatur: in demonstratiuis uero prohoemia esse maxime
 5 libera existimat: nam et longe a materia duci, ut in Helenae 9
 laude Isocrates fecerit, et ex aliqua rei uicinia, ut idem in Panegyrico, cum queritur plus honoris corporum quam animorum uirtutibus dari, et Gorgias in Olympico laudans eos qui primi tales instituerint conuentus. Quos secutus uidelicet
 10 C. Sallustius in bello Iugurthino et Catilinae nihil ad historiam pertinentibus principiis orsus est.

Sed nunc ad suasoriam: in qua, etiam cum prohoemio 10
 utemur, breuiore tamen et uelut quodam capite tantum et initio debebimus esse contenti. Narrationem uero numquam
 15 exigit priuata deliberatio, eius dumtaxat rei de qua dicenda sententia est, quia nemo ignorat id de quo consulit. Extrin- 11
 secus possunt pertinentia ad deliberationem multa narrari. In contionibus saepe est etiam illa quae ordinem rei docet necessaria. Adfectus ut quae maxime postulat: nam et con- 12
 20 citanda et lenienda frequenter est ira, et ad metum cupiditatem odium conciliationem inpellendi animi. Nonnumquam etiam mouenda miseratio, siue ut auxilium obsessis feratur suadere oportebit, siue sociae ciuitatis euersionem deflebimus. Valet autem in consiliis auctoritas plurimum. Nam et 13
 25 prudentissimus esse haberique et optimus debet qui sententiae suae de utilibus atque honestis credere omnes uelit. In iudiciis enim uulgo fas habetur indulgere aliquid studio suo: consilia nemo est qui neget secundum mores dari.

Graecorum quidem plurimi omne hoc officium contionale 14
 30 esse iudicauerunt et in sola rei publicae administratione posuerunt; quin et Cicero in hac maxime parte uersatur.

Ideoque suasuris de pace bello copiis operibus uectigalibus haec duo esse praecipue nota uoluit, uires ciuitatis et mores, ut ex natura cum ipsarum rerum, tum audientium ratio
 15 suadendi duceretur. Nobis maior in re uidetur uarietas; nam et consultantium et consiliorum plura sunt genera. 5

Quare in suadendo ac dissuadendo tria primum spectanda erunt: quid sit de quo deliberetur, qui sint qui deliberent, 16 qui sit qui suadeat. Rem de qua deliberatur aut certum est posse fieri aut incertum. Si incertum, haec erit quaestio sola aut potentissima; saepe enim accidet ut prius dicamus ne si 10 possit quidem fieri esse faciendum, deinde fieri non posse. Cum autem de hoc quaeritur, coniectura est: an Isthmos intercidi, an siccari palus Pomptina, an portus fieri Ostiae possit, an Alexander terras ultra Oceanum sit inuenturus.
 17 Sed in iis quoque quae constabit posse fieri coniectura 15 aliquando erit, si quaeretur an utique futurum sit ut Carthaginem superent Romani, ut redeat Hannibal si Scipio exercitum in Africam transtulerit, ut seruent fidem Samnites si Romani arma deposuerint. Quaedam et fieri posse et futura esse credibile est, sed aut alio tempore aut alio loco 20 aut alio modo.

18 Vbi coniecturae non erit locus, alia sunt intuenda. Et primum aut propter ipsam rem de qua sententiae rogantur consultabitur, aut propter alias interuenientes extrinsecus causas. Propter ipsam: 'deliberant patres conscripti an 25 stipendium militi constituent'. Haec materia simplex erit. Accedunt causae aut faciendi (ut 'deliberant patres conscripti an Fabios dedant Gallis bellum minitantibus') aut non faciendi: 'deliberat C. Caesar an perseueret in Germaniam 20 ire cum milites passim testamenta facerent'. Hae suasoriae 30 duplices sunt. Nam et illic causa deliberandi est quod bellum Galli minitentur, esse tamen potest quaestio dedendine

fuerint etiam citra hanc denuntiationem qui contra fas, cum legati missi essent, proelium inierint, regemque ad quem mandata acceperant trucidarint: et hic nihil Caesar sine **21** dubio deliberaret nisi propter hanc militum perturbationem, **5** est tamen locus quaerendi an citra hunc quoque casum penetrandum in Germaniam fuerit. Semper autem de eo prius loquemur de quo deliberari etiam detractis sequentibus possit.

Partes suadendi quidam putauerunt honestum utile neces- **22**
10 sarium. Ego non inuenio huic tertiae locum. Quantalibet enim uis ingruat, aliquid fortasse pati necesse sit, nihil facere, de faciendo autem deliberatur. Quod si hanc uocant necessi- **23**
 tatem in quam homines grauiorum metu coguntur, utilitatis erit quaestio, ut si obsessi et inpares et aqua ciboque defecti **15** de facienda ad hostem deditioe deliberent et dicatur 'necesse est'; nempe sequitur ut hoc subiciatur: 'alioqui pereundum est': ita propter id ipsum non est necesse, quia perire potius licet; denique non fecerunt Saguntini nec in rate Opitergina circumuenti. Igitur in his quoque causis aut de **24**
20 sola utilitate ambigetur aut quaestio inter utile atque honestum consistet. At enim si quis liberos procreare uolet, necesse habet ducere uxorem. Quis dubitat? Sed ei qui pater uult fieri liqueat necesse est uxorem esse ducendam. Itaque mihi **25**
25 ne consilium quidem uidetur ubi necessitas est, non magis quam ubi constat quid fieri non posse: omnis enim deliberatio de dubiis est. Melius igitur qui tertiam partem duxerunt *δυνατόν*, quod nostri 'possibile' nominant: quae ut dura uideatur appellatio, tamen sola est. Quas partes non omnes **26**
30 in omnem cadere suasoriam manifestius est quam ut docendum sit. Tamen apud plerosque earum numerus augetur: a

quibus ponuntur ut partes quae superiorum species sunt
 partium. Nam fas iustum pium aecum, mansuetum quoque
 (sic enim sunt interpretati τὸ ἡμερον), et si qua adhuc adicere
 27 quis eiusdem generis uelit, subici possunt honestati. An
 sit autem facile, magnum, iucundum, sine periculo, ad 5
 quaestionem pertinet utilitatis. Qui loci oriuntur ex con-
 tradictione: est quidem utile sed difficile paruum iniucundum
 28 periculosum. Tamen quibusdam uidetur esse nonnumquam de
 iucunditate sola consultatio, ut si de aedificando theatro,
 instituendis ludis deliberetur. Sed neminem adeo solutum 10
 luxu puto ut nihil in causa suadendi sequatur praeter uolup-
 29 tatem. Praecedat enim semper aliquid necesse est, ut in ludis
 honor deorum, in theatro non inutilis laborum remissio,
 deformis et incommoda turbae, si id non sit, conflictatio, et
 nihilo minus eadem illa religio, cum theatrum ueluti quod- 15
 30 dam illius sacri templum uocabimus. Saepe uero et utilitatem
 despiciendam esse dicimus ut honesta faciamus (ut cum illis
 Opiterginis damus consilium ne se hostibus dedant, quam-
 quam perituri sint nisi fecerint) et utilia honestis praeferi-
 31 mus, ut cum suademus ut bello Punico serui armentur. Sed 20
 tamen neque hic plane concedendum est esse id inhonestum
 (liberos enim natura omnis et isdem constare elementis, et
 fortasse antiquis etiam nobilibus ortos dici potest), et illic,
 ubi manifestum periculum est, opponenda alia, ut crudelius
 etiam perituros adfirmemus si se dediderint, siue hostis non 25
 seruarit fidem, siue Caesar uicerit, quod est uero similis.
 32 Haec autem quae tantum inter se pugnant plerumque
 nominibus deflecti solent. Nam et utilitas ipsa expugnatur
 ab iis qui dicunt non solum potiora esse honesta quam utilia,
 sed ne utilia quidem esse quae non sint honesta: et contra, 30
 quod nos honestum, illi uanum, ambitiosum, stolidum
 33 uerbis quam re probabilius uocant. Nec tantum inutilibus

comparantur utilia, sed inter se quoque ipsa, ut si ex duobus eligamus, in altero quid sit magis, in altero quid sit minus. Crescit hoc adhuc; nam interim triplices etiam suasoriae incidunt, ut cum Pompeius deliberabat Parthos an Africam
 5 an Aegyptum peteret. Ita non tantum utrum melius sed quid sit optimum quaeritur, itemque contra. Nec umquam **34** incidet in hoc genere materiae dubitatio rei quae undique secundum nos sit; nam ubi contradictioni locus non est, quae potest esse causa dubitandi? Ita fere omnis suasoria
 10 nihil est aliud quam comparatio, uidendumque quid consecuturi simus et per quid, ut aestimari possit plus in eo quod petimus sit commodi, an uero in eo per quod petimus incommodi. Est utilitatis et in tempore quaestio: 'expedit, sed non **35** nunc', et in loco: 'non hic', et in persona: 'non nobis', 'non
 15 contra hos', et in genere agendi: 'non sic', et in modo: 'non in tantum'.

Sed personam saepius decoris gratia intuemur: quae et in nobis et in iis qui deliberant spectanda est. Itaque quamuis **36** exempla plurimum in consiliis possint, quia facillime ad consentiendum homines ducuntur experimentis, refert tamen
 20 quorum auctoritas et quibus adhibeatur: diuersi sunt enim deliberantium animi, duplex condicio. Nam consultant aut **37** plures aut singuli, sed in utrisque differentia, quia et in pluribus multum interest senatus sit an populus, Romani an
 25 Fidenates, Graeci an barbari, et in singulis Catoni petendos honores suadeamus an C. Mario, de ratione belli Scipio prior an Fabius deliberet. Proinde intuenda sexus dignitas aetas; **38** sed mores praecipue discrimen dabunt. Et honesta quidem honestis suadere facillimum est; si uero apud turpes recta
 30 optinere conabimur, ne uideamur exprobrare diuersam uitae **39** sectam cauendum, et animus deliberantis non ipsa honesti natura, quam ille non respicit, permouendus, sed laude, uulgi

opinionem, et, si parum proficiet haec uanitas, secutura ex his utilitate, aliquanto uero magis obiciendo aliquos, si diuersa
40 fecerint, metus. Nam praeter id, quod his leuissimi cuiusque animus facillime terretur, nescio an etiam naturaliter apud plurimos plus ualeat malorum timor quam spes bonorum, **5** sicut facilius eisdem turpium quam honestorum intellectus
41 est. Aliquando bonis quoque suadentur parum decora, dantur parum bonis consilia in quibus ipsorum qui consulunt spectatur utilitas. Nec me fallit quae statim cogitatio subire
42 possit legentem: hoc ergo praecipis et hoc fas putas? Poterat **10** me liberare Cicero, qui ita scribit ad Brutum, praepositis plurimis quae honeste suaderi Caesari possint: 'Simne bonus uir si haec suadeam? Minime. Suasoris enim finis est utilitas eius cui quisque suadet. At recta sunt: quis negat? Sed non est semper rectis in suadendo locus'. Sed quia est altior **15** quaestio nec tantum ad suasorias pertinet, destinatus est mihi hic locus duodecimo, qui summus futurus est, libro.
43 Nec ego quicquam fieri turpiter uelim. Verum interim haec uel ad scholarum exercitationes pertinere credantur: nam et iniquorum ratio noscenda est, ut melius aequa tueamur. **20**
44 Interim si quis bono inhonesta suadebit, meminerit non suadere tamquam inhonesta, ut quidam declamatores Sextum Pompeium ad piraticam propter hoc ipsum, quod turpis et crudelis sit, inpellunt, sed dandus illis deformibus color— idque etiam apud malos: neque enim quisquam est tam malus **25**
45 ut uideri uelit. Sic Catilina apud Sallustium loquitur ut rem scelestissimam non malitia sed indignatione uideatur audere, sic Atreus apud Varium 'iam fero' inquit, 'infandissima, iam facere cogor'. Quanto magis eis quibus cura famae fuit con-
46 seruandus est hic uel ambitus. Quare et cum Ciceroni dabimus **30**

consilium ut Antonium roget, uel etiam ut Philippicas, ita uitam pollicente eo, exurat, non cupiditatem lucis adlegabimus (haec enim si ualeat in animo eius, tacentibus quoque nobis ualeat), sed ut se rei publicae seruet hortabimur—hac 47
5 illi opus est occasione, ne eum talium precum pudeat: et C. Caesari suadentes regnum adfirmabimus stare iam rem publicam nisi uno regente non posse. Nam qui de re nefaria deliberat id solum quaerit, quo modo quam minimum peccare uideatur.

10 Multum refert etiam quae sit persona suadentis, quia, 48 ante acta uita si inlustris fuit aut clarius genus aut aetas aut fortuna adfert expectationem, prouidendum est ne quae dicuntur ab eo qui dicit dissentiant. At his contraria summissiorem quendam modum postulant. Nam quae in aliis
15 libertas est, in aliis licentia uocatur, et quibusdam sufficit auctoritas, quosdam ratio ipsa aegre tuetur.

Ideoque longe mihi difficillimae uidentur prosopopoeiae, 49 in quibus ad relicum suasoriae laborem accedit etiam personae difficultas: namque idem illud aliter Caesar, aliter
20 Cicero, aliter Cato suadere debebit. Vtilissima uero haec exercitatio, uel quod duplicis est operis uel quod poetis quoque aut historiarum futuris scriptoribus plurimum confert: uerum et oratoribus necessaria. Nam sunt multae a 50
25 Graecis Latinisque compositae orationes quibus alii uterentur, ad quorum condicionem uitamque aptanda quae dicebantur fuerunt. An eodem modo cogitauit aut eandem personam induit Cicero cum scriberet Cn. Pompeio et cum T. Ampio ceterisque, ac non unius cuiusque eorum fortunam, dignitatem, res gestas intuitus omnium quibus uocem dabat
30 etiam imaginem expressit, ut melius quidem sed tamen ipsi dicere uiderentur? Neque enim minus uitiosa est oratio si 51

ab homine quam si a re cui accommodari debuit dissidet. Ideoque Lysias optime uidetur in iis quae scribebat indoctis seruasse ueritatis fidem. Enimuero praecipue declamatoribus considerandum est quid cuique personae conueniat, qui paucissimas controuersias ita dicunt ut aduocati: plerumque 5 filii patres diuites senes asperi lenes auari, denique superstitiosi timidi derisores fiunt, ut uix comoediarum actoribus plures habitus in pronuntiando concipiendi sint quam his in 52 dicendo. Quae omnia possunt uideri prosopopoeiae, quam ego suasoriis subieci quia nullo alio ab his quam persona 10 distat: quamquam haec aliquando etiam in controuersias ducitur quae ex historiis compositae certis agentium nomini- 53 bus continentur. Neque ignoro plerumque exercitationis gratia poni et poeticas et historicas, ut Priami uerba apud Achillem aut Sullae dictaturam deponentis in contione. Sed 15 haec in partem cedent trium generum in quae causas diuisimus. Nam et rogare, indicare, rationem reddere et alia de quibus supra dictum est uarie atque ut res tulit in materia 54 iudiciali deliberatiua demonstratiua solemus, frequentissime uero in his utimur ficta personarum quas ipsi substituimus 20 oratione: ut apud Ciceronem pro Caelio Clodium et Caecus Appius et Clodius frater, ille in castigationem, hic in exhortationem uitiorum compositus, adloquitur.

55 Solent in scholis fingi materiae ad deliberandum similiores controuersiis et ex utroque genere commixtae, ut cum apud 25 C. Caesarem consultatio de poena Theodoti ponitur; constat enim accusatione et defensione causa eius, quod est iudicialium proprium, permixta tamen est et utilitatis ratio: an 56

pro Caesare fuerit occidi Pompeium, an timendum a rege bellum si Theodotus sit occisus, an id minime oportunum hoc tempore et periculosum et certe longum sit futurum. Quaeritur et de honesto: deceatne Caesarem ultio Pompei, 57
5 an sit uerendum ne peiorem faciat suarum partium causam si Pompeium indignum morte fateatur. Quod genus accidere 58
etiam ueritati potest.

Non simplex autem circa suasorias error in plerisque declamatoribus fuit, qui dicendi genus in his diuersum atque
10 in totum illi iudiciali contrarium esse existimauerunt. Nam et principia abrupta et concitatam semper orationem et in uerbis effusio-
rem, ut ipsi uocant, cultum adfectauerunt, et earum breuiore utique commentarios quam legalis materiae
facere elaborarunt. Ego porro ut prohoemio uideo non utique 59
15 opus esse suasoriis propter quas dixi supra causas, ita cur initio furioso sit exclamandum non intellego, cum proposita
consultatione rogatus sententiam, si modo est sanus, non quiritet, sed quam maxime potest ciuili et humano ingressu
mereri adsensum deliberantis uelit. Cur autem torrens et 60
20 utique aequaliter concitata sit in ea dicentis oratio cum uel praecipue moderationem rationemque consilia desiderent?
Neque ego negauerim saepius subsidere in controuersiis impetum dicendi prohoemio narratione argumentis, quae si
detrahas id fere supererit quo suasoriae constant, uerum id
25 quoque aequalius erit, non tumultuosius atque turbidius. Verborum autem magnificentia non ualidius est adfectanda 61
suasorias declamantibus, sed contingit magis. Nam et personae fere magnae fingentibus placent, regum principum
senatus populi, et res ampliores: ita cum uerba rebus apten-
30 tur, ipso materiae nitore clarescunt. Alia ueri consilii ratio 62
est, ideoque Theophrastus quam maxime remotum ab omni

adfectatione in deliberatiuo genere uoluit esse sermonem, secutus in hoc auctoritatem praeceptoris sui, quamquam
 63 dissentire ab eo non timide solet. Namque Aristoteles idoneam maxime ad scribendum demonstratiuam proximamque ab ea iudiciale putauit, uidelicet quoniam prior illa tota 5 esset ostentationis, haec secunda egeret artis uel ad fallendum, si ita poposcisset utilitas, consilia fide prudentiaque
 64 constarent. Quibus in demonstratiua consentio (nam et omnes alii scriptores idem tradiderunt), in iudiciis autem consiliisque secundum condicionem ipsius quae tractabitur 10
 65 rei accommodandam dicendi credo rationem. Nam et Philippicas Demosthenis isdem quibus habitas in iudiciis orationes uideo eminere uirtutibus, et Ciceronis sententiae et contiones non minus clarum quam est in accusationibus ac defensionibus eloquentiae lumen ostendunt. Dicit tamen 15
 idem de suasoria hoc modo: 'tota autem oratio simplex et
 66 grauis et sententiis debet ornatior esse quam uerbis'. Vsum exemplorum nulli materiae magis conuenire merito fere omnes consentiunt, cum plerumque uideantur respondere futura praeteritis habeaturque experimentum uelut quod- 20
 67 dam rationis testimonium. Breuitas quoque aut copia non genere materiae sed modo constat; nam ut in consiliis plerumque simplicior quaestio est, ita saepe in causis minor.

Quae omnia uera esse sciet si quis non orationes modo sed historias etiam (namque in his contiones atque sententiae 25 plerumque suadendi ac dissuadendi funguntur officio) legere
 68 maluerit quam in commentariis rhetorum consenescere; inueniet enim nec in consiliis abrupta initia et concitatus saepe in iudiciis dictum et uerba aptata rebus in utroque genere et breuiore aliquando causarum orationes quam sententiarum. 30

Ne illa quidem in iis uitia deprendet, quibus quidam decla- 69
 matores laborant, quod et contra sentientibus inhumane
 conuiciantur et ita plerumque dicunt tamquam ab iis qui
 deliberat utique dissentiat: ideoque obiurgantibus similiores
 5 sunt quam suadentibus. Haec adulescentes sibi scripta sciant, 70
 ne aliter quam dicturi sunt exerceri uelint et in desuescendis
 morentur. Ceterum cum aduocari coeperint in consilia ami-
 corum, dicere sententiam in senatu, suadere si quid consulet
 princeps, quod praeceptis fortasse non credant usu doce-
 10 buntur.

9. Nunc de iudiciali genere, quod est praecipue multiplex
 sed officiis constat duobus, intentionis ac depulsionis. Cuius
 partes, ut plurimis auctoribus placuit, quinque sunt:
 prohoemium narratio probatio refutatio peroratio. His
 15 adiecerunt quidam partitionem propositionem excessum;
 quorum priores duae probationi succidunt. Nam proponere 2
 quidem quae sis probaturus necesse est, sed et concludere:
 cur igitur, si illa pars causae est, non et haec sit? Partitio
 uero dispositionis est species, ipsa dispositio pars rhetorices
 20 et per omnis materias totumque earum corpus aequaliter
 fusa, sicut inuentio elocutio: ideoque eam non orationis 3
 totius partem unam esse credendum est, sed quaestionum
 etiam singularum. Quae est enim quaestio in qua non pro-
 mittere possit orator quid primo, quid secundo, quid tertio sit
 25 loco dicturus? Quod est proprium partitionis. Quam ergo ridi-
 culum est quaestionem quidem speciem esse probationis,
 partitionem autem, quae sit species quaestionis, partem
 totius orationis uocari! Egressio uero uel, quod usitatius esse 4
 coepit, excessus, siue est extra causam, non potest esse pars
 30 causae, siue est in causa, adiutorium uel ornamentum par-
 tium est earum ex quibus egreditur. Nam si quidquid in
 causa est pars causae uocabitur, cur non argumentum,

similitudo, locus communis, adfectus, exempla partes uocentur? Tamen nec iis adsentior qui detrahunt refutationem tamquam probationi subiectam, ut Aristoteles. Haec enim est quae constituat, illa quae destruat. Hoc quoque idem aliquatenus nouat, quod prohoemio non narrationem 5 subiungit sed propositionem; uerum id facit quia propositio ei genus, narratio species uidetur, et hac non semper, illa semper et ubique credit opus esse.

6 Verum ex his quas constitui partibus non ut quidque primum dicendum ita primum cogitandum est, sed ante 10 omnia intueri oportet quod sit genus causae, quid in ea quaeratur, quae prosint, quae noceant, deinde quid confirmandum sit ac refellendum, tum quo modo narrandum:

7 expositio enim probationum est praeparatio nec esse utilis potest nisi prius constituerit quid debeat de probatione pro- 15 mittere. Postremo intuendum quem ad modum iudex sit conciliandus; neque enim nisi totis causae partibus diligenter inspectis scire possumus qualem nobis facere animum cognoscentis expediat, seuerum an mitem, concitatum an remissum, aduersum gratiae an obnoxium. 20

8 Neque ideo tamen eos probauerim qui scribendum quoque prohoemium nouissime putant. Nam ut conferri materiam omnem et quid quoque (loco) sit opus constare debet antequam dicere aut scribere ordiamur, ita incipiendum ab iis 25

9 quae prima sunt. Nam nec pingere quisquam aut fingere coepit a pedibus, nec denique ars ulla consummatur ibi unde ordiendum est. Quid fiet alioqui si spatium componendi orationem stilo non fuerit? Nonne nos haec inuersa consuetudo deceperit? Inspicienda igitur materia est quo praecepimus ordine, scribenda quo dicimus. 30

10. Ceterum causa omnis in qua pars altera agentis est, altera recusantis, aut unius rei controuersia constat aut plurium: haec simplex dicitur, illa coniuncta. Vna controuersia est per se furti, per se adulterii. Plures aut eiusdem 5 generis, ut in pecuniis repetundis, aut diuersi, ut si quis sacrilegii et homicidii simul accusetur. Quod nunc in publicis iudiciis non accidit, quoniam praetor certa lege sortitur, principum autem et senatus cognitionibus frequens est et populi fuit. Priuata quoque iudicia saepe unum iudicem 10 habere multis et diuersis formulis solent. Nec aliae species 2 erunt etiam si unus a duobus dumtaxat eandem rem atque ex eadem causa petet, aut duo ab uno, aut plures a pluribus (quod accidere in hereditariis litibus interim scimus): quia, quamuis in multis personis, causa tamen una est, nisi si 15 condicio personarum quaestiones uariauerit.

Diuersum his tertium genus, quod dicitur comparatiuum. 3 Cuius rei tractatus in parte causae frequens est, ut cum apud centumuiros post alia quaeritur et hoc, uter dignior hereditate sit. Rarum est autem ut in foro iudicia propter id 20 solum constituentur, sicut diuinationes, quae fiunt de accusatore constituendo, et nonnumquam inter delatores, uter praemium meruerit. Adiecerunt quidam numero mutuum 4 accusationem (*ἀντικατηγορία* uocatur), aliis uidelicet succidere hanc quoque comparatiuo generi existimantibus. Cui 25 similis erit petitionum inuicem diuersarum: quod accidit uel frequentissime. Id si et ipsum uocari debet *ἀντικατηγορία* (nam proprio caret nomine), duo genera erunt eius: alterum quo litigatores idem crimen inuicem intentant, alterum quo aliud atque aliud: cui et petitionum condicio par est.

30 Cum apparuerit genus causae, tum intuebimur negeturne 5 factum quod intenditur, an defendatur, an alio nomine appelletur, an a genere actionis repellatur: unde sunt status.

11. His inuentis intuendum deinceps Hermagorae uidetur
 quid sit quaestio ratio iudicatio continens (uel, ut alii uocant,
 firmamentum). Quaestio latius intellegitur omnis de qua in
 2 utramque partem uel in plures dici credibiliter potest. In
 iudiciali autem materia dupliciter accipienda est: altero 5
 modo quo dicimus multas quaestiones habere controuersiam,
 quo etiam minores omnis complectimur, altero quo signifi-
 camus summam illam in qua causa uertitur. De hac nunc
 loquor, ex qua nascitur status, an factum sit, quid factum
 3 sit, an recte factum sit. Has Hermagoras et Apollodorus et 10
 alii plurimi scriptores proprie quaestiones uocant, Theodorus,
 ut dixi, capita generalia, sicut illas minores aut ex illis pen-
 dentes specialia: nam et quaestionem ex quaestione nasci et
 4 speciem in species diuidi conuenit. Hanc igitur quaestionem
 ueluti principalem uocant *ζήτημα*. Ratio autem est qua id 15
 quod factum esse constat defenditur. Et cur non utamur
 eodem quo sunt usi omnes fere exemplo? Orestes matrem
 occidit: hoc constat. Dicit se iuste fecisse: status erit
 qualitatis, quaestio an iuste fecerit, ratio quod Clytaemestra
 maritum suum, patrem Orestis, occidit: hoc *αἴτιον* dicitur, 20
κρινόμενον autem iudicatio an oportuerit uel nocentem matrem
 5 a filio occidi. Quidam diuiserunt *αἴτιον* et *αἰτίαν*, ut esset
 altera propter quam iudicium constitutum est, ut occisa
 Clytaemestra, altera qua factum defenditur, ut occisus
 Agamemnon. Sed tanta est circa uerba dissensio ut alii 25
αἰτίαν causam iudicii, *αἴτιον* autem facti uocent, alii eadem
 in contrarium uertant. Latinorum quidam haec initium et
 rationem uocauerunt, quidam utrumque eodem nomine ap-
 6 pellant. Causa quoque ex causa, id est *αἴτιον ἐξ αἰτίου*, nasci
 uidetur, quale est: occidit Agamemnonem Clytaemestra quia 30
 ille filiam communem immolauerat et captiuam paelicem

adducebat. Idem putant et sub una quaestione esse plures
 rationes, ut si Orestes et alteram adferat causam matris
 necatae, quod responsis sit impulsus: quot autem causas
 faciendi, totidem iudicationes; nam et haec erit iudicatio, an
 5 responsis parere debuerit. Sed et una causa plures habere 7
 quaestiones et iudicationes, ut ego arbitror, potest: ut in eo
 qui, cum adulteram deprensam occidisset, adulterum, qui
 tum effugerat, postea in foro occidit; causa enim est una:
 adulter fuit. Quaestiones et iudicationes an illo tempore, an
 10 illo loco licuerit occidere. Sed sicut, cum sint plures quae- 8
 stiones omnesque suos status habeant, causae tamen status
 unus est ad quem referuntur omnia, ita iudicatio maxime
 propria de qua pronuntiatur. *Συνέχον* autem, quod, ut dixi, 9
 continens alii, firmamentum alii putant, Cicero firmissimam
 15 argumentationem defensoris et adpositissimam ad iudica-
 tionem, quibusdam id uidetur esse post quod nihil quaeritur,
 quibusdam id quod ad iudicationem firmissimum adfertur.
 Causa facti non in omnis controuersias cadit; nam quae 10
 fuerit causa faciendi ubi factum negatur? At ubi causa trac-
 20 tetur, negant eodem loco esse iudicationem quo quaestio-
 nem, idque et in rhetoricis Cicero et in Partitionibus dicit.
 Nam in coniectura est quaestio ex illo: factum, non factum, 11
 an factum sit. Ibi ergo iudicatio ubi quaestio, quia in eadem
 re prima quaestio et extrema disceptatio. At in qualitate:
 25 matrem Orestes occidit recte, non recte, an recte occiderit
 quaestio, nec statim iudicatio. Quando ergo? 'Illa patrem
 meum occiderat.' 'Sed non ideo tu matrem debuisti occidere.'
 An debuerit: hic iudicatio. Firmamentum autem uerbis ipsius 12
 ponam: 'si uelit Orestes dicere eius modi animum matris
 30 suae fuisse in patrem suum, in se ipsum ac sorores, in reg-
 num, in famam generis et familiae, ut ab ea poenas liberi

- 13 potissimum sui petere debuerint.' Vtuntur alii et talibus
 exemplis: 'qui bona paterna consumpserit, ne contionetur:
 in opera publica consumpsit': quaestio an quisquis con-
 14 sumpserit prohibendus sit, iudicatio an qui sic. Vel in causa
 militis Arrunti, qui Lusium tribunum uim sibi inferentem 5
 interfecit, quaestio an iure fecerit, ratio quod is uim adfere-
 bat, iudicatio an indemnatum, an tribunum a milite occidi
 15 oportuerit. Alterius etiam status quaestionem, alterius iudi-
 cationem putant. Quaestio qualitatis, an recte Clodium Milo
 occiderit, iudicatio coniecturalis, an Clodius insidias fecerit. 10
 16 Ponunt et illud, saepe causam in aliquam rem dimitti quae
 non sit propria quaestionis, et de ea iudicari. A quibus mul-
 tum dissentio. Nam et illa quaestio 'an omnes qui paterna
 bona consumpserint contione sint prohibendi' habeat oportet
 suam iudicationem. Ergo non alia quaestio, alia iudicatio 15
 17 erit, sed plures quaestiones et plures iudicationes. Quid? non
 in causa Milonis ipsa coniectura refertur ad qualitatem? Nam
 si est insidiatus Clodius, sequitur ut recte sit occisus. Cum
 uero in aliquam rem missa causa est, recessum est a quaes-
 tione quae erat, et hic constituta quaestio ubi iudicatio est. 20
 18 Paulum in his secum etiam Cicero dissentit. Nam in rhe-
 toricis, quem ad modum supra dixi, Hermagoran est secutus:
 in Topicis ex statu effectam contentionem *κρινόμενον* existi-
 mat, idque Trebatio, qui iuris erat consultus, adludens 'qua
 de re agitur' appellat: quibus id contineatur 'continentia', 25
 'quasi firmamenta defensionis, quibus sublatis defensio nulla
 19 sit'. At in Partitionibus Oratoriis firmamentum quod oppo-
 nitur defensionis, quia continens, quod primum sit, ab accusa-
 tore dicatur, ratio a reo, ex rationis et firmamenti quaestione
 disceptatio sit iudicationum. 30

Verius igitur et breuius qui statum et continens et iudicationem esse uoluerunt: continens autem id esse quo sublato
lis esse non possit. Hoc mihi uidentur utramque causam **20**
complexi, et quod Orestes matrem et quod Clytaemestra
5 Agamemnonem occiderit. Idem iudicationem et statum con-
sentire semper existimarunt: neque enim aliud eorum rationi
conueniens fuisset.

Verum haec adfectata subtilitas circa nomina rerum am- **21**
bitiose laboret, a nobis in hoc adsumpta solum, ne parum
10 diligenter inquisisse de opere quod adgressi sumus uide-
mur. Simplicius autem instituenti non est necesse per tam
minutas rerum particulas rationem docendi concidere. Quo **22**
uitio multi quidem laborarunt, praecipue tamen Herma-
goras, uir alioqui subtilis et in plurimis admirandus, tantum
15 diligentiae nimium sollicitae, ut ipsa eius reprehensio laude
aliqua non indigna sit. Haec autem breuior et uel ideo luci- **23**
dior multo uia neque discentem per ambages fatigabit, nec
corpus orationis in parua momenta diducendo consumet.
Nam qui uiderit quid sit quod in controuersiam ueniat, quid
20 in eo et per quae uelit efficere pars diuersa, quid nostra, quod
in primis est intuendum, nihil eorum ignorare de quibus
supra diximus poterit. Neque est fere quisquam, modo non **24**
stultus atque ab omni prorsus usu dicendi remotus, quin
sciat et quid litem faciat (quod ab illis causa uel continens
25 dicitur), et quae sit inter litigantes quaestio, et de quo iudi-
cari oporteat: quae omnia idem sunt. Nam et de eo quaestio
est quod in controuersiam uenit, et de eo iudicatur de quo
quaestio est. Sed non perpetuo intendimus in haec animum **25**
et cupiditate laudis utcumque acquirendae uel dicendi
30 uoluptate euagamur, quando uberius semper extra causam
materia est, quia in controuersia pauca sunt, extra omnia, et
hic dicitur de iis quae accepimus, illic de quibus uolumus.
Nec tam hoc praecipuum est, ut quaestionem continens **26**

iudicationem inueniamus (nam id quidem facile est), quam ut intueamur semper, aut certe, si digressi fuerimus, saltem respiciamus, ne plausum adfectantibus arma excidant.

27 Theodori schola, ut dixi, omnia refert ad capita. His plura intelleguntur, uno modo summa quaestio item ut status, altero ceterae quae ad summam referuntur, tertio propositio cum adfirmatione, ut dicimus 'caput rei est' et apud Menandrum κεφάλαιόν ἐστιν. In uniuersum autem quidquid probandum est erit caput, sed id maius aut minus.

28 Et quoniam quae de his erant a scriptoribus artium tradita uerbosius etiam quam necesse erat exposuimus, praeterea quae partes essent iudicialium causarum supra dictum est, proximus liber a prima, id est exordio, incipiet.

LIBER QVARTVS

PROHOEMIUM

Perfecto, Marcelle Vitori, operis tibi dicati tertio libro et **1**
iam quarta fere laboris parte transacta, noua insuper mihi
5 diligentiae causa et altior sollicitudo quale iudicium homi-
num emereret accessit. Adhuc enim uelut studia inter nos
conferebamus, et si parum nostra institutio probaretur a
ceteris, contenti fore domestico usu uidebamus, ut tui
meique filii formare disciplinam satis putaremus. Cum uero **2**
10 mihi Domitianus Augustus sororis suae nepotum delegauerit
curam, non satis honorem iudiciorum caelestium intellegam
nisi ex hoc oneris quoque magnitudinem metiar. Quis enim **3**
mihi aut mores excolendi sit modus, ut eos non inmerito pro-
bauerit sanctissimus censor, aut studia, ne fefellisse in iis
15 uidear principem ut in omnibus, ita in eloquentia quoque
eminentissimum? Quod si nemo miratur poetas maximos **4**
saepe fecisse ut non solum initiis operum suorum Musas
inuocarent, sed prouecti quoque longius, cum ad aliquem
grauiore uenissent locum, repeterent uota et uelut noua
20 precatione uterentur, mihi quoque profecto poterit ignosci **5**
si, quod initio quo primum hanc materiam inchoaui non
feceram, nunc omnis in auxilium deos ipsumque in primis
quo neque praesentius aliud nec studiis magis propitium
numen est inuocem, ut, quantum nobis expectationis adiecit,
25 tantum ingenii adspiret dexterque ac uolens adsit et me
qualem esse credidit faciat. Cuius mihi religionis non haec **6**
sola ratio quae maxima est, sed alioqui sic procedit ipsum
opus ut maiora praeteritis ac magis ardua sint quae

ingredior. Sequitur enim ut iudicialium causarum, quae sunt maxime uariae atque multiplices, ordo explicetur: quod prohoemii sit officium, quae ratio narrandi, quae probationum fides, seu proposita confirmamus siue contra dicta dissoluimus, quanta uis in perorando, seu reficienda breui 5 repetitione rerum memoria est iudicis, siue adfectus, quod 7 est longe potentissimum, commouendi. De quibus partibus singulis quidam separatim scribere maluerunt uelut onus totius corporis ueriti, et sic quoque compluris de una quaque earum libros ediderunt. Quas ego omnis ausus contexere 10 prope infinitum laborem prospicio et ipsa cogitatione suscepti muneris fatigor. Sed durandum est, quia coepimus, et si uiribus deficiemur, animo tamen perseuerandum.

1. Quod principium Latine uel exordium dicitur, maiore quadam ratione Graeci uidentur prohoemium nominasse, 15 quia a nostris initium modo significatur, illi satis clare partem hanc esse ante ingressum rei de qua dicendum sit ostendunt. Nam siue propterea quod οἴμη cantus est et citharoedi 2 pauca illa quae antequam legitimum certamen inchoent emerendi fauoris gratia canunt prohoemium cognominauerunt, oratores quoque ea quae prius quam causam exordiantur ad conciliandos sibi iudicum animos praelocuntur eadem 3 appellatione signarunt, siue, quod οἶμον idem Graeci uiam appellant, id quod ante ingressum rei ponitur sic uocare est institutum: certe prohoemium est quod apud iudicem dici 25 prius quam causam cognouerit possit, uitioseque in scholis facimus quod exordio semper sic utimur quasi causam iudex 4 iam nouerit. Cuius rei licentia ex hoc est, quod ante declamationem illa uelut imago litis exponitur. Sed in foro quoque

contingere istud principiorum genus secundis actionibus potest, primis quidem raro umquam, nisi forte apud eum cui res aliunde iam nota sit dicimus.

Causa principii nulla alia est quam ut auditorem quo sit 5
5 nobis in ceteris partibus accommodatior praeparemus. Id fieri tribus maxime rebus inter auctores plurimos constat, si beniuolum attentum docilem fecerimus, non quia ista non per totam actionem sint custodienda, sed quia initiis praecipue necessaria, per quae in animum iudicis ut procedere
10 ultra possimus admittimur.

Beniuolentiam aut a personis duci aut a causis accepimus. 6
Sed personarum non est, ut plerique crediderunt, triplex ratio, ex litigatore et aduersario et iudice: nam exordium duci nonnumquam etiam ab actore causae solet. Quamquam 7
15 enim pauciora de se ipso dicit et parcius, plurimum tamen ad omnia momenti est in hoc positum, si uir bonus creditur. Sic enim continget ut non studium aduocati uideatur adferre, sed paene testis fidem. Quare in primis existimetur uenisse ad agendum ductus officio uel cognationis uel amicitiae,
20 maximeque, si fieri poterit, rei publicae aut alicuius certe non mediocris exempli. Quod sine dubio multo magis ipsis litigatoribus faciendum est, ut ad agendum magna atque honesta ratione aut etiam necessitate accessisse uideantur. Sed ut praecipua in hoc dicentis auctoritas, si omnis in 8
25 subeundo negotio suspicio sordium aut odiorum aut ambitionis afuerit, ita quaedam in his quoque commendatio tacita, si nos infirmos, inparatos, inpares agentium contra ingeniis dixerimus, qualia sunt pleraque Messalae prohoemia. Est enim naturalis fauor pro laborantibus, et 9
30 iudex religiosus libentissime patronum audit quem iustitiae suae minime timet. Inde illa ueterum circa occultandam

eloquentiam simulatio, multum ab hac nostrorum temporum
10 iactatione diuersa. Vitandum etiam ne contumeliosi maligni
 superbi maledici in quemquam hominem ordinemue uideamur,
 praecipueque eorum qui laedi nisi aduersa iudicum
11 uoluntate non possint. Nam in iudicem ne quid dicatur non
 modo palam sed quod omnino intellegi possit stultum erat
 monere, nisi fieret. Etiam partis aduersae patronus dabit
 exordio materiam, interim cum honore, si eloquentiam eius
 et gratiam nos timere fingendo ut ea suspecta sint iudici
 fecerimus, interim per contumeliam, sed hoc perquam raro, **10**
 ut Asinius pro Vrbiniae heredibus Labienum aduersarii
12 patronum inter argumenta causae malae posuit. Negat haec
 prohoemia esse Cornelius Celsus quia sint extra litem: sed
 ego cum auctoritate summorum oratorum magis ducor, tum
 pertinere ad causam puto quidquid ad dicentem pertinet, **15**
 cum sit naturale ut iudices iis quos libentius audiunt etiam
13 facilius credant. Ipsius autem litigatoris persona tractanda
 uarie est: nam tum dignitas eius adlegatur, tum commenda-
 tur infirmitas. Nonnumquam contingit relatio meritorum,
 de quibus uerecundius dicendum erit sua quam aliena lau- **20**
 danti. Multum agit sexus aetas condicio, ut in feminis seni-
14 bus pupillis, liberos parentis coniuges adlegantibus: nam
 sola rectum quoque iudicem inclinat miseratio. Degustanda
 tamen haec prohoemio, non consumenda. Aduersarii uero
 persona prope isdem omnibus sed e contrario ductis inpug- **25**
 nari solet. Nam et potentes sequitur inuidia et humiles abiectosque
 contemptus et turpes ac nocentes odium, quae tria
15 sunt ad alienandos iudicum animos potentissima. Neque
 haec dicere sat est, quod datur etiam imperitis; pleraque
 augenda ac minuenda ut expediet: hoc enim oratoris est, **30**
 illa causae.

Iudicem conciliabimus nobis non tantum laudando eum, **16**
quod et fieri cum modo debet et est tamen parti utrique
commune, sed si laudem eius ad utilitatem causae nostrae
coniunxerimus, ut adlegemus pro honestis dignitatem illi
5 suam, pro humilibus iustitiam, pro infelicibus misericor-
diam, pro laesis seueritatem, et similiter cetera. Mores **17**
quoque, si fieri potest, iudicis uelim nosse. Nam prout asperi
lenes, iucundi graues, duri remissi erunt, aut adsumere in
causam naturas eorum qua competent aut mitigare qua
10 repugnabunt oportebit. Accidit autem interim hoc quoque, **18**
ut aut nobis inimicus aut aduersariis sit amicus qui iudicat:
quae res utrique parti tractanda est ac nescio an etiam ei
magis in quam uideatur propensior. Est enim nonnumquam
prauus hic ambitus, aduersus amicos aut pro iis quibuscum
15 simultates gerant pronuntiandi, faciendique iniuste ne fecisse
uideantur. Fuerunt etiam quidam suarum rerum iudices. **19**
Nam et in libris obseruationum a Septimio editis adfuisse
Ciceronem tali causae inuenio, et ego pro regina Berenice
apud ipsam eam dixi. Similis hic quoque superioribus ratio
20 est: aduersarius enim fiduciam partis suae iactat, patronus
timet cognoscentis uerecundiam. Praeterea detrahenda uel **20**
confirmanda opinio, si quam praecipue domo uidebitur iudex
attulisse. Metus etiam nonnumquam est amouendus, ut
Cicero pro Milone ne arma Pompei disposita contra se
25 putarent laborauit, nonnumquam adhibendus, ut idem in
Verrem facit. Sed adhibendi modus alter ille frequens et **21**
fauorabilis, ne male sentiat populus Romanus, ne iudicia
transferantur, alter autem asper et rarus, quo minatur cor-
ruptis accusationem, et id quidem in consilio ampliore
30 utcumque tutius (nam et mali inhihentur et boni gaudent),

- apud singulos uero numquam suaserim, nisi defecerint
 22 omnia. Quod si necessitas exiget, non erit iam ex arte ora-
 toria, non magis quam appellare, etiamsi id quoque saepe
 utile est, aut antequam pronuntiet reum facere; nam et
 minari et deferre etiam non orator potest. 5
- 23 Si causa conciliandi nobis iudicis materiam dabit, ex hac
 potissimum aliqua in usum principii quae maxime fauora-
 bilia uidebuntur decerpi oportebit. Quo in loco Verginius
 fallitur, qui Theodoro placere tradit ut ex singulis quaes-
 24 tionibus singuli sensus in prohoemium conferantur. Nam ille 10
 non hoc dicit, sed ad potentissimas quaestiones iudicem
 praeparandum: in quo uitii nihil erat, nisi in uniuersum id
 praeciperet, quod nec omnis actio patitur nec omnis causa
 desiderat. Nam protinus a petitore primo loco, dum ignota
 iudici lis est, quo modo ex quaestionibus ducemus senten- 15
 tias? Nimirum res erunt indicandae prius. Demus aliquas
 (nam id exiget ratio nonnumquam): etiamne potentissimas
 omnis, id est totam causam? Sic erit in prohoemio peracta
 25 narratio. Quid uero si, ut frequenter accidit, paulo est durior
 causa? Non beniuolentia iudicis petenda ex aliis partibus 20
 erit, sed, non ante conciliato eius animo, nuda quaestionum
 committetur asperitas: quae si recte semper initio dicendi
 26 tractarentur, nihil prohoemio opus esset. Aliqua ergo non-
 numquam quae erunt ad conciliandum nobis iudicem poten-
 tissima non inutiliter interim ex quaestionibus in exordio 25
 locabuntur. Quae sint porro in causis fauorabilia enumerare
 non est necesse, quia et manifesta erunt cognita cuiusque
 controuersiae condicione et omnia colligi in tanta litium
 27 uarietate non possunt. Vt autem haec inuenire et augere, ita
 quod laedit aut omnino repellere aut certe minuere ex causa 30

est. Miseratio quoque aliquando ex eadem uenit, siue quid
 passi sumus graue siue passuri. Neque enim sum in hac **28**
 opinione qua quidam, ut eo distare prohoemium ab epilogo
 credam, quod in hoc praeterita, in illo futura dicantur, sed
 5 quod in ingressu parcius et modestius praetemptanda sit
 iudicis misericordia, in epilogo uero liceat totos effundere
 adfectus, et fictam orationem induere personis et defunctos
 excitare et pignora reorum producere: quae minus in exor-
 diis sunt usitata. Sed haec quae supra dixi non mouere tan- **29**
 10 tum uerum ex diuerso amoliri quoque prohoemio opus est.
 Vt autem nostrum miserabilem si uincamur exitum, ita
 aduersariorum superbum si uicerint utile est credi.

Sed ex iis quoque quae non sunt personarum nec causarum **30**
 uerum adiuncta personis et causis duci prohoemia solent.
 15 Personis adplicantur non pignora modo, de quibus supra
 dixi, sed propinquitates, amicitiae, interim regiones etiam
 ciuitatesque et si quid aliud eius quem defendimus casu laedi
 potest. Ad causam extra pertinet tempus, unde principium **31**
 pro Caelio, locus, unde pro Deiotaro, habitus, unde pro
 20 Milone, opinio, unde in Verrem, deinceps, ne omnia enu-
 merentur, fama iudiciorum, expectatio uulgi: nihil enim
 horum in causa est, ad causam tamen pertinent. Adicit **32**
 Theophrastus ab \dagger oratione \dagger principium, quale uidetur esse
 Demosthenis pro Ctesiphonte ut sibi dicere suo potius arbi-
 25 trio liceat rogantis quam eo modo quem accusator actione
 praescripserit.

Fiducia ipsa solet opinione adrogantiae laborare. Faciunt **33**

fauorem et illa paene communia, non tamen omittenda uel
ideo ne occupentur: optare, abominari, rogare, sollicitum
agere, quia plerumque attentum iudicem facit si res agi
uidetur noua magna atrox, pertinens ad exemplum, prae-
cipue tamen si iudex aut sua uice aut rei publicae commoue- 5
tur: cuius animus spe metu admonitione precibus, uanitate
34 denique, si id profuturum credemus, agitandus est. Sunt et
illa excitandis ad audiendum non inutilia, si nos neque diu
moraturos neque extra causam dicturos existiment. Docilem
sine dubio et haec ipsa praestat attentio, sed et illud, si 10
breuiter et dilucide summam rei de qua cognoscere debeat
indicarimus (quod Homerus atque Vergilius operum suorum
35 principiis faciunt): nam is eius rei modus est ut propositioni
similior sit quam expositioni, nec quo modo quidque sit
actum sed de quibus dicturus sit orator ostendat. Nec uideo 15
quod huius rei possit apud oratores reperiri melius exem-
36 plum quam Ciceronis pro A. Cluentio. 'Animaduerti, iudices,
omnem accusatoris orationem in duas diuisam esse partes:
quarum altera mihi niti et magno opere confidere uidebatur
inuidia iam inueterata iudicii Iuniani, altera tantum modo 20
consuetudinis causa timide et diffidenter attingere rationem
ueneficii criminum, qua de re lege est haec quaestio con-
stituta'. Id tamen totum respondententi facilius est quam pro-
37 ponenti, quia hic admonendus iudex, illic docendus est. Nec
me quamquam magni auctores in hoc duxerint, ut non sem- 25
per facere attentum ac docilem iudicem uelim: non quia
nesciam, id quod ab illis dicitur, esse pro mala causa qualis
ea sit non intellegi, uerum quia istud non negligentia iudicis
38 contingit, sed errore. Dixit enim aduersarius et fortasse per-
suasit: nobis opus est eius diuersa opinione, quae mutari 30

non potest nisi illum fecerimus ad ea quae dicemus docilem et intentum. Quid ergo est? Inminuenda quaedam et eleuanda et quasi contemnenda esse consentio ad remittendam intentionem iudicis quam aduersario praestat, ut fecit pro
 5 Ligario Cicero. Quid enim agebat aliud ironia illa quam ut 39
 Caesar minus se in rem tamquam non nouam intenderet? Quid pro Caelio, quam ut res expectatione minor uideretur?

Verum ex iis quae proposuimus aliud in alio genere causae 40
 desiderari palam est. Genera porro causarum plurimi quin-
 10 que fecerunt: honestum, humile, dubium uel anceps, admira-
 bile, obscurum, id est *ἔνδοξον, ἄδοξον, ἀμφίδοξον, παράδοξον, δυσπαρακολούθητον*: quibus recte uidetur adici turpe, quod
 alii humili, alii admirabili subiciunt. Admirabile autem 41
 uocant quod est praeter opinionem hominum constitutum.

15 In ancipiti maxime beniuolum iudicem, in obscuro docilem, in humili attentum parare debemus. Nam honestum quidem ad conciliationem satis per se ualet: in admirabili et turpi remediis opus est. Et eo quidam exordium in duas diuidunt 42
 20 partis, principium et insinuationem, ut sit in principiis recta beniuolentiae et attentionis postulatio: quae quia esse in turpi causae genere non possit, insinuatio subrepat animis, maxime ubi frons causae non satis honesta est, uel quia res sit improba uel quia hominibus parum probetur, aut si facie quoque ipsa premitur uel inuidiosa consistentis ex diuerso
 25 patroni aut patris uel miserabili senis caeci infantis. Et qui- 43
 dem quibus aduersus haec modis sit medendum uerbosius tradunt, materiasque ipsi sibi fingunt et ad morem actionum prosecuntur: sed hae, cum oriantur ex causis, quarum species consequi omnes non possumus, nisi generaliter comprehenduntur

44 in infinitum sunt extrahendae. Quare singulis consilium
 ex propria ratione nascetur. Illud in uniuersum praeceperim,
 ut ab iis quae laedunt ad ea quae prosunt refugiamus: si
 causa laborabimus, persona subueniat, si persona, causa; si
 nihil quod nos adiuuet erit, quaeramus quid aduersarium 5
 laedat; nam ut optabile est plus fauoris mereri, sic proxi-
 45 mum odii minus. In iis quae negari non poterunt elaboran-
 dum ut aut minora quam dictum est aut alia mente facta
 aut nihil ad praesentem quaestionem pertinere aut emendari
 posse paenitentia aut satis iam punita uideantur. Ideoque 10
 agere aduocato quam litigatori facilius, quia et laudat sine
 adrogantiae crimine et aliquando utiliter etiam reprehendere
 46 potest. Nam se quoque moueri interim finget, ut pro Rabirio
 Postumo Cicero, dum aditum sibi ad aures faciat et auctori-
 tatem induat uera sentientis, quo magis credatur uel defen- 15
 denti eadem uel neganti. Ideoque hoc primum intuemur,
 litigatoris an aduocati persona sit utendum, quotiens utrum-
 que fieri potest; nam id in schola liberum est, in foro rarum
 47 ut sit idoneus suae rei quisque defensor. Declamaturus autem
 maxime positas in adfectibus causas propriis personis debet 20
 induere. Hi sunt enim qui mandari non possunt, nec eadem
 48 ui perfertur alieni animi qua sui motus. His etiam de causis
 insinuatione uidetur opus esse si aduersarii actio iudicum
 animos occupauit, si dicendum apud fatigatos est; quorum
 alterum promittendo nostras probationes et aduersas elu- 25
 dendo uitabimus, alterum spe breuitatis et iis quibus atten-
 49 tum fieri iudicem docuimus. Et urbanitas oportuna reficit
 animos et undecumque petita iudicis uoluptas leuat taedium.
 Non inutilis etiam est ratio occupandi quae uidentur obstare,
 ut Cicero dicit scire se mirari quosdam quod is qui per tot 30

annos defenderit multos, laeserit neminem, ad accusandum Verrem descenderit. Deinde ostendit hanc ipsam esse socio-
rum defensionem: quod schema *πρόλημψις* dicitur. Id cum 50
sit utile aliquando, nunc a declamatoribus quibusdam paene
5 semper adsumitur, qui fas non putant nisi a contrario incipere.

Negant Apollodorum secuti tris esse de quibus supra dixi-
mus praeparandi iudicis partes, sed multas species enume-
rant, ut ex moribus iudicis, ex opinionibus ad causam extra
pertinentibus, ex opinione de ipsa causa, quae sunt prope
10 infinitae, tum iis ex quibus omnes controuersiae constant,
personis factis dictis causis temporibus locis occasionibus
ceteris. Quas ueras esse fateor, sed in haec genera reccidere. 51
Nam si iudicem beniuolum attentum docilem habeo, quid
amplius debeam optare non reperio: cum metus ipse, qui
15 maxime uidetur esse extra haec, et attentum iudicem faciat
et ab aduerso fauore deterreat.

Verum quoniam non est satis demonstrare discentibus 52
quae sint in ratione prohoemii, sed dicendum etiam quo
modo perfici facillime possint, hoc adicio, ut dicturus intuea-
20 tur cui, apud quem, pro quo, contra quem, quo tempore,
quo loco, quo rerum statu, qua uulgi fama dicendum sit:
quid iudicem sentire credibile sit antequam incipimus: tum
quid aut desideremus aut deprecemur. Ipsa illum natura eo
ducet ut sciat quid primum dicendum sit. At nunc omne quo 53
25 coeperunt prohoemium putant, et ut quidque succurrit,
utique si aliqua sententia blandiatur, exordium. Multa
autem sine dubio sunt et aliis partibus causae communia,
nihil tamen in quaque melius dicitur quam quod aequè
bene dici alibi non possit. Multum gratiae exordio est quod 54

ab actione diuersae partis materiam trahit: hoc ipso quod non compositum domi sed ibi atque ex re natum et facilitate famam ingenii auget et facie simplicis sumptique ex proximo sermonis fidem quoque acquirit, adeo ut, etiam si reliqua scripta atque elaborata sint, tamen plerumque uideatur tota 5 extemporalis oratio cuius initium nihil praeparati habuisse

55 manifestum est. Frequentissime uero prohoemium decebit et sententiarum et compositionis et uocis et uultus modestia, adeo ut in genere causae etiam indubitabili fiducia se ipsa nimium exerere non debeat. Odit enim iudex fere litigantis 10 securitatem, cumque ius suum intellegat tacitus reuerentiam

56 postulat. Nec minus diligenter ne suspecti simus ulla parte uitandum est, propter quod minime ostentari debet in principiis cura, quia uidetur ars omnis dicentis contra iudicem

57 adhiberi. Sed ipsum istud euitare summae artis; nam id 15 sine dubio ab omnibus, et quidem optime, praeceptum est, uerum aliquatenus temporum condicione mutatur, quia iam quibusdam in iudiciis, maximeque capitalibus aut apud centumuiros, ipsi iudices exigunt sollicitas et accuratas actiones, contemnique se nisi in dicendo etiam diligentia ap- 20 pareat credunt, nec doceri tantum sed etiam delectari uolunt.

58 Et est difficilis huius rei moderatio: quae tamen ita temperari potest ut uideamur accurate, non callide dicere. Illud ex praeceptis ueteribus manet, ne quod insolens uerbum, ne audacius tralatum, ne aut ab obsoleta uetustate aut poetica 25

59 licentia sumptum in principio deprehendatur. Nondum enim recepti sumus et custodit nos recens audientium intentio: magis conciliatis animis et iam calentibus haec libertas feretur, maximeque cum in locos fuerimus ingressi, quorum naturalis ubertas licentiam uerbi notari circumfuso nitore 30

non patitur. Nec argumentis autem nec locis nec narrationi 60
similis esse in prohoemio debet oratio, neque tamen deducta
semper atque circumlita, sed saepe simplici atque inlabora-
tae similis nec uerbis uultuque nimia promittens; dissimu-
5 lata enim et, ut Graeci dicunt, ἀνεπίφαντος actio melius saepe
subrepat. Sed haec prout formari animum iudicum expediet.

Turbari memoria uel continuandi uerba facultate destitui 61
nusquam turpius, cum uitiosum prohoemium possit uideri
cicatricosa facies: et pessimus certe gubernator qui nauem
10 dum portu egreditur impegit. Modus autem principii pro 62
causa; nam breue simplices, longius perplexae suspectaeque
et infames desiderant. Ridendi uero qui uelut legem prohoe-
miis omnibus dederunt ut intra quattuor sensus terminaren-
tur. Nec minus euitanda est inmodica eius longitudo, ne in
15 caput excreuisse uideatur et quo praeparare debet fatiget.
Sermonem a persona iudicis auersum (ἀποστροφή dicitur) 63
quidam in totum a prohoemio summouent, nonnulla quidem
in hanc persuasionem ratione ducti. Nam prorsus esse
hoc magis secundum naturam confitendum est, ut eos ad-
20 loquamur potissimum quos conciliare nobis studemus. In- 64
terim tamen et est prohoemio necessarius sensus aliquis et
hic acrior fit atque uehementior ad personam directus al-
terius. Quod si accidat, quo iure aut qua tanta superstitione
prohibeamur dare per hanc figuram sententiae uires? Neque 65
25 enim istud scriptores artium quia non liceat sed quia non
putent utile uetant. Ita, si uincet utilitas, propter eandem
causam facere debemus propter quam uetamur. Et 66
Demosthenes autem ad Aeschinen orationem in prohoemio

- conuertit, et M. Tullius cum pro aliis quibusdam ad quos ei
 67 uisum est, tum pro Ligario ad Tiberonem: nam erat multo
 futura languidior si esset aliter figurata, quod facilius co-
 gnoscet si quis totam illam partem uehementissimam—cuius
 haec forma est: 'habes igitur, Tubero, quod est accusatori 5
 maxime optandum' et cetera—conuertat ad iudicem: tum
 enim uere auersa uideatur oratio et languescat uis omnis,
 dicentibus nobis: 'habet igitur Tubero quod est accusatori
 maxime optandum'; illo enim modo pressit atque institit,
 68 hoc tantum indicasset. Quod idem in Demosthene, si flexum 10
 illi mutaueris, accidet. Quid? non Sallustius derecto ad
 Ciceronem, in quem ipsum dicebat, usus est principio, et
 quidem protinus: 'grauiter et iniquo animo maledicta tua
 paterer, M. Tulli': sicut Cicero fecerat in Catilinam: 'quo
 69 usque tandem abutere'? Ac ne quis ἀποστροφήν miretur, idem 15
 Cicero pro Scauro ambitus reo, quae causa est in commen-
 tariis (nam bis eundem defendit), prosopopoeia loquentis
 pro reo utitur, pro Rabirio uero Postumo eodemque Scauro
 reo repetundarum etiam exemplis, pro Cluentio, ut modo
 70 ostendi, partitione. Non tamen haec, quia possunt bene ali- 20
 quando fieri, passim facienda sunt, sed quotiens praeceptum
 uicerit ratio: quo modo et similitudine, dum breui, et tra-
 latione atque aliis tropis, quae omnia cauti illi ac diligentes
 prohibent, utemur interim, nisi cui diuina illa pro Ligario
 ironia, de qua paulo ante dixeram, displicet. 25
- 71 Alia exordiorum uitia uerius tradiderunt. Quod in pluri-
 30 casus accommodari potest, uulgare dicitur: id minus
 fauorabile aliquando tamen non inutiliter adsumimus, mag-
 nis saepe oratoribus non euitatum; quo et aduersarius uti
 potest, commune appellatur: quod aduersarius in suam 30

utilitatem deflectere potest, commutabile: quod causae non cohaeret, separatum: quod aliunde trahitur, tralatum: praeterea quod longum, quod contra praecepta est: quorum pleraque non principii modo sunt uitia sed totius orationis.

5 Haec de prohoemio, quotiens erit eius usus. Non semper 72
autem est; nam et superuacuum aliquando est, si sit praeparatus satis etiam sine hoc iudex aut si res praeparatione non egeat. Aristoteles quidem in totum id necessarium apud bonos iudices negat. Aliquando tamen uti nec si uelimus eo
10 licet, cum iudex occupatus, cum angusta sunt tempora, cum maior potestas ab ipsa re cogit incipere. Contraque est in- 73
terim prohoemii uis etiam non exordio; nam iudices et in narratione nonnumquam et in argumentis ut attendant et ut faueant rogamus, quo Prodicus uelut dormitantes eos
15 excitari putabat, quale est: 'tum C. Varenus, qui a familia 74
Anchariana occisus est — hoc quaeso, iudices, diligenter attendite.' Vtique si multiplex causa est, sua quibusque partibus danda praefatio est, ut 'audite nunc reliqua' et 'transeo nunc illuc'. Sed in ipsis etiam probationibus multa 75
20 funguntur prohoemii uice, ut facit Cicero pro Cluentio diciturus contra censores, pro Murena cum se Seruio excusat. Verum id frequentius est quam ut exemplis confirmandum sit.

Quotiens autem prohoemio fuerimus usi, tum siue ad ex- 76
25 positionem transibimus siue protinus ad probationem, id debet in principio postremum esse cui commodissime iungi initium sequentium poterit. Illa uero frigida et puerilis est 77

in scholis adfectatio, ut ipse transitus efficiat aliquam utique sententiam et huius uelut praestigiae plausum petat, ut Ouidius lasciuire in Metamorphosesin solet; quem tamen excusare necessitas potest, res diuersissimas in speciem
 78 unius corporis colligentem: oratori uero quid est necesse 5
 surripere hanc transgressionem, et iudicem fallere qui ut ordini rerum animum intendat etiam commonendus est? Peribit enim prima pars expositionis si iudex narrari non-
 79 dum sciet. Quapropter, ut non abrupte cadere in narra- 10
 tionem, ita non obscure transcendere est optimum. Si uero 10
 longior sequetur ac perplexa magis expositio, ad eam ipsam praeparandus iudex erit, ut Cicero saepius, sed et hoc loco fecit: 'paulo longius exordium rei demonstrandae repetam, quod quaeso, iudices, ne moleste patiamini; principiis enim cognitis multo facilius extrema intellegitis.' Haec fere sunt 15
 mihi de exordio comperta. 15

2. Maxime naturale est, et fieri frequentissime debet, ut praeparato per haec quae supra dicta sunt iudice res de qua
 2 pronuntiaturus est indicetur: ea est narratio. In qua sciens 20
 transcurram subtiles nimium diuisiones quorundam plura 20
 eius genera facientium. Non enim solam uolunt esse illam negotii de quo apud iudices quaeritur expositionem, sed personae, ut: 'M. Lollius Palicanus, humili loco Picens, loquax magis quam facundus'; loci, ut: 'oppidum est in Hellesponto, Lampsacum, iudices'; temporis, ut: 25
 'uere nouo, gelidus canis cum montibus umor
 liquitur';
 causarum, quibus historici frequentissime utuntur cum
 3 exponunt unde bellum seditio pestilentia. Praeter haec alias

perfectas, alias imperfectas uocant: quod quis ignorat? Ad-
 iciunt expositionem et praeteritorum esse temporum, quae
 est frequentissima, et praesentium, qualis est Ciceronis de
 discursu amicorum Chrysogoni, postquam est nominatus,
 5 et futurorum, quae solis dari uaticinantibus potest: nam
 ὑποτύπωσις non est habenda narratio. Sed nos potioribus
 uacemus.

Plerique semper narrandum putauerunt: quod falsum esse 4
 pluribus coarguitur. Sunt enim ante omnia quaedam tam
 10 breues causae ut propositionem potius habeant quam narra-
 tionem. Id accidit aliquando utrique parti, cum uel nulla 5
 expositio est, uel de re constat de iure quaeritur, ut apud
 centumuiros: 'filius an frater debeat esse intestatae heres',
 'pubertas annis an habitu corporis aestimetur': aut cum est
 15 quidem in re narrationi locus, sed aut ante iudici nota sunt
 omnia aut priore loco recte exposita. Accidit aliquando 6
 alteri, et saepius ab actore, uel quia satis est proponere uel
 quia sic magis expedit. Satis est dixisse: 'certam creditam
 pecuniam peto ex stipulatione', 'legatum peto ex testamen-
 20 to'. Diuersae partis expositio est cur ea non debeantur. Et 7
 satis est actori et magis expedit sic indicare: 'dico ab Hora-
 tio sororem suam interfectam'. Namque et propositione
 iudex crimen omne cognoscit, et ordo et causa facti pro ad-
 uersario magis est. Reus contra tunc narrationem subtrahet 8
 25 cum id quod obicitur neque negari neque excusari poterit,
 sed in sola iuris quaestione consistet. Vt in eo qui, cum pecu-
 niam priuatam ex aede sacra surripuerit, sacrilegii reus est
 confessio uerecundior est quam expositio: 'non negamus

pecuniam de templo esse sublatam, calumniatur tamen
 accusator actione sacrilegii, cum priuata fuerit, non sacra:
 uos autem de hoc cognoscitis, an sacrilegium sit admissum'.
 9 Sed ut has aliquando non narrandi causas puto, sic ab
 illis dissentio qui non existimant esse narrationem cum reus 5
 quod obicitur tantum negat: in qua est opinione Cornelius
 Celsus, qui condicionis huius esse arbitratur plerasque caedis
 10 causas et omnis ambitus ac repetundarum. Non enim putat
 esse narrationem nisi quae summam criminis de quo iudicium
 est contineat, deinde fatetur ipse pro Rabirio Postumo 10
 narraſſe Ciceronem: atqui ille et negauit perueniſſe ad
 Rabirium pecuniam, qua de re erat quaestio constituta, et
 11 in hac narratione nihil de crimine exposuit. Ego autem
 magnos alioqui secutus auctores duas esse in iudiciis narra-
 tionum species existimo, alteram ipsius causae, alteram in 15
 12 rerum ad causam pertinentium expositione. 'Non occidi
 hominem': nulla narratio est; conuenit: sed erit aliqua et
 interim etiam longa contra argumenta eius criminis, de ante
 acta uita, de causis propter quas innocens in periculum dedu-
 13 catur, aliis quibus incredibile id quod obicitur fiat. Neque 20
 enim accusator tantum hoc dicit 'occidisti', sed quibus id
 probet narrat: ut in tragoediis, cum Teucer Vlixem reum
 facit Aiace occisi, dicens inuentum eum in solitudine iuxta
 exanime corpus inimici cum gladio cruento, non id modo
 Vlixes respondet, non esse a se id facinus admissum, sed sibi 25
 nullas cum Aiace inimicitias fuisse, de laude inter ipsos certa-
 tum: deinde subiungit quo modo in eam solitudinem uenerit,
 iacentem exanimem sit conspicatus, gladium e uulnere

extraxerit. His subtexitur argumentatio. Sed ne illud quidem **14**
sine narratione est, dicente accusatore: 'fuisti in eo loco in
quo tuus inimicus occisus est': 'non fui'; dicendum enim
ubi fuerit. Quare ambitus quoque causae et repetundarum
5 hoc etiam plures huiusmodi narrationes habere poterunt quo
plura crimina: in quibus ipsa quidem neganda sunt, sed
argumentis expositione contraria resistendum est, interdum
singulis, interdum uniuersis. An reus ambitus male narrabit **15**
quos parentes habuerit, quem ad modum ipse uixerit, quibus
10 meritis fretus ad petitionem descenderit? Aut qui repetun-
darum insimulabitur, non et ante actam uitam et quibus de
causis [per] prouinciam uniuersam uel accusatorem aut
testem offenderit non inutiliter exponet? Quae si narratio **16**
non est, ne illa quidem Ciceronis pro Cluentio prima, cuius
15 est initium: 'A. Cluentius Habitus'. Nihil enim hic de uene-
ficio sed de causis quibus ei mater inimica sit dicit. Illae **17**
quoque sunt pertinentes ad causam sed non ipsius causae
narrationes, uel exempli gratia, ut in Verrem de L. Domitio,
qui pastorem, quod is aprum, quem ipsi muneri optulerat,
20 exceptum esse a se uenabulo confessus esset, in crucem
sustulit: uel discutiendi alicuius extrinsecus criminis, ut pro **18**
Rabirio Postumo: 'nam ut uentum Alexandream est, iudices,
haec una ratio a rege proposita Postumo est seruandae
pecuniae, si curationem et quasi dispensationem regiam
25 suscepisset': uel augendi, ut describitur iter Verris. Ficta **19**
interim narratio introduci solet, uel ad concitandos iudices,
ut pro Roscio circa Chrysogonum, cuius paulo ante habui

mentionem, uel ad resoluendos aliqua urbanitate, ut pro Cluentio circa fratres Caepasios, interdum per digressionem decoris gratia, qualis rursus in Verrem de Proserpina: 'in his quondam locis mater filiam quaesisse dicitur'.

Quae omnia eo pertinent ut appareat non utique non nar- 5
rare eum qui negat, sed illud ipsum non narrare quod negat.

20 Ne hoc quidem simpliciter accipiendum, quod est a me positum, superuacuum esse narrationem rei quam iudex nouerit: quod sic intellegi uolo, si non modo factum quid sit sciet, sed ita factum etiam ut nobis expedit opinabitur. 10

21 Neque enim narratio in hoc reperta est, ut tantum cognoscat iudex, sed aliquanto magis ut consentiat. Quare etiam si non erit docendus sed aliquo modo adficiendus narrabimus, cum praeparatione quadam: scire quidem eum in summam quid acti sit, tamen rationem quoque facti cuiusque cognoscere 15

22 ne grauetur. Interim propter aliquem in consilium adhibi- tum nos repetere illa simulemus, interim ut rei quae ex aduerso proponatur iniquitatem omnes etiam circumstantes intellegant. In quo genere plurimis figuris erit uarianda expositio ad effugiendum taedium nota audientis, sicut 20

'meministi' et 'fortasse superuacuum fuerit hic commorari', 'sed quid ego diutius cum tu optime noris?', 'illud quale sit tu scias', et his similia. Alioqui, si apud iudicem cui nota causa est narratio semper uidetur superuacua, potest uideri non semper esse etiam ipsa actio necessaria. 25

24 Alterum est de quo frequentius quaeritur, an sit utique narratio prohoemio subicienda: quod qui opinantur non possunt uideri nulla ratione ducti. Nam cum prohoemium

idcirco comparatum sit ut iudex ad rem accipiendam fiat conciliator docilior intentior, et probatio nisi causa prius cognita non possit adhiberi, protinus iudex notitia rerum instruendus uidetur. Sed hoc quoque interim mutat condicio **25**
5 causarum, nisi forte M. Tullius in oratione pulcherrima quam pro Milone scriptam reliquit male distulisse narrationem uidetur tribus praepositis quaestionibus, aut profuisset exponere quo modo insidias Miloni fecisset Clodius si reum qui a se hominem occisum fateretur defendi omnino fas non
10 fuisset, aut si iam praeiudicio senatus damnatus esset Milo, aut si Cn. Pompeius, qui praeter aliam gratiam iudicium etiam militibus armatis cluserat, tamquam aduersus ei timeretur. Ergo hae quoque quaestiones uim prohoemii **26**
optinebant, cum omnes iudicem praepararent. Sed pro
15 Vareno quoque postea narrauit quam obiecta diluit. Quod fiet utiliter quotiens non repellendum tantum erit crimen, sed etiam transferendum, ut his prius defensis uelut initium sit alium culpandi narratio, ut in armorum ratione antiquior cauendi quam ictum inferendi cura est. Erunt quaedam **27**
20 causae, neque id raro, crimine quidem de quo cognitio est faciles ad diluendum, sed multis ante actae uitae flagitiis et grauibus oneratae, quae prius amouenda sunt, ut propitius iudex defensionem ipsius negotii cuius propria quaestio est audiat. Vt si defendendus sit M. Caelius, nonne optime
25 patronus occurrat prius conuiciis luxuriae petulantiae

- inpudicitiae ueneficii, in quibus solis omnis Ciceronis uersatur oratio: tum deinde narret de bonis Pallae totamque de ui
- 28** explicet causam, quae est ipsius actione defensa? Sed nos ducit scholarum consuetudo, in quibus certa quaedam ponuntur (quae themata dicimus) praeter quae nihil est ⁵ diluendum, ideoque narratio prohoemio semper subiungitur. Inde libertas declamatoribus, ut etiam secundo partis
- 29** suae loco narrare uideantur. Nam cum pro petitore dicunt, et expositione tamquam priores agant uti solent et contradictione tamquam respondeant, idque fit recte. Nam cum ¹⁰ sit declamatio forensium actionum meditatio, cur non in utrumque protinus locum exerceat? Cuius rationis ignari ex more cui adsuerunt nihil in foro putant esse mutandum.
- 30** Sed in scholasticis quoque nonnumquam euenit ut pro narratione sit propositio. Nam quid exponet quae zelotypum ¹⁵ malae tractationis accusat aut qui Cynicum apud censores reum de moribus facit, cum totum crimen uno uerbo in qualibet actionis parte posito satis indicetur? Sed haec hactenus.
- 31** Nunc quae sit narrandi ratio subiungam. Narratio est rei ²⁰ factae aut ut factae utilis ad persuadendum expositio, uel, ut Apollodorus finit, oratio docens auditorem quid in controuersia sit. Eam plerique scriptores maximeque qui sunt ab Isocrate uolunt esse lucidam breuem ueri similem. Neque enim refert an pro lucida perspicuam, pro ueri simili proba- ²⁵
- 32** bilem credibilemue dicamus. Eadem nobis placet diuisio, quamquam et Aristoteles ab Isocrate parte in una disenserit, praeceptum breuitatis inridens tamquam necesse sit

longam esse aut breuem expositionem nec liceat ire per medium, Theodori quoque solam relinquunt ultimam partem, quia nec breuiter utique nec dilucide semper sit utile exponere. Quo diligentius distinguenda sunt singula, ut quid 33
5 quoque loco prosit ostendam.

Narratio est aut tota pro nobis aut tota pro aduersariis aut mixta ex utrisque. Si erit tota pro nobis, contenti sumus his tribus partibus, per quas efficitur quo facilius iudex intellegat meminerit credat. Nec quisquam reprehensione dig- 34
10 num putet quod proposuerim eam quae sit tota pro nobis debere esse ueri similem cum uera sit. Sunt enim plurima uera quidem, sed parum credibilia, sicut falsa quoque frequenter ueri similia. Quare non minus laborandum est ut iudex quae uere dicimus quam quae fingimus credat. Sunt 35
15 quidem hae quas supra retuli uirtutes aliarum quoque partium; nam et per totam actionem uitanda est obscuritas, et modus ubique custodiendus, et credibilia esse oportet omnia quae dicuntur. Maxime tamen haec in ea parte custodienda sunt quae prima iudicem docet: in qua si acciderit ut aut
20 non intellegat aut non meminerit aut non credat, frustra in reliquis laborabimus.

Erit autem narratio aperta ac dilucida si fuerit primum 36
exposita uerbis propriis et significantibus et non sordidis quidem, non tamen exquisitis et ab usu remotis, tum dis-
25 tincta rebus personis temporibus locis causis, ipsa etiam pronuntiatione in hoc accommodata, ut iudex quae dicentur quam facillime accipiat. Quae quidem uirtus neglegitur a 37
plurimis, qui ad clamorem dispositae uel etiam forte circumfusae multitudinis compositi non ferunt illud intentionis
30 silentium, nec sibi disertis uidentur nisi omnia tumultu et

- uociferatione concusserint: rem indicare sermonis cotidiani et in quemcumque etiam indoctorum cadentis existimant, cum interim quod tamquam facile contemnunt nescias
- 38** praestare minus uelint an possint. Neque enim aliud in eloquentia cuncta experti difficilius reperient quam id quod se ⁵ dicturos fuisse omnes putant postquam audierunt, quia non bona iudicant esse illa, sed uera: tum autem optime dicit
- 39** orator cum uidetur uera dicere. At nunc uelut campum nacti expositionis hic potissimum et uocem flectunt et ceruicem reponunt et bracchium in latus iactant totoque et rerum et ¹⁰ uerborum et compositionis genere lasciuiunt: deinde, quod sit monstro simile, placet actio, causa non intellegitur. Verum haec omittamus, ne minus gratiae praecipiendo recta quam offensae reprimendo praua mereamur.
- 40** Breuis erit narratio ante omnia si inde coeperimus rem ¹⁵ exponere unde ad iudicem pertinet, deinde si nihil extra causam dixerimus, tum etiam si reciderimus omnia quibus sublatis neque cognitioni quicquam neque utilitati de-
- 41** trahatur; solet enim quaedam esse partium breuitas, quae longam tamen efficit summam. 'In portum ueni, nauem ²⁰ prospexi, quanti ueheret interrogauit, de pretio conuenit, conscendi, sublatae sunt anchorae, soluimus oram, profecti sumus'. Nihil horum dici celerius potest, sed sufficit dicere: 'e portu nauigauit'; et quotiens exitus rei satis ostendit priora, debemus hoc esse contenti quo reliqua intelleguntur. ²⁵
- 42** Quare, cum dicere liceat: 'est mihi filius iuuenis', omnia illa superuacua: 'cupidus ego liberorum uxorem duxi, natum filium sustuli, educaui, in adulescentiam, perduxit'. Ideoque Graecorum aliqui aliud circumcisam expositionem, id est *σύντομον*, aliud breuem putauerunt, quod illa superuacuis ³⁰
- 43** careret, haec posset aliquid ex necessariis desiderare. Nos autem breuitatem in hoc ponimus, non ut minus sed ne plus

dicatur quam oporteat. Nam iterationes quidem et *ταυτο-
λογίας* et *περισσολογίας*, quas in narratione uitandas quidam
scriptores artium tradiderunt, transeo: sunt enim haec uitia
non tantum breuitatis gratia refugienda. Non minus autem **44**
5 cauenda erit, quae nimium corripientes omnia sequitur, ob-
scuritas, satiusque aliquid narrationi superesse quam deesse;
nam superuacua cum taedio dicuntur, necessaria cum peri-
culo subtrahuntur. Quare uitanda est etiam illa Sallustiana **45**
(quamquam in ipso uirtutis optinet locum) breuitas et abrup-
10 tum sermonis genus: quod otiosum fortasse lectorem minus
fallat, audientem transuolat, nec dum repetatur expectat,
cum praesertim lector non fere sit nisi eruditus, iudicem
rura plerumque in decurias mittant de eo pronuntiatorum
quod intellexerit, ut fortasse ubique, in narratione tamen
15 praecipue media haec tenenda sit uia dicendi: 'quantum
opus est et quantum satis est'. Quantum opus est autem non **46**
ita solum accipi uolo, quantum ad indicandum sufficit, quia
non inornata debet esse breuitas, alioqui sit indocta; nam
et fallit uoluptas, et minus longa quae delectant uidentur,
20 ut amoenum ac molle iter, etiamsi est spatii amplioris, minus
fatigat quam durum aridumque compendium. Neque mihi **47**
umquam tanta fuerit cura breuitatis ut non ea quae credi-
bilem faciunt expositionem inseri uelim. Simplex enim et
undique praecisa non tam narratio uocari potest quam con-
25 fessio. Sunt porro multae condicione ipsa rei longae narra-
tiones. Quibus extrema, ut praecepi, prohoemii parte ad
intentionem praeparandus est iudex, deinde curandum ut
omni arte uel ex spatio eius detrahamus aliquid uel ex taedio.
Ut minus longa sit efficiemus quae poterimus differendo, non **48**
30 tamen sine mentione eorum quae differemus: 'quas causas
occidendi habuerit, quos adsumpserit conscios, quem ad

- 49 modum disposuerit insidias, probationis loco dicam.' Quaedam uero ex ordine praetermittenda, quale est apud Cicero-
nem: 'moritur Fulcinius; multa enim quae sunt in re, quia
remota sunt a causa, praetermittam'. Et partitio taedium
leuat: 'dicam quae acta sint ante ipsum rei contractum, 5
50 dicam quae in re ipsa, dicam quae postea'; ita tres potius modi-
cae narrationes uidebuntur quam una longa. Interim expediet
expositionem breui interfatione distinguere: 'audistis quae
ante acta sunt: accipite nunc quae insecuntur'. Reficietur
enim iudex priorum fine et se uelut ad nouum rursus initium 10
51 praeparabit. Si tamen adhibitis quoque his artibus in longum
exierit ordo rerum, erit non inutilis in extrema parte com-
monitio, quod Cicero etiam in breui narratione fecit: 'adhuc,
Caesar, Q. Ligarius omni culpa caret: domo est egressus non
modo nullum ad bellum, sed ne ad minimam quidem belli 15
suspicionem', et cetera.
- 52 Credibilis autem erit narratio ante omnia si prius con-
suluerimus nostrum animum ne quid naturae dicamus ad-
uersum, deinde si causas ac rationes factis praeposuerimus,
non omnibus, sed de quibus quaeritur, si personas con- 20
uenientes iis quae facta credi uolumus constituerimus, ut
furti reum cupidum, adulterii libidinosum, homicidii teme-
rarium, uel his contraria si defendemus: praeterea loca, tem-
53 pora, et similia. Est autem quidam et ductus rei credibilis,
qualis in comoediis etiam et in mimis. Aliqua enim naturali- 25
ter secuntur et cohaerent, ut si bene priora narraueris iudex
54 ipse quod postea sis narraturus expectet. Ne illud quidem
fuerit inutile, semina quaedam probationum spargere, uerum
sic ut narrationem esse meminerimus, non probationem.
Nonnumquam tamen etiam argumento aliquo confirmabimus 30

quod proposuerimus, sed simplici et breui, ut in ueneficiis: sanus bibit, statim concidit, liuor ac tumor confestim est insecutus. Hoc faciunt et illae praeparationes, cum reus **55** dicitur robustus armatus <paratus> contra infirmos inermis **5** securos. Omnia denique quae probatione tractaturi sumus, personam causam locum tempus instrumentum occasionem, narratione delibabimus. Aliquando, si destituti fuerimus his, **56** etiam fatebimur uix esse credibile, sed uerum, et hoc maius habendum scelus: nescire nos quo modo factum sit aut **10** quare, mirari, sed probaturos. Optimae uero praeparationes **57** erunt quae latuerint. Vt a Cicerone sunt quidem utilissime praedicta omnia per quae Miloni Clodius, non Clodio Milo insidiatus esse uideatur, plurimum tamen facit illa callidissima simplicitatis imitatio: 'Milo autem, cum in senatu **15** fuisset eo die quoad senatus est dimissus, domum uenit, calceos et uestimenta mutauit, paulisper, dum se uxor, ut fit, comparat, commoratus est.' Quam nihil festinato, nihil **58** praeparato fecisse uidetur Milo! Quod non solum rebus ipsis uir eloquentissimus, quibus moras et lentum profectionis **20** ordinem ducit, sed uerbis etiam uulgaribus et cotidianis et arte occulta consecutus est: quae si aliter dicta essent, strepitu ipso iudicem ad custodiendum patronum excitassent. Frigida uidentur ista plerisque, sed hoc ipso manifestum **59** est quo modo iudicem fefellerit, quod uix a lectore depren- **25** ditur. Haec sunt quae credibilem faciant expositionem. Nam **60** id quidem, ne qua contraria aut repugnantia in narratione dicamus, si cui praecipendum est, is reliqua frustra docetur, etiam si quidam scriptores artium hoc quoque tamquam occultum et a se prudenter erutum tradunt.

- 61 His tribus narrandi uirtutibus adiciunt quidam magnificentiam, quam *μεγαλοπρέπειαν* uocant, quae neque in omnes causas cadit (nam quid in plerisque iudiciis priuatis de certa credita, locato et conducto, interdictis habere loci potest supra modum se tollens oratio?), neque semper est utilis, 5
- 62 ut uel proximo exemplo Miloniano patet. Et meminerimus multas esse causas in quibus confitendum excusandum summittendum sit quod exponimus: quibus omnibus aliena est illa magnificentiae uirtus. Quare non magis proprium narrationis est magnifice dicere quam miserabiliter inuidiose 10 grauius dulciter urbane: quae cum suo quoque loco sint laudabilia, non sunt huic parti proprie adsignata et uelut dedita.
- 63 Illa quoque ut narrationi apta, ita ceteris quoque partibus communis est uirtus quam Theodectes huic uni proprie 15 dedit; non enim magnificam modo uult esse uerum etiam iucundam expositionem. Sunt qui adiciant his euidenciam,
- 64 quae *ἐνάργεια* Graece uocatur. Neque ego quemquam deceperim ut dissimulem Ciceroni quoque plures partes placere. Nam praeterquam planam et breuem et credibilem uult esse 20 euidenciam, moratam, cum dignitate. Sed in oratione morata debent esse omnia, cum dignitate quae poterunt: euidencia in narratione, quantum ego intellego, est quidem magna uirtus, cum quid ueri non dicendum sed quodammodo etiam ostendendum est, sed subici perspicuitati potest. Quam 25 quidam etiam contrariam interim putauerunt, quia in quibusdam causis obscuranda ueritas esset. Quod est ridiculum;
- 65 nam qui obscurare uult narrat falsa pro ueris,

et in iis quae narrat debet laborare ut uideantur quam euidētissima.

Sed quatenus etiam forte quadam peruenimus ad difficilius narrationum genus, iam de iis loquamur in quibus res
5 contra nos erit: quo loco nonnulli praetereundam narrationem putauerunt. Et sane nihil est facilius nisi prorsus totam causam omnino non agere. Sed si aliqua iusta ratione huiusmodi susceperis litem, cuius artis est malam esse causam silentio confiteri? Nisi forte tam hebes futurus est iudex ut
10 secundum id pronuntiet quod sciet narrare te noluisse. Neque 67 infitias eo in narratione ut aliqua neganda, aliqua adicienda, aliqua mutanda, sic aliqua etiam tacenda: sed tacenda quae tacere oportebit et liberum erit. Quod fit nonnumquam breuitatis quoque gratia, quale illud est: 'respondit quae ei
15 uisum est'. Distinguamus igitur genera causarum. Namque 68 in iis in quibus non de culpa quaeretur sed de actione, etiam si erunt contra nos themata confiteri nobis licebit: 'pecuniam de templo sustulit, sed priuatam, ideoque sacrilegus non est'; 'uirginem rapuit, non tamen optio patri dabitur';
20 'ingenuum stuprauit et stupratus se suspendit: non tamen 69 ideo stuprator capite ut causa mortis punietur, sed decem milia, quae poena stupratori constituta est, dabit'. Verum in his quoque confessionibus est aliquid quo inuidia quam expositio aduersarii fecit detrahi possit, cum etiam serui nostri
25 de peccatis suis mollius loquantur. Quaedam enim quasi 70 non †narrantes† mitigabimus: 'Non quidem, ut aduersarius dicit, consilium furti in templum attulit nec diu captauit eius rei tempus, sed occasione et absentia custodum

- corruptus et pecunia, quae nimium in animis hominum potest, uictus est. Sed quid refert? Peccauit et fur est: nihil
 71 attinet id defendere cuius poenam non recusamus'. Interim quasi damnemus ipsi: 'Vis te dicam uino impulsus, errore lapsus, nocte deceptus? Vera sunt ista fortasse: tu tamen 5 ingenuum stuprasti, solue decem milia.' Nonnumquam pro-
 72 positione praemuniri potest causa, deinde exponi. Contraria sunt omnia tribus filiis qui in mortem patris coniurarant: sortiti nocte singuli per ordinem cum ferro cubiculum intrarunt patre dormiente: cum occidere eum nemo potuisset, 10
 73 excitato omnia indicarunt. Si tamen pater, qui diuisit patrimonium et reos parricidii defendit, sic agat: 'Quod contra legem sufficit, parricidium obicitur iuuenibus quorum pater uiuit atque etiam liberis suis adest. Ordinem rei narrare quid necesse est cum ad legem nihil pertineat? Sed si confessionem 15 culpae meae exigitis, ego fui pater durus, et patrimonii quod iam melius ab his administrari poterat tenax custos',
 74 deinde subiciat stimulos ab iis quorum indulgentiores parentes erant semper tamen eum habuisse animum qui sit euentu deprensus, ut occidere patrem non possent; neque 20 enim iure iurando opus fuisse si alioqui hoc mentis habuissent, nec sorte nisi quod se quisque eximi uoluerit: omnia haec qualiacumque placidioribus animis accipientur illa breui primae propositionis defensione mollita.
 75 At cum quaeritur an factum sit uel quale factum sit, licet 25 omnia contra nos sint, quo modo tamen euitare expositionem salua causae ratione possumus? Narrauit accusator, neque ita ut quae essent acta tantum indicaret, sed adiecit

inuidiam, rem uerbis exasperauit: accesserunt probationes,
peroratio incendit et plenos irae reliquit. Expectat naturali- 76
ter iudex quid narretur a nobis. Si nihil exponimus, illa esse
quae aduersarius dixit et talia qualia dixit credat necesse
5 est. Quid ergo? Eadem exponemus? Si de qualitate agetur,
cuius tum demum quaestio est cum de re constat, eadem,
sed non eodem modo: alias causas, aliam mentem, aliam
rationem dabo. Verbis eleuare quaedam licebit: luxuria 77
liberalitatis, auaritia parsimoniae, neglegentia simplicitatis
10 nomine lenietur, uultu denique uoce habitu uel fauoris ali-
quid uel miserationis merebor: solet nonnumquam mouere
lacrimas ipsa confessio. Atque ego libenter interrogem, sint
illa defensuri quae non narrauerint necne? Nam si neque 78
defenderint neque narrauerint, tota causa prodetur: at si
15 defensuri sunt, proponere certe plerumque id quod confir-
maturi sumus oportet. Cur ergo non exponamus quod et
dilui potest et, ut hoc contingat, utique indicandum est?
Aut quid inter probationem et narrationem interest nisi 79
quod narratio est probationis continua propositio, rursus
20 probatio narrationi congruens confirmatio? Videamus ergo
num expositio haec longior demum esse debeat et paulo
uerbosior praeparatione et quibusdam argumentis (argu-
mentis dico, non argumentatione); cui tamen plurimum
conferet frequens adfirmatio effecturos nos quod dicimus:
25 non posse uim rerum ostendi prima expositione: expectent
et opiniones suas differant et bene sperent. Denique utique 80
narrandum est quidquid aliter quam aduersarius exposuit
narrari potest, aut etiam prohoemia sunt in his causis
superuacua: quae quid magis agunt quam ut cognitioni

rerum accommodatiorem iudicem faciant? Atqui constabit nusquam esse eorum maiorem usum quam ubi animus iudicis ab aliqua contra nos insita opinione flectendus est.

- 81 Coniecturales autem causae, in quibus de facto quaeritur, non tam saepe rei de qua iudicium est quam eorum per quae res colligenda est expositionem habent. Quae cum accusator suspiciose narret, reus leuare suspicionem debeat, aliter ab hoc atque ab illo ad iudicem perferri oportet.
- 82 At enim quaedam argumenta turba ualent, diducta leuiora sunt. Id quidem non eo pertinet ut quaeratur an narrandum, sed quo modo narrandum sit. Nam et congerere plura in expositione quid prohibet, si id utile est causae, et promittere, sed et diuidere narrationem et probationes subiungere partibus atque ita transire ad sequentia? Namque ne iis quidem accedo qui semper eo putant ordine quo quid actum sit esse narrandum, sed eo malo narrare quo expedit. Quod fieri plurimis figuris licet. Nam et aliquando nobis excidisse simulamus cum quid utiliore loco reducimus, et interim nos reddituros relicum ordinem testamur quia sic futura sit causa lucidior: interim re exposita subiungimus causas quae antecesserunt. Neque enim est una lex defensionis certumque praescriptum: pro re, pro tempore intuenda quae prosint, atque ut erit uulnus, ita uel curandum protinus uel, si curatio differri potest, interim deligandum. Nec saepius narrare duxerim nefas, quod Cicero pro Cluentio fecit, estque non concessum modo sed aliquando etiam necessarium, ut in causis repetundarum omnibusque quae simplices non sunt; amentis est enim superstitione praeceptorum contra rationem

causae trahi. Narrationem ideo ante probationes ponere 86
est institutum ne iudex qua de re quaeratur ignoret. Cur
igitur, si singula probanda aut refellenda erunt, non singula
etiam narrentur? Me certe, quantacumque nostris experi-
5 mentis habenda est fides, fecisse hoc in foro quotiens ita
desiderabat utilitas, probantibus et eruditis et iis qui iudica-
bant, scio: et (quod non adroganter dixerim, quia sunt
plurimi quibuscum egi qui me refellere possint si mentiar)
fere ponendae a me causae officium exigebatur. Neque ideo 87
10 tamen non saepius id facere oportebit ut rerum ordinem
sequamur. Quaedam uero etiam turpiter conuertuntur, ut si
peperisse narres, deinde concepisse, apertum testamentum,
deinde signatum, in quibus si id quod posterius est dixeris,
de priore tacere optimum; palam est enim praecessisse.
15 Sunt quaedam et falsae expositiones, quarum in foro 88
duplex genus est: alterum quod instrumentis adiuuatur, ut
P. Clodius fiducia testium qua nocte incestum Romae
commiserat Interamnae se fuisse dicebat: alterum quod est
tuendum dicentis ingenio. Id interim ad solam uerecundiam
20 pertinet, unde etiam mihi uidetur dici color, interim ad
quaestionem. Sed utrumcumque erit, prima sit curarum ut 89
id quod fingemus fieri possit, deinde ut et personae et loco et
tempori congruat et credibilem rationem et ordinem habeat:
si continget, etiam uerae alicui rei cohaereat, aut argumento
25 quod sit in causa confirmetur; nam quae tota extra rem
petita sunt mentiendi licentiam produnt. Curandum prae- 90
cipue, quod fingentibus frequenter excidit, ne qua inter se pug-
nent; quaedam enim partibus blandiuntur, sed in summam
non consentiunt: praeterea ne iis quae uera esse constabit

- aduersa sint: in schola etiam ne color extra themata quaera-
91 tur. Vtrubique autem orator meminisse debebit actione tota
 quid finxerit, quoniam solent excidere quae falsa sunt:
 uerumque est illud quod uulgo dicitur, mendacem memorem
92 esse oportere. Sciamus autem, si de nostro facto quaeratur, 5
 unum nobis aliquid esse dicendum: si de alieno, mittere in
 plura suspensiones licere. Est tamen quibusdam scholasticis
 controuersiis, in quibus ponitur aliquem non respondere
 quod interrogatur, libertas omnia enumerandi quae respon-
93 deri potuissent. Fingenda uero meminerimus ea quae non 10
 cadant in testem: sunt autem haec quae a nostro ducuntur
 animo, cuius ipsi tantum conscii sumus, item quod a de-
 functis (nec hoc enim est qui neget) itemque ab eo cui
 idem expediet (is enim non negabit), ab aduersario quoque
94 qua non est habiturus in negando fidem. Somniorum et 15
 superstitionum colores ipsa iam facilitate auctoritatem per-
 diderunt. Non est autem satis in narratione uti coloribus nisi
 per totam actionem consentiant, cum praesertim quorundam
95 probatio sola sit in adseueratione et perseuerantia: ut ille
 parasitus qui ter abdicatum a diuite iuuenem et absolutum 20
 tamquam suum filium adserit, habebit quidem colorem quo
 dicat et paupertatem sibi causam exponendi fuisse, et ideo
 a se parasiti personam esse susceptam quia in illa domo
 filium haberet, et ideo illum innocentem ter abdicatum quia
96 filius abdicantis non esset; nisi tamen in omnibus uerbis 25
 et amorem patrium atque hunc quidem ardentissimum os-
 tenderit et odium diuitis et metum pro iuene, quem
 periculose mansurum in illa domo in qua tam inuisus sit
 sciat, suspicione subiecti petitoris non carebit.
97 Euenit aliquando in scholasticis controuersiis, quod in 30
 foro an possit accidere dubito, ut eodem colore utraque pars

utatur, deinde eum pro se quaeque defendat, ut in illa con-
trouersia: 'uxor marito dixit appellatam se de stupro a **98**
priuigno et sibi constitutum tempus et locum: eadem contra
filius detulit de nouerca, edito tantum alio tempore ac loco:
5 pater in eo quem uxor praedixerat filium inuenit, in eo quem
filius uxorem: illam repudiauit: qua tacente filium abdicat'.
Nihil dici potest pro iuene quod non idem sit pro nouerca; **99**
ponentur tamen etiam communia, deinde ex personarum
comparatione et indicii ordine et silentio repudiatæ argu-
10 menta ducentur. Ne illud quidem ignorare oportet, quaedam **100**
esse quae colorem non recipiant sed tantum defendenda sint,
qualis est ille diues qui statuam pauperis inimici flagellis
cecidit et reus est iniuriarum: nam factum eius modestum
esse nemo dixerit, fortasse ut sit tutum optinebit.

15 Quod si pars expositionis pro nobis, pars contra nos erit, **101**
miscenda sit an separanda narratio cum ipsa causae con-
dicione deliberandum est. Nam si plura sunt quae nocent,
quae prosunt obruentur. Itaque tunc diuidere optimum erit,
et iis quae partem nostram adiuuabunt expositis et confir-
20 matis aduersus reliqua uti remediis de quibus supra dictum
est. Si plura proderunt, etiam coniungere licebit, ut quae **102**
obstant in mediis uelut auxiliis nostris posita minus habeant
uirium. Quae tamen non erunt nuda ponenda, sed ut et
nostra aliqua argumentatione firmemus et diuersa cur credi-
25 bilia non sint adiciamus, quia nisi distinxerimus uerendum
est ne bona nostra permixtis malis inquinentur.

Illa quoque de narratione praecipitur, ne qua ex ea fiat **103**
excursio, ne auertatur a iudice sermo, ne alienae personae
uocem demus, ne argumentemur; adiciunt quidam etiam,
30 ne utamur adfectibus: quorum pleraque sunt frequentissime
custodienda, immo numquam nisi ratio coegerit mutanda.

- 104** Vt sit expositio perspicua et breuis, nihil quidem tam raro poterit habere rationem quam excursio: nec umquam debet esse nisi breuis et talis ut ui quadam uideamur adfectus
- 105** uelut recto itinere depulsi, qualis est Ciceronis circa nuptias Sasiae: 'O mulieris scelus incredibile et praeter hanc unam in 5
omni uita inauditum! O libidinem effrenatam et indomitam!
O audaciam singularem! Nonne timuisse, si minus uim deorum hominumque famam, at illam ipsam noctem facesque illas nuptiales, non limen cubiculi, non cubile filiae, non parietes denique ipsos, superiorum testes nup- 10
- 106** tiarum?' Sermo uero auersus a iudice et breuius indicat interim et coarguit magis: qua de re idem quod in prohoemio dixeram sentio, sicut de prosopopoeia quoque, qua tamen non Seruius modo Sulpicius utitur pro Aufidia: 'somnone te languidum an graui lethargo putem pressum?', sed M. 15
quoque Tullius circa nauarchos (nam ea quoque rei expositio
- 107** est): 'ut adeas, tantum dabis' et reliqua. Quid? pro Cluentio Staieni Bulbique conloquium nonne ad celeritatem plurimum et ad fidem confert? Quae ne fecisse inobseruantia quadam uideatur, quamquam hoc in illo credibile non est, 20
in Partitionibus praecipit ut habeat narratio suauitatem, admirationes, expectationes, exitus inopinatos, conloquia
- 108** personarum, omnes adfectus. Argumentabimur in narratione, ut dixi, numquam: argumentum ponemus aliquando, quod facit pro Ligario Cicero cum dicit sic eum prouinciae 25
praefuisse ut illi pacem esse expediret. Inseremus expositioni

et breuem cum res poscet defensionem et rationem factorum ;
 neque enim narrandum est tamquam testi, sed tamquam **109**
 patrono. Rei ordo per se talis est: 'Q. Ligarius legatus C. Con-
 sidio profectus'. Quid ergo M. Tullius? 'Q. enim' inquit
 5 'Ligarius, cum esset nulla belli suspicio, legatus in Africam
 C. Considio profectus est'; et alibi: 'non modo <nullum> ad **110**
 bellum, sed ne ad minimam quidem suspensionem belli'. Et
 cum esset indicaturo satis 'Q. Ligarius nullo se implicari
 negotio passus est', adiecit 'domum spectans, ad suos redire
 10 cupiens'. Ita quod exponebat et ratione fecit credibile et
 adfectu quoque impleuit.

Quo magis miror eos qui non putant utendum in narra- **111**
 tione adfectibus. Qui si hoc dicunt 'non diu neque ut in
 epilogo', mecum sentiunt: effugiendae sunt enim morae.
 15 Ceterum cur ego iudicem nolim dum doceo etiam mouere?
 cur, quod in summa sum actionis petiturus, non in primo **112**
 statim rerum ingressu, si fieri potest, consequar? cum
 praesertim etiam in probationibus faciliorem sim animum
 eius habiturus occupatum uel ira uel miseratione. An non **113**
 20 M. Tullius circa uerbera ciuis Romani omnis breuissime
 mouit adfectus, non solum condicione ipsius, loco iniuriae,
 genere uerberum, sed animi quoque commendatione? Sum-
 mum enim uirum ostendit, qui cum uirgis caederetur non
 ingemuerit, non rogauerit, sed tantum ciuem se Romanum
 25 esse cum inuidia caedentis et fiducia iuris clamauerit.
 Quid? Philodami casum nonne cum per totam expositionem **114**

- incendit inuidia tum in supplicio ipso lacrimis impleuit, cum flentis non tam narraret quam ostenderet patrem de morte filii, filium de patris? Quid ulli epilogi possunt magis
115 habere miserabile? Serum est enim aduocare iis rebus adfectum in peroratione quas securus narraueris: adsueuit illis ⁵
iudex iamque eas sine motu mentis accipit quibus commotus nouis non est; et difficile est mutare habitum animi semel constitutum.
- 116** Ego uero (neque enim dissimulabo iudicium meum, quamquam id quod sum dicturus exemplis magis quam praeceptis ¹⁰
ullis continetur) narrationem, ut si ullam partem orationis, omni qua potest gratia et uenere exornandam puto. Sed plurimum refert quae sit natura eius rei quam exponimus.
- 117** In paruis ergo, quales sunt fere priuatae, sit ille pressus et uelut adplicitus rei cultus, in uerbis summa diligentia: quae ¹⁵
in locis impetu feruntur et circumiectae orationis copia latent, hic expressa et, ut uult Zenon, 'sensu tincta' esse debebunt: compositio dissimulata quidem, sed tamen quam
- 118** iucundissima: figurae non illae poeticae et contra rationem loquendi auctoritate ueterum receptae (nam debet esse quam ²⁰
purissimus sermo), sed quae uarietate taedium effugiant et mutationibus animum leuent, ne in eundem casum, similem compositionem, pares elocutionum tractus incidamus. Caret enim ceteris lenociniis expositio et, nisi commendetur
- 119** hac uenustate, iaceat necesse est. Nec in ulla parte intentior ²⁵
est iudex, eoque nihil recte dictum perit. Praeterea nescio quo modo etiam credit facilius quae audienti iucunda sunt,
- 120** et uoluptate ad fidem ducitur. Vbi uero, maior res erit, et

atrocia inuidiose et tristia miserabiliter dicere licebit, non ut consumantur adfectus sed ut tamen uelut primis lineis designentur, ut plane qualis futura sit imago rei statim appareat. Ne sententia quidem uelut fatigatum intentione **121**
5 stomachum iudicis reficere dissuaserim, maxime quidem breui interiectione, qualis est illa: 'fecerunt serui Milonis quod suos quisque seruos in tali re facere uoluisset', interim paulo liberiore, qualis est illa: 'nubit genero socrus nullis auspibus, nullis auctoribus, funestis ominibus omnium'.
10 Quod cum sit factum iis quoque temporibus quibus omnis **122** ad utilitatem potius quam ostentationem componebatur oratio et erant adhuc seueriora iudicia, quanto nunc faciendum magis, cum in ipsa capitis aut fortunarum pericula inrupit uoluptas? Cui hominum desiderio quantum dari
15 debeat alio loco dicam: interim aliquid indulgendum esse confiteor. Multum confert adiecta ueris credibilis rerum **123** imago, quae uelut in rem praesentem perducere audientis uidetur, qualis est illa M. Caeli in Antonium descriptio: 'namque ipsum offendunt temulento sopore profligatum,
20 totis praecordiis stertentem ructuosos spiritus geminare, praeclarasque contubernales ab omnibus spondis transuersas incubare et reliquas circum iacere passim: quae tamen **124** exanimatae terrore, hostium aduentu percepto, excitare Antonium conabantur, nomen inclamabant, frustra a ceruicibus tollebant, blandius alia ad aurem inuocabat, uehementius etiam nonnulla feriebat: quarum cum omnium uocem tactumque noscicaret, proximae cuiusque collum amplexu petebat: neque dormire excitatus neque uigilare

ebrius poterat, sed semisomno sopore inter manus centurionum concubinarumque iactabatur'. Nihil his neque credibilius fingi neque uehementius exprobrari neque manifestius ostendi potest.

- 125** Ne illud quidem praeteribo, quantam adferat fidem ex- 5
positioni narrantis auctoritas, quam mereri debemus ante
omnia quidem uita, sed et ipso genere orationis: quod quo
fuerit grauius ac sanctius, hoc plus habeat necesse est in
- 126** adfirmando ponderis. Effugienda igitur in hac praecipue
parte omnis calliditatis suspicio, neque enim se usquam 10
custodit magis iudex: nihil uideatur fictum, nihil sollicitum:
omnia potius a causa quam ab oratore profecta credantur.
- 127** At hoc pati non possumus, et perire artem putamus nisi
appareat, cum desinat ars esse si apparet. Pendemus ex
laude atque hanc laboris nostri ducimus summam: ita quae 15
circumstantibus ostentare uolumus, iudicibus prodimus.
- 128** Est quaedam etiam repetita narratio, quae *ἐπιδήγησις*
dicitur, sane res declamatoria magis quam forensis, ideo
autem reperta ut, quia narratio breuis esse debet, fusius et
ornatius res posset exponi, quod fit uel inuidiae gratia uel 20
miserationis. Id et raro faciendum iudico neque sic umquam
ut totus ordo repetatur; licet enim per partes idem consequi.
Ceterum qui uti *ἐπιδηγήσει* uolet, narrationis loco rem
stringat, et, contentus indicare quid facti sit, quo sit modo
factum plenius se loco suo expositurum esse promittat. 25
- 129** Initium narrationis quidam utique faciendum a persona
putant, eamque si nostra sit ornandam, si aliena infaman-
dam statim. Hoc sane frequentissimum est, quia personae

sunt inter quas litigatur. Sed hae quoque interim cum suis **130**
 accidentibus ponendae, cum id profuturum est, ut: 'A.
 Cluentius Habitus fuit pater huiusce, iudices, homo non
 solum municipii Larinatis, ex quo erat, sed regionis illius et
 5 uicinitatis uirtute existimatione nobilitate princeps'; in- **131**
 terim sine his ut: 'Q. enim Ligarius cum esset'; frequenter
 uero et a re, sicut pro Tullio Cicero: 'fundum habet in agro
 Thurino M. Tullius paternum', Demosthenes pro Ctesi-
 phonte: τοῦ γὰρ Φωκικοῦ συστάντος πολέμου.

10 De fine narrationis cum iis contentio est qui perduci ex- **132**
 positionem uolunt eo unde quaestio oritur: 'his rebus ita
 gestis P. Dolabella praetor interdixit, ut est consuetudo, de
 ui hominibus armatis, sine ulla exceptione, tantum ut unde
 deiecisset restitueret': deinde: 'restituisse se dixit: sponsio
 15 facta est: hac de sponsione uobis iudicandum est'. Id a
 petitore semper fieri potest, a defensore non semper.

3. Ordine ipso narrationem sequitur confirmatio; proban-
 da sunt enim quae propter hoc exposuimus. Sed priusquam
 ingrediar hanc partem, pauca mihi de quorundam opinione
 20 dicenda sunt. Plerisque moris est, prolato rerum ordine,
 protinus utique in aliquem laetum ac plausibilem locum
 quam maxime possint fauorabiliter excurrere. Quod quidem **2**
 natum ab ostentatione declamatoria iam in forum uenit,
 postquam agere causas non ad utilitatem litigatorum sed
 25 ad patronorum iactationem repertum est, ne, si pressae illi
 qualis saepius desideratur narrationis gracilitati coniuncta
 argumentorum pugnacitas fuerit, dilatis diutius dicendi
 uoluptatibus oratio refrigescat. In quo uitium illud est, quod **3**

sine discrimine causarum atque utilitatis hoc tamquam semper expediat aut etiam necesse sit faciunt, eoque sumptas ex iis partibus quarum alius erat locus sententias in hanc congerunt, ut plurima aut iterum dicenda sint aut, quia [alia] 4 alieno loco dicta sunt, dici suo non possint. Ego autem confiteor hoc expatiandi genus non modo narrationi sed etiam 5 quaestionibus uel uniuersis uel interim singulis oportune posse subiungi cum res postulat aut certe permittit, atque eo uel maxime inlustrari ornarique orationem, sed si cohaeret et sequitur, non si per uim cuneatur et quae natura iuncta 10 erant distrahit. Nihil enim tam est consequens quam narrationi probatio, nisi excursus ille uel quasi finis narrationis uel quasi initium probationis est. Erit ergo illi nonnumquam locus, ut, si expositio circa finem atrox fuerit, prosequamur 6 eam uelut erumpente protinus indignatione. Quod tamen 15 ita fieri oportebit si res dubitationem non habebit: alioqui prius est quod obicias uerum efficere quam magnum, quia criminum inuidia pro reo est priusquam probatur; difficillima 7 est enim grauissimi cuiusque sceleris fides. Item fieri non inutiliter potest ut, si merita in aduersarium aliqua expo- 20 sueris, in ingratum inueharis, aut, si uarietatem criminum narratione demonstraues, quantum ob ea periculum intentetur ostendas. Verum haec breuiter omnia; iudex enim 8 ordine audito festinat ad probationem et quam primum certus esse sententiae cupit. Praeterea cauendum est ne 25

ipsa expositio uanescat, auersis in aliud animis et inani mora fatigatis.

Sed ut non semper est necessaria post narrationem illa **9**
 procursio, ita frequenter utilis ante quaestionem praepara-
 5 tio, utique si prima specie minus erit fauorabilis, si legem
 asperam tuebimur aut poenarias actiones inferemus. Est hic
 locus uelut sequentis exordii ad conciliandum probationibus
 nostris iudicem, mitigandum, concitandum. Quod liberius
 hic et vehementius fieri potest quia iudici nota iam causa est.
 10 Hisigitur uelut fomentis, si quid erit asperum, praemolliemus, **10**
 quo facilius aures iudicum quae post dicturi erimus admit-
 tant, ne ius nostrum oderint; nihil enim facile persuadetur
 inuitis. Quo loco iudicis quoque noscenda natura est, iuri **11**
 magis an aequo sit adpositus: proinde enim magis aut minus
 15 erit hoc necessarium. Ceterum res eadem et post quaestionem
 perorationis uice fungitur.

Hanc partem *παρέκβασις* uocant Graeci, Latini egressum **12**
 uel egressionem. Sed hae sunt plures, ut dixi, quae per totam
 causam uarios habent excursus, ut laus hominum locorum-
 20 que, ut descriptio regionum, expositio quarundam rerum
 gestarum uel etiam fabulosarum. Quo ex genere est in ora- **13**
 tionibus contra Verrem compositis Siciliae laus, Proserpinae

raptus, pro C. Cornelio popularis illa uirtutum Cn. Pompei commemoratio: in quam ille diuinus orator, ueluti nomine ipso ducis cursus dicendi teneretur, abrupto quem incho-

14 auerat sermone deuertit actutum. *Παρέκβασις* est, ut mea quidem fert opinio, alicuius rei, sed ad utilitatem causae per-

15 tinentis, extra ordinem excurrens tractatio. Quapropter non uideo cur hunc ei potissimum locum adsignent qui rerum ordinem sequitur, non magis quam illud, cur hoc nomen ita demum proprium putent si aliquid in digressu sit exponen-

15 dum, cum tot modis a recto itinere declinet oratio. Nam quidquid dicitur praeter illas quinque quas fecimus partes egressio est: indignatio, miseratio, inuidia, conuicium, excusatio, conciliatio, maledictorum refutatio, similia his, quae non sunt in quaestione: omnis amplificatio, minutio, omne adfectus genus: atque ea <quae> maxime iucundam et orna-

16 tam faciunt orationem, de luxuria, de auaritia, de religione, <de> officiis; quae cum sunt argumentis subiecta similium rerum, quia cohaerent egredi non uidentur: sed plurima sunt quae rebus nihil secum cohaerentibus inseruntur, quibus iudex reficitur admonetur placatur rogatur laudatur. Innum-

17 erabilia sunt haec, quorum alia sic praeparata adferimus, quaedam ex occasione uel necessitate ducimus si quid nobis agentibus noui accidit, interpellatio, interuentus alicuius, tumultus. Vnde Ciceroni quoque in prohoemio, cum diceret pro Milone, degredi fuit necesse, ut ipsa oratiuncula qua

25 usus est patet. Potest autem paulo longius exire qui praeparat aliquid ante quaestionem et qui finitae probationi

uelut commendationem adicit: at qui ex media erumpit, cito ad id redire debet unde deuertit.

4. Sunt qui narrationi propositionem subiungant tamquam partem iudicialis materiae: cui opinioni respondimus. 5 Mihi autem propositio uidetur omnis confirmationis initium: quod non modo in ostendenda quaestione principali, sed nonnumquam etiam in singulis argumentis poni solet, maximeque in iis quae ἐπιχειρήματα uocantur. Sed nunc de priore 2 loquimur. Ea non semper uti necesse est. Aliquando enim 10 sine propositione quoque satis manifestum est quid in quaestione uersetur, utique si narratio ibi finem habet ubi initium quaestio, adeo ut aliquando subiungatur expositioni quae solet in argumentis esse summa collectio: 'haec si ut exposui gesta sunt, iudices, insidiator superatus est, ui uicta uis uel 15 potius oppressa uirtute audacia est'. Nonnumquam ualde 3 est utilis, praecipue ubi res defendi non potest et de iure quaeritur, ut pro eo qui pecuniam priuatam de templo sustulit: 'sacrilegii agitur, de sacrilegio cognoscitis', ut iudex intellegat id unum esse officii sui quaerere, an id quod obici- 20 tur sacrilegium sit. Item in causis obscuris aut multiplicibus, 4 nec semper propter hoc solum, ut sit causa lucidior, sed aliquando etiam ut magis moueat. Mouet autem si protinus subtexantur aliqua quae prosint: 'lex aperte scripta est, ut peregrinus qui murum ascenderit morte multetur: pere- 25 grinum te esse certum est: quin ascenderis murum non quaeritur: quid superest nisi ut te puniri oporteat?' Haec enim propositio confessionem aduersarii premit et quodam

modo iudicandi moram tollit, nec indicat quaestionem, sed adiuuat.

- 5 Sunt autem propositiones et simplices et duplices uel multiplices: quod accidit non uno modo. Nam et plura crimina iunguntur, ut cum Socrates accusatus est quod cor- 5
rumperet iuuentutem et nouas superstitiones introduceret: et singula ex pluribus colliguntur, ut cum legatio male gesta obicitur Aeschini quod mentitus sit, quod nil ex mandatis
6 fecerit, quod moratus sit, quod munera acceperit. Recusatio quoque pluris interim propositiones habet, ut contra peti- 10
tionem pecuniae: 'male petis: procuratorem enim tibi esse non licuit: sed neque illi cuius nomine litigas habere procura-
torem; sed neque est heres eius a quo accepisse mutua-
7 dicor; sed nec ipsi debui'. Multiplicari haec in quantum libet
possunt, sed rem ostendisse satis est. Hae si ponantur singu- 15
lae subiectis probationibus, plures sunt propositiones: si coniungantur, in partitionem cadunt.
- 8 Est et nuda propositio, qualis fere in coniecturalibus: 'caedis ago', 'furtum obicio'; est ratione subiecta, ut: 'maiestatem minuit C. Cornelius; nam codicem tribunus plebis 20
ipse pro contione legit'. Praeter haec utimur propositione aut nostra, ut: 'adulterium obicio', aut aduersarii, ut: 'adulterii mecum agitur', aut communi, ut: 'inter me et aduersarium quaestio est uter sit intestato propior'. Nonnumquam
diuersas quoque iungimus: 'ego hoc dico, aduersarius hoc'. 25
- 9 Habet interim uim propositionis, etiamsi per se non est propositio, cum exposito rerum ordine subicimus: 'de his cognoscitis', ut sit haec commonitio iudicis, quo se ad

quaestionem acrius intendat et uelut quodam tactu exci-
tatus finem esse narrationis et initium probationis intellegat,
et nobis confirmationem ingredientibus ipse quoque quodam
modo nouum audiendi sumat exordium.

5 5. Partitio est nostrarum aut aduersarii propositionum
aut utrarumque ordine conlocata enumeratio. Hac quidam
utendum semper putant, quod ea fiat causa lucidior et iudex
intentior ac docilior si scierit et de quo dicimus et de quo
dicturi postea sumus. Rursus quidam periculosum id oratori 2
10 arbitrantur duabus ex causis: quod nonnumquam et exci-
dere soleant quae promisimus et si qua in partiendo prae-
terimus occurrere: quod quidem nemini accidet nisi qui
plane uel nullo fuerit ingenio uel ad agendum nihil cogitati
praemeditatique detulerit. Alioqui quae tam manifesta et 3
15 lucida est ratio quam rectae partitionis? Sequitur enim
naturam ducem adeo ut memoriae id maximum sit auxilium,
uia dicendi non decedere. Quapropter ne illos quidem
probauerim qui partitionem uetant ultra tris propositiones
extendere: quae sine dubio, si nimium sit multiplex, fugiet
20 memoriam iudicis et turbabit intentionem, hoc tamen numero
uelut lege non est alliganda, cum possit causa pluris desi-
derare. Alia sunt magis propter quae partitione non semper 4
sit utendum: primum quia pleraque gratiora sunt si inuenta
subito nec domo allata sed inter dicendum ex re ipsa nata
25 uideantur, unde illa non iniucunda schemata: 'paene excidit
mihi' et 'fugerat me' et 'recte admones'; propositis enim
probationibus omnis in relicum gratia nouitatis praecerpitur.

- 5 Interim uero etiam fallendus est iudex et uariis artibus subeundus ut aliud agi quam quod petimus putet. Nam est nonnumquam dura propositio, quam iudex si prouidit non aliter praeformidat quam qui ferrum medici prius quam curetur aspexit: at si re non ante proposita securum ac nulla 5 denuntiatione in se conuersum intrarit oratio, efficiet quod
- 6 promittenti non crederetur. Interim refugienda non modo distinctio quaestionum est, sed omnino tractatio: adfectibus turbandus et ab intentione auferendus auditor. Non enim solum oratoris est docere, sed plus eloquentia circa mouen- 10 dum ualeat. Cui rei contraria est maxime tenuis illa et scrupulose in partis secta diuisionis diligentia eo tempore quo cog-
- 7 noscenti iudicium conamur auferre. Quid quod interim quae per se leuia sunt et infirma, turba ualent, ideoque congerenda sunt potius, et uelut eruptione pugnandum? Quod tamen 15 rarum esse debet et ex necessitate demum, cum hoc ipsum
- 8 quod dissimile rationi est coegerit ratio. Praeter haec in omni partitione est utique aliquid potentissimum, quod cum audiuit iudex cetera tamquam superuacua grauari solet. Itaque, si plura uel obicienda sunt uel diluenda, et utilis et 20 iucunda partitio est, ut quo quaque de re dicturi sumus ordine appareat; at, si unum crimen uarie defendemus, super-
- 9 uacua. Vt si ita partiamur: 'dicam non talem esse hunc quem tueor reum ut in eo credibile uideri possit homicidium, dicam occidendi causam huic non fuisse, dicam hunc eo tempore 25 quo homo occisus est trans mare fuisse': omnia quae ante id
- 10 quod ultimum est exequeris inania uideri necesse est. Festinat enim iudex ad id quod potentissimum est, et uelut obligatum

promisso patronum, si est patientior, tacitus appellat: si uel occupatus uel in aliqua potestate uel etiam sic moribus compositus, cum conuicio efflagitat. Itaque non defuerunt **11** qui Ciceronis illam pro Cluentio partitionem improbarent, qua se dicturum esse promisit primum neminem maioribus **5** criminibus, grauioribus testibus in iudicium uocatum quam Oppianicum: deinde praeiudicia esse facta ab ipsis iudicibus a quibus condemnatus sit: postremo iudicium pecunia temptatum non a Cluentio, sed contra Cluentium: quia, si probari **10** posset quod est tertium, nihil necesse fuerit dicere priora. Rursus nemo tam erit aut iniustus aut stultus quin eum **12** fateatur optime pro Murena esse partitum: 'intellego, iudices, tris totius accusationis partis fuisse, et earum unam in reprehensione uitae, alteram in contentione dignitatis, **15** tertiam in criminibus ambitus esse uersatam'. Nam sic et ostendit lucidissime causam et nihil fecit altero superuacuum.

De illo quoque genere defensionis plerique dubitant: 'si **13** occidi, recte feci, sed non occidi'; quo enim pertinere prius si sequens firmum sit? Haec inuicem obstare et utroque **20** utentibus in neutro haberi fidem. Quod sane in parte uerum est, et illo sequenti, si modo indubitabile est, [sit] solo utendum; at si quid in eo quod est fortius timebimus, utraque **14** probatione nitentur. Alius enim alio moueri solet; et qui factum putabit, iustum credere potest, qui tamquam iusto **25** non mouebitur, factum fortasse non credet: ut certa manus uno telo potest esse contenta, incerta plura spargenda sunt, ut sit et fortunae locus. Egregie uero Cicero pro Milone **15**

insidiatorem primum Clodium ostendit, tum addidit ex abundanti, etiam si id non fuisset, talem tamen ciuem cum summa
 16 uirtute interfectoris et gloria necari potuisse. Neque illum tamen ordinem, de quo prius dixi, damnauerim, quia quaedam, etiam si ipsa sunt dura, in id tamen ualent, ut ea mol- 5
 liant quae sequentur. Nec omnino sine ratione est quod uulgo
 17 dicitur: inicium petendum ut aecum feras. Quod tamen nemo sic accipiat ut omnia credat audenda. Recte enim Graeci praecipunt non temptanda quae effici omnino non possint. Sed quotiens hac de qua loquor duplici defensione utemur, 10
 id laborandum est, ut in illam partem sequentem fides ex priore ducatur; potest enim uideri qui tuto etiam confes-
 surus fuit mentiendi causam in negando non habere.
 18 Et illud utique faciendum est, ut, quotiens suspicabimur iudici aliam probationem desiderari quam de qua loquimur, 15
 promittamus nos plene et statim de eo satis esse facturos, praecipueque si de pudore agetur. Frequenter autem accidit
 19 ut causa parum uerecunda iure tuta sit: de quo ne inuiti iudices audiant et aduersi, frequentius sunt admonendi secuturam defensionem probitatis ac dignitatis: expectent 20
 20 paulum et agi ordine sinant. Quaedam interim nos et inuitis litigatoribus simulandum est dicere, quod Cicero pro Cluentio facit circa iudiciariam legem: nonnumquam quasi inter-
 pellemur ab iis subsistere: saepe auertenda ad ipsos oratio, hortandi ut sinant nos uti nostro consilio. Ita subrepetur 25
 21 ioribus illis minus repugnabit. Quae cum receperit, etiam uerecundiae defensioni facilius erit. Sic utraque res inuicem

iuuabit eritque iudex circa ius nostrum spe modestiae attentior, circa modestiam iuris probatione procliuior.

Sed ut non semper necessaria aut utilis etiam partitio est, **22**
ita oportune adhibita plurimum orationi lucis et gratiae con-
5 fert. Neque enim solum id efficit, ut clariora fiant quae dicun-
tur, rebus uelut ex turba extractis et in conspectu iudicum
positis, sed reficit quoque audientem certo singularum par-
tium fine, non aliter quam facientibus iter multum detra-
hant fatigationis notata inscriptis lapidibus spatia. Nam et **23**
10 exhausti laboris nosse mensuram uoluptati est, et hortatur
ad reliqua fortius exequenda scire quantum supersit. Nihil
enim longum uideri necesse est in quo quid ultimum sit cer-
tum est. Nec inmerito multum ex diligentia partiendi tulit **24**
laudis Q. Hortensius, cuius tamen diuisionem in digitos
15 diductam nonnumquam Cicero leuiter eludit. Nam est suus
et in gestu modus et uitanda utique maxime concisa nimium
et uelut articulosa partitio. Nam et auctoritati plurimum **25**
detrahunt minuta illa nec iam membra sed frustra: et huius
gloriae cupidi, quo subtilius et copiosius diuisisse uideantur,
20 et superuacua adsumunt et quae natura singularia sunt
secant, nec tam plura faciunt quam minora: deinde cum
fecerunt mille particulas, in eandem incidunt obscuritatem
contra quam partitio inuenta est.

Et diuisa autem et simplex propositio, quotiens utiliter **26**
25 adhiberi potest, primum debet esse aperta atque lucida
(nam quid sit turpius quam id esse obscurum ipsum quod in
eum solum adhibetur usum ne sint cetera obscura?), tum

breuis nec ullo superuacuo onerata uerbo; non enim quid
27 dicamus sed de quo dicturi simus ostendimus. Optinendum
etiam ne quid in ea desit, ne quid supersit. Superest autem
sic fere, cum aut in species partimur quod in genera partiri
sit satis, aut genere posito subicitur species, ut 'dicam de 5
uirtute iustitia continentia', cum iustitia atque continentia
28 uirtutis sint species. Partitio prima est, quid sit de quo con-
ueniat, quid de quo ambigatur. In eo quod conuenit, quid
aduersarius fateatur, quid nos: in eo quod ambigatur, [quae
dicturi sumus] quae nostrae propositiones, quae partis ad- 10
uersae. Turpissimum uero non eodem ordine exequi quo
quidque proposueris.

LIBER QVINTVS

⟨PROHOEMIUM⟩

Fuerunt et clari quidem auctores quibus solum uideretur **1**
oratoris officium docere (namque et adfectus duplici ratione
5 excludendos putabant, primum quia uitium esset omnis
animi perturbatio, deinde quia iudicem a ueritate depelli
misericordia gratia ira similibusque non oporteret: et uolup-
tatem audientium petere, cum uincendi tantum gratia dice-
retur, non modo agenti superuacuum, sed uix etiam uiro
10 dignum arbitrabantur), plures uero qui nec ab illis sine dubio **2**
partibus rationem orandi summouerent, hoc tamen pro-
prium atque praecipuum crederent opus, sua confirmare et
quae ⟨ex⟩ aduerso proponerentur refutare. Vtrumcumque est **3**
(neque enim hoc loco meam interpono sententiam), hic erit
15 liber illorum opinione maxime necessarius, quo toto haec
sola tractantur: quibus sane et ea quae de iudicialibus causis
iam dicta sunt seruiunt. Nam neque prohoemii neque narra- **4**
tionis est alius usus quam ut huic iudicem praeparent, et
status nosse atque ea de quibus supra scripsimus intueri
20 superuacuum foret nisi ad hanc perueniremus. Denique ex **5**
quinque quas iudicialis materiae fecimus partibus quae-
cumque alia potest aliquando necessaria causae non esse:
lis nulla est cui probatione opus non sit. Eius praecepta sic
optime diuisuri uidemur ut prius quae in commune ad omnis

quaestiones pertinent ostendamus, deinde quae in quoque causae genere propria sunt exequamur.

1. Ac prima quidem illa partitio ab Aristotele tradita consensum fere omnium meruit, alias esse probationes quas extra dicendi rationem acciperet orator, alias quas ex causa 5 traheret ipse et quodam modo gigneret; ideoque illas ἀτέχ-
vous, id est inartificiales, (has ἐντέχνους, id est artificiales,) 2 uocauerunt. Ex illo priore genere sunt praeiudicia, rumores, tormenta, tabulae, ius iurandum, testes, in quibus pars maxima contentionum forensium consistit. Sed ut ipsa per se 10 carent arte, ita summis eloquentiae uiribus et adleuanda sunt plerumque et refellenda. Quare mihi uidentur magnopere damnandi qui totum hoc genus a praeceptis remouerunt.
- 3 Nec tamen in animo est omnia quae pro his aut contra dici solent complecti. Non enim communes locos tradere destina- 15 mus, quod esset operis infiniti, sed uiam quandam atque rationem. Quibus demonstratis non modo in exequendo suas quisque uires debet adhibere, sed etiam inueniendo similia, ut quaeque condicio litium poscet. Neque enim de omnibus causis dicere quisquam potest saltem praeteritis, ut taceam 20 de futuris.

2. Iam praeiudiciorum uis omnis tribus in generibus uersatur: rebus quae aliquando ex paribus causis sunt iudicatae, quae exempla rectius dicuntur, ut de rescissis patrum testamentis uel contra filios confirmatis: iudiciis ad ipsam causam 25 pertinentibus, unde etiam nomen ductum est, qualia in

Oppianicum facta dicuntur et a senatu aduersus Milonem: aut cum de eadem causa pronuntiatum est, ut in reis deportatis et adsertione secunda et partibus centumuiralium quae in duas hastas diuisae sunt. Confirmantur praecipue duobus: 2
5 auctoritate eorum qui pronuntiauerunt, et similitudine rerum de quibus quaeritur; refelluntur autem raro per contumeliam iudicum, nisi forte manifesta in iis culpa erit; uult enim cognoscentium quisque firmam esse alterius sententiam, et ipse pronuntiaturus, nec libenter exemplum quod in
10 se fortasse reccidat facit. Confugiendum ergo est in duobus 3 superioribus, si res feret, ad aliquam dissimilitudinem causae, uix autem ulla est per omnia alteri similis. Si id non continget aut eadem causa erit, actionum incusanda negligentia aut de infirmitate personarum querendum contra
15 quas erit iudicatum, aut de gratia quae testes corruperit, aut de inuidia aut de ignorantia, aut inueniendum quod causae postea accesserit. Quorum si nihil erit, licet tamen dicere 4 multos iudiciorum casus ad inique pronuntiandum ualere, ideoque damnatum Rutilium, absolutos Clodium atque Cati-
20 linam, rogandi etiam iudices ut rem potius intueantur ipsam quam iuri iurando alieno suum donent. Aduersus consulta 5 autem senatus et decreta principum uel magistratuum remedium nullum est, nisi aut inuenta quantulacumque causae differentia aut aliqua uel eorundem uel eiusdem potestatis
25 hominum posterior constitutio quae sit priori contraria: quae si deerunt, lis non erit.

3. Famam atque rumores pars altera consensum ciuitatis et uelut publicum testimonium uocat, altera sermonem sine ullo certo auctore dispersum, cui malignitas initium dederit, incrementum credulitas, quod nulli non etiam innocentissimo possit accidere fraude inimicorum falsa uulgantium. Exempla utrimque non deerunt: 4. sicut in tormentis quoque, qui est locus frequentissimus, cum pars altera quaestionem uera fatendi necessitatem uocet, altera saepe etiam causam falsa dicendi, quod aliis patientia facile mendacium faciat, aliis infirmitas necessarium. Quid attinet de his plura? Plenae 10
 2 sunt orationes ueterum ac nouorum. Quaedam tamen in hac parte erunt propria cuiusque litis. Nam siue de habenda quaestione agetur, plurimum intererit quis et quem postulet aut offerat et in quem et ex qua causa: siue iam erit habita, quis ei praefuerit, quis et quo modo sit tortus, an credibilia 15
 dixerit, an inter se constantia, perseuerauerit in eo quod coeperat an aliquid dolore mutarit, prima parte quaestionis an procedente cruciatu. Quae utrimque tam infinita sunt quam ipsa rerum uarietas.

5. Contra tabulas quoque saepe dicendum est, cum eas 20
 non solum refelli sed etiam accusari sciamus usitatum esse. Cum sit autem in his aut scelus signatorum aut ignorantia, tutius ac facilius id quod secundo loco diximus tractatur, 2
 quod pauciores rei fiunt. Sed hoc ipsum argumenta ex causa

trahit, si forte aut incredibile est id actum esse quod tabulae continent, aut, ut frequentius euenit, aliis probationibus aequae inartificialibus soluitur, si aut is in quem signatum est aut aliquis signator dicitur a fuisse uel prius esse defunctus, 5 si tempora non congruunt, si uel antecedentia uel insequentia tabulis repugnant. Inspectio etiam ipsa saepe falsum deprendit.

6. Ius iurandum litigatores aut offerunt suum aut non recipiunt oblatum aut ab aduersario exigunt aut recusant 10 cum ab ipsis exigatur. Offerre suum sine illa condicione ut uel aduersarius iuret fere improbum est. Qui tamen id faciet, 2 aut uita se tuebitur, ut eum non sit credibile peieraturum, aut ipsa uel religionis (in qua plus fidei consequitur si id egerit ut non cupide ad hoc descendere, sed ne hoc quidem 15 recusare uideatur), aut, si causa patietur, modo litis, propter quam deuoturus se ipse non fuerit: aut praeter alia causae instrumenta adiciet ex abundantia hanc quoque conscientiae suae fiduciam. Qui non recipiet condicionem et a multis con- 3 temni iuris iurandi metum dicet, cum etiam philosophi quidam sint reperti qui deos agere <curam> rerum humanarum negarent: eum uero qui nullo deferente iurare sit paratus et ipsum uelle de causa sua pronuntiare et quam id quod offert leue ac facile credat ostendere. At is qui defert alioqui agere 4

modeste uidetur, cum litis aduersarium iudicem faciat, et eum cuius cognitio est onere liberat, qui profecto alieno iure
 5 iurando stari quam suo mauult. Quo difficilior recusatio est, nisi forte res est ea quam credibile sit notam ipsi non esse. Quae excusatio si deerit, hoc unum relinquetur, ut inuidiam 5 sibi quaeri ab aduersario dicat, atque id agi ut in causa in qua uincere non possit queri possit. Itaque hominem quidem malum occupaturum hanc condicionem fuisse, se autem probare malle quae adfirmet quam dubium cuiquam re-
 6 linquere an peierarit. Sed nobis adulescentibus seniores in 10 agendo facti praecipere solebant ne umquam ius iurandum deferremus, sicut neque optio iudicis aduersario esset permittenda nec ex aduocatis partis aduersae iudex eligendus. Nam si dicere contraria turpe aduocato uideretur, certe turpius habendum facere quod noceat. 15

7. Maximus tamen patronis circa testimonia sudor est. Ea dicuntur aut per tabulas aut a praesentibus. Simplicior contra tabulas pugna; nam et minus obstitisse uidetur pudor inter paucos signatores et pro diffidentia premitur absentia. Si reprehensionem non capit ipsa persona, infamare signa- 20
 2 tores licet. Tacita praeterea quaedam cogitatio refragatur his omnibus, quod nemo per tabulas dat testimonium nisi sua uoluntate, quo ipso non esse amicum ei se contra quem dicit fatetur. Neque tamen protinus cesserit orator quo minus

et amicus pro amico et inimicus contra inimicum possit uerum, si integra sit ei fides, dicere. Sed late locus uterque tractatur.

Cum praesentibus uero ingens dimicatio est, ideoque uelut **3**
5 duplici contra eos proque iis acie configitur actionum et interrogatorum. In actionibus primum generaliter pro testibus atque in testis dici solet. Est hic communis locus, cum **4**
pars altera nullam firmiorem probationem esse contendit quam quae sit hominum scientia nixa, altera ad detrahendam illis fidem omnia per quae fieri soleant falsa testimonia **10**
enumerat. Sequens ratio est cum specialiter quidem sed **5** tamen multos pariter inuadere patroni solent. Nam et gentium simul uniuersarum eleuata testimonia ab oratoribus scimus et tota genera testimoniorum: ut de auditionibus **15**
(non enim ipsos esse testes sed iniuratorum adferre uoces), ut in causis repetundarum (qui se reo numerasse pecunias iurant, litigatorum, non testium habendos loco). Interim **6**
aduersus singulos derigitur actio, quod insectationis genus et permixtum defensionem legimus in orationibus plurimis et **20**
separatim editum, sicut in Vatinium testem. Totum igitur excutiamus locum, quando uniuersam institutionem adgressi sumus. Sufficiebant alioqui libri duo a Domitio Afro in hanc **7**
rem compositi, quem adulescentulus senem colui, ut non lecta mihi tantum ea, sed pleraque ex ipso sint cognita. Is **25**
uerissime praecepit primum esse in hac parte officium oratoris ut totam causam familiariter norit: quod sine dubio ad omnia pertinet; quomodo contingat explicabimus cum ad **8**
destinatum huic parti locum uenerimus. Ea res suggeret materiam interrogationi et ueluti tela ad manum subministrabit, eadem docebit ad quae iudicis animus actione sit **30**
praeparandus. Debet enim uel fieri uel detrahi testibus fides

oratione perpetua, quia sic quisque dictis mouetur ut est ad credendum uel non credendum ante formatus.

- 9 Et quoniam duo genera sunt testium, aut uoluntariorum aut eorum quibus <in> iudiciis publicis lege denuntiari solet, quorum altero pars utraque utitur, alterum accusatoribus tantum concessum est: separemus officium dantis testes et refellentis.
- 10 Qui uoluntarium producit scire quid is dicturus sit potest, ideoque faciliorem uidetur in rogando habere rationem. Sed haec quoque pars acumen ac uigilantiam poscit, prouidendumque ne timidus, ne inconstans, ne imprudens testis sit:
- 11 turbantur enim et a patronis diuersae partis inducuntur in laqueos et plus deprensi nocent quam firmi et interriti profuissent. Multum igitur domi ante uersandi, uariis percontationibus, quales haberi ab aduersario possunt, explorandi sunt. Sic fit ut aut constent sibi aut, si quid titubauerint, oportuna rursus eius a quo producti sunt interrogatione uelut in gradum reponantur. In iis quoque adhuc qui constiterint sibi uitandae insidiae; nam frequenter subici ab aduersario solent et omnia profutura polliciti diuersa respondent, et auctoritatem habent non arguentium illa sed
- 12 confitentium. Explorandum igitur quas causas laedendi aduersarium adferant, nec id sat est inimicos fuisse, sed an desierint, an per hoc ipsum reconciliari uelint, ne corrupti sint, ne paenitentia propositum mutauerint. Quod cum in iis quoque qui ea quae dicturi uidentur [re] uera sciunt necessarium est praecauere, <tum> multo magis in iis qui se dicturos quae falsa sunt pollicentur. Nam et frequentior eorum paenitentia est et promissum suspectius et, si perseuerarint, reprehensio facilior.

Eorum uero quibus denuntiatur pars testium est quae **15**
reum laedere uelit, pars quae nolit, idque interim scit accu-
sator, interim nescit. Fingamus in praesentia scire; in
utroque tamen genere summis artibus interrogantis opus est.
5 Nam si habet testem cupidum laedendi, cauere debet hoc **16**
ipsum, ne cupiditas eius appareat, nec statim de eo quod in
iudicium uenit rogare, sed aliquo circumitu ad id peruenire,
ut illi quod maxime dicere uoluit uideatur expressum: nec
nimium instare interrogationi, ne omnia respondendo testis
10 fidem suam minuat, sed in tantum euocare eum quantum
sumere ex uno satis sit. At in eo qui uerum inuitus dicturus **17**
est, prima felicitas interrogantis extorquere quod is noluerit.
Hoc non alio modo fieri potest quam longius interrogatione
repetita. Respondebit enim quae nocere causae non arbitra-
15 bitur, ex pluribus deinde quae confessus erit eo perducetur
ut quod dicere non uult negare non possit. Nam ut in ora- **18**
tione sparsa plerumque colligimus argumenta, quae per se
nihil reum adgrauare uideantur, congregatione deinde eorum
factum conuincimus: ita huius modi testis multa de ante
20 actis, multa de insecutis, loco tempore persona ceteris est
interrogandus, ut in aliquod responsum incidat post quod
illi uel fateri quae uolumus necesse sit uel iis quae iam
dixerit repugnare. Id si non contingit, relicum erit ut eum **19**
nolle dicere manifestum sit, protrahendusque ut in aliquo,
25 quod uel extra causam sit, deprehendatur, tenendus etiam
diutius, ut omnia ac plura quam res desiderat pro reo dicen-
do suspectus iudici fiat: quo non minus nocebit quam si uera
in reum dixisset. At si, quod secundo loco diximus, nesciet **20**
actor quid propositi testis attulerit, paulatim et, ut dicitur,

- pedetentim interrogando experietur animum eius, et ad id
21 responsum quod eliciendum erit per gradus ducet. Sed quia
 nonnumquam sunt hae quoque testium artes, ut primo ad
 uoluntatem respondeant, quo maiore fide diuersa postea
 dicant, est actoris suspectum testem dum prodest dimittere. 5
- 22** Patronorum in parte expeditior, in parte difficilior inter-
 rogatio est. Difficilior hoc, quod raro umquam possunt ante
 iudicium scire quid testis dicturus sit, expeditior, quod cum
23 interrogandus est sciunt quid dixerit. Itaque, quod in eo
 incertum est, cura et inquisitione opus est, quis reum premat, 10
 quas et quibus ex causis inimicitias habeat, eaque in ora-
 tione praedicenda atque amolienda sunt, siue odio conflatos
 testes siue inuidia siue gratia siue pecunia uideri uolumus.
 Et si deficientur numero pars diuersa, paucitatem, si abun-
 dabit, conspiracyem, si humiles producet, uilitatem, si 15
24 potentes, gratiam oportebit incessere. Plus tamen proderit
 causas propter quas reum laedant exponere: quae sunt
 uariae et pro condicione cuiusque litis aut litigatoris. Nam
 contra illa quae supra diximus simili ratione responderi locis
 communibus solet, quia et in paucis atque humilibus accusa- 20
 tor simplicitate gloriari potest, quod neminem praeter eos
 qui possint scire quaesierit, et multos atque honestos com-
25 mendare aliquanto est facilius. Verum interim et singulos
 ut exornare, ita destruere contingit aut recitatis in actione
 <testimoniis> aut testibus nominatis, quod iis temporibus 25
 quibus testis non post finitas actiones rogabatur facilius et
 frequentius fuit. Quid autem in quemque testium dicendum
 sit, sumi nisi ex ipsorum personis non potest.

Reliquae interrogandi sunt partes: qua in re primum est 26
nosse testem. Nam timidus terreri, stultus decipi, iracundus
concitari, ambitiosus inflari, longus protrahi potest, prudens
uero et constans uel tamquam inimicus et peruicax dimitten-
5 dus statim, uel non interrogatione sed breui interlocutione
patroni refutandus est, aut aliquo, si continget, urbane dicto
refrigerandus, aut, si quid in eius uitam dici poterit, infamia
criminum destruendus. Probos quosdam et uerecundos 27
non aspere incessere profuit; nam saepe qui aduersus
10 insectantem pugnassent modestia mitigantur. Omnis autem
interrogatio aut in causa est aut extra causam. In causa,
sicut accusatori praecepimus, patronus quoque altius et unde
nihil suspecti sit repetita percontatione, priora sequentibus
adplicando saepe eo perducit homines ut inuitis quod prosit
15 extorqueat. Eius rei sine dubio neque disciplina ulla in scholis 28
neque exercitatio traditur, et naturali magis acumine aut
usu contingit haec uirtus. Si quod tamen exemplum ad imi-
tationem demonstrandum sit, solum est quod ex dialogis
Socraticorum maximeque Platonis duci potest: in quibus
20 adeo scitae sunt interrogationes ut, cum plerisque bene
respondeatur, res tamen ad id quod uolunt efficere perueniat.
Illud fortuna interim praestat, ut aliquid quod inter se 29
parum consentiat a teste dicatur, interim, quod saepius
euenit, ut testis testi diuersa dicat. Acuta autem interrogatio
25 ad hoc quod casu fieri solet etiam ratione perducet. Extra 30
causam quoque multa quae prosint rogari solent, de uita
testium aliorum, de sua quisque, si turpitudine, si humilitas,
si amicitia accusatoris, si inimicitiae cum reo: in quibus aut
dicant aliquid quod prosit, aut in mendacio uel cupiditate

- 31** laedendi deprendantur. Sed in primis interrogatio cum debet esse circumspecta, quia multa contra patronos uenuste testes saepe respondent eique praecipue rei uulgo fauetur, tum uerbis quam maxime ex medio sumptis, ut qui rogatur (is autem saepius est imperitus) intellegat, aut ne intellegere se **5**
- 32** neget, quod interrogantis non leue frigus est. Illae uero pessimae artes, testem subornatum in subsellia aduersarii mittere, ut inde excitatus plus noceat uel dicendo contra reum cum quo sederit, uel, cum adiuuisse testimonio uidebitur, faciendo ex industria multa inmodeste atque intemperanter, **10**
- per quae non a se tantum dictis detrahat fidem, sed ceteris quoque qui profuerant auferat utilitatem: quorum mentionem habui non ut fierent sed ut uitarentur.

- Saepe inter se collidi solent inde testatio, hinc testes. Locus utrimque: haec enim se pars iure iurando, illa consensu signantium tuetur. Saepe inter testes et argumenta quaesitum **15**
- 33** est. Inde scientiam in testibus et religionem, ingenia esse in argumentis dicitur: hinc testem gratia metu pecunia ira odio amicitia ambitu fieri, argumenta ex natura duci, in his
- 34** iudicem sibi, in illis alii credere. Communia haec pluribus **20**
- causis, multumque iactata sunt, semper tamen iactabuntur. Aliquando utrimque sunt testes, et quaestio sequitur ex ipsis, utri meliores uiri, ex causis, utri magis credibilia
- 35** dixerint, ex litigatoribus, utri gratia magis ualuerint. His adicere si qui uolet ea quae diuina testimonia uocant, ex **25**
- responsis oraculis ominibus, duplicem sciat esse eorum tractatum: generalem alterum, in quo inter Stoicos et

Epicuri sectam secutos pugna perpetua est regaturne prouidentia mundus, specialem alterum circa partis diuinationum, ut quaeque in quaestionem cadet. Aliter enim oraculorum, 36 aliter haruspicum augurum coniectorum mathematicorum 5 fides confirmari aut refelli potest, cum sit rerum ipsarum ratio diuersa. Circa eius modi quoque instrumenta firmanda uel destruenda multum habet operis oratio, si quae sunt uoces per uinum somnum dementiam emissae, uel excepta paruolorum indicia, quos pars altera nihil fingere, altera 10 nihil iudicare dictura est.

Nec tantum praestari hoc genus potenter, sed etiam ubi 37 non est desiderari solet: 'Pecuniam dedisti: quis numerauit? ubi? unde?' 'Venenum arguis: ubi emi? a quo? quanti? per quem dedi? quo conscio?' Quae fere omnia pro Cluentio 15 Cicero in crimine ueneficii excutit.

Haec de inartificialibus quam breuissime potui.

8. Pars altera probationum, quae est tota in arte constatque rebus ad faciendam fidem adpositis, plerumque aut omnino neglegitur aut leuissime attingitur ab iis qui argumenta 20 uelut horrida et confragosa uitantes amoenioribus locis desident, neque aliter quam ii qui traduntur a poetis gustu cuiusdam apud Lotophagos graminis et Sirenium cantu deleniti uoluptatem saluti praetulisse, dum laudis falsam imaginem persecuntur ipsa propter quam dicitur uictoria 25 cedunt. Atqui cetera, quae continuo magis orationis tractu 2 decurrunt, in auxilium atque ornamentum argumentorum comparantur, neruisque illis quibus causa continetur

adiciunt inducti super corporis speciem: ut, si forte quid factum ira uel metu uel cupiditate dicatur, latius quae cuiusque adfectus natura sit prosequamur. Isdem laudamus incusamus augemus minuimus describimus deterremus querimur
3 consolamur hortamur. Sed horum esse opera in rebus aut **5** certis aut de quibus tamquam certis loquimur potest. Nec abnuerim esse aliquid in delectatione, multum uero in commouendis adfectibus: sed haec ipsa plus ualent cum se didicisse iudex putat, quod consequi nisi argumentatione aliaque
 omni fide rerum non possumus. 10

4 Quorum priusquam partior species, indicandum est esse quaedam in omni probationum genere communia. Nam neque ulla quaestio est quae non sit aut in re aut in persona, neque esse argumentorum loci possunt nisi in iis quae rebus
5 aut personis accidunt, eaque aut per se inspici solent aut ad **15** aliud referri, neque ulla confirmatio nisi aut ex consequentibus aut ex pugnantibus, et haec necesse est aut ex praeterito tempore aut ex coniuncto aut ex insequenti petere, nec ulla res probari nisi ex alia potest eaque sit oportet aut maior
6 aut par aut minor. Argumenta uero reperiuntur aut in **20** quaestionibus, quae etiam separatae a complexu rerum personarumque spectari per se possint, aut in ipsa causa, cum inuenitur aliquid in ea non ex communi ratione ductum sed eius iudicii de quo cognoscitur proprium. Probationum praeterea omnium aliae sunt necessariae, aliae credibiles, aliae **25**
7 non repugnantes. Et adhuc omnium probationum quadruplex ratio est, ut uel quia est aliquid, aliud non sit, ut: 'dies est, nox non est', uel quia est aliquid, et aliud sit: 'sol est

super terram, dies est', uel quia aliquid non est, aliud sit: 'non est nox, dies est', uel quia aliquid non est, nec aliud sit: 'non est rationalis, nec homo est'. His in uniuersum praedictis partes subiciam.

5 9. Omnis igitur probatio artificialis constat aut signis aut argumentis aut exemplis. Nec ignoro plerisque uideri signa partem argumentorum. Quae mihi separandi ratio haec fuit prima, quod sunt paene ex illis inartificialibus (cruenta enim uestis et clamor et lior et talia sunt instrumenta, qualia
10 tabulae, rumores, testes, nec inueniuntur ab oratore, sed ad eum cum ipsa causa deferuntur), altera, quod signa, siue 2 indubitata sunt, non sunt argumenta, quia ubi illa sunt quaestio non est, argumento autem nisi in re controuersa locus esse non potest, siue dubia, non sunt argumenta sed
15 ipsa argumentis egent.

Diuiduntur autem in has primas duas species, quod eorum 3 alia sunt, ut dixi, quae necessaria (sunt, alia quae non necessaria). Priora illa sunt quae aliter habere se non possunt, quae Graeci tecmeria uocant. †Quae sunt† alyta semia: quae
20 mihi uix pertinere ad praecepta artis uidentur; nam ubi est signum insolubile, ibi ne lis quidem est. Id autem accidit 4 cum quid aut necesse est fieri factumue esse, aut omnino non potest fieri uel esse factum: quo in causis posito non est lis [nisi] facti. Hoc genus per omnia tempora perpendi solet:
25 nam et coisse eam cum uiro quae peperit, quod est praeteriti, 5 et fluctus esse cum magna uis uenti in mare incubuit, quod coniuncti, et eum mori cuius cor est uulneratum, quod futuri,

necesse est. Nec fieri potest ut ibi messis sit ubi satum non
 est, ut quis Romae sit cum est Athenis, ut sit ferro uulnera-
 6 tus qui sine cicatrice est. Sed quaedam et retrorsum idem
 ualent, ut uiuere hominem qui spirat et spirare qui uiuit,
 quaedam in contrarium non recurrunt: nec enim, quia moue- 5
 7 tur qui ingreditur, etiam ingreditur qui mouetur. Quare
 potest et coisse cum uiro quae non peperit, et non esse uen-
 tus in mari cum est fluctus, neque utique cor eius uulnera-
 tum esse qui perit. Ac similiter satum fuisse potest ubi non
 fuit messis, nec fuisse Romae qui non fuit Athenis, nec fuisse 10
 ferro uulneratus qui habet cicatricem.

8 Alia sunt signa non necessaria, quae εἰκότα Graeci uocant:
 quae etiam si ad tollendam dubitationem sola non sufficiunt,
 9 tamen adiuta ceteris plurimum ualent. Signum uocatur, ut
 dixi, σημεῖον (quamquam id quidam indicium, quidam ues- 15
 tigiū nominauerunt): per quod alia res intellegitur, ut per
 sanguinem caedes. At sanguis uel ex hostia respersisse ues-
 tem potest uel e naribus profluxisse: non utique qui uestem
 10 cruentam habuerit homicidium fecerit. Sed ut per se non
 sufficit, ita ceteris adiunctum testimonii loco ducitur, si 20
 inimicus, si minatus ante, si eodem in loco fuit: quibus sig-
 num cum accessit, efficit ut quae suspecta erant certa uidean-
 11 tur. Alioqui sunt quaedam signa utrique parti communia, ut
 liuores tumores (nam uideri possunt et ueneficii et cruditatis),
 et uulnus in pectore sua manu et aliena perisse dicentibus in 25
 aequo est. Haec proinde firma habentur atque extrinsecus
 adiuuantur.

Eorum autem quae signa sunt quidem sed non necessaria **12**
 genus Hermagoras putat non esse uirginem Atalanten quia
 cum iuuenibus per siluas uagetur. Quod si receperimus,
 uereor ne omnia quae ex facto ducuntur signa faciamus.
 5 Eadem tamen ratione qua signa tractantur. Nec mihi uiden- **13**
 tur Ariopagitae, cum damnauerint puerum coturnicum oculos
 eruentem, aliud iudicasse quam id signum esse perniciosis-
 simae mentis multisque malo futurae si adoleuisset. Vnde
 Spuri Maeli Marcique Manli popularitas signum adfectati
 10 regni est existimatum. Sed uereor ne longe nimium nos ducat **14**
 haec uia. Nam si est signum adulterae lauari cum uiris, erit
 et conuiuere cum adulescentibus, deinde etiam familiariter
 alicuius amicitia uti: fortasse corpus uulsum, fractum in-
 cessum, uestem muliebrem dixerit mollis et parum uiri signa,
 15 si cui (cum signum id proprie sit quod ex eo de quo quaeritur
 natum sub oculos uenit) ut sanguis e caede, ita illa ex in-
 pudicitia fluere uideantur. Ea quoque quae, quia plerumque **15**
 obseruata sunt, uulgo signa creduntur, ut prognostica:
 'uento rubet aurea Phoebe'
 20 et 'cornix plena pluuiam uocat improba uoce',
 si causas ex qualitate caeli trahunt, sane ita appellentur.
 Nam si uento rubet luna, signum uenti est rubor: et si, ut
 idem poeta colligit, densatus et laxatus aer facit ut sit inde **16**
 'ille auium concentus', idem sentiemus. Sunt autem signa
 25 etiam parua magnorum, ut uel haec ipsa cornix; nam maiora
 minorum esse nemo miratur.

10. Nunc de argumentis: hoc enim nomine complectimur
 omnia quae Graeci enthymemata, epichiremata, apodixis

uocant, quamquam apud illos est aliqua horum nominum differentia, etiam si uis eodem fere tendit. Nam enthymema (quod nos commentum sane aut commentationem interpretemur, quia aliter non possumus, Graeco melius usuri) unum intellectum habet quo omnia mente concepta significat (sed 5
 2 nunc non de eo loquimur), alterum quo sententiam cum ratione, tertium quo certam quandam argumenti conclusionem uel ex consequentibus uel ex repugnantibus: quamquam de hoc parum conuenit. Sunt enim qui illud prius epichirema dicant, pluresque inuenias in ea opinione ut id 10
 3 idem quod pugna constat enthymema accipi uelint, et ideo illud Cornificius contrarium appellat. Hunc alii rhetoricum syllogismum, alii imperfectum syllogismum uocauerunt, quia <nec> distinctis nec totidem partibus concluderetur:
 4 quod sane non utique ab oratore desideratur. Epichirema 15
 Valgius adgressionem uocat; uerius autem iudico non nostram administrationem, sed ipsam rem quam adgredimur, id est argumentum quo aliquid probaturi sumus, etiam si nondum uerbis explanatum, iam tamen mente conceptum,
 5 epichirema dici. Aliis uidetur non destinata uel inchoata sed 20
 perfecta probatio hoc nomen accipere ultima specie, ideoque propria eius appellatione et maxime in usu posita significatur certa quaedam sententiae comprehensio, quae ex tribus
 6 minime partibus constat. Quidam epichirema rationem appellarunt, Cicero melius ratiocinationem, quamquam et ille 25

nomen hoc duxisse magis a syllogismo uidetur: nam et
statum syllogisticum ratiocinatum appellat <et> exemplis
utitur philosophorum. Et quoniam est quaedam inter syllo-
gismum et epichirema uicinitas, potest uideri hoc nomine
5 recte abusus. *Ἀπόδειξις* est euidentis probatio, ideoque apud 7
geometras *γραμματικαὶ ἀποδείξεις* dicuntur. Hanc et ab epi-
chiremate Caecilius putat differre solo genere conclusionis et
esse apodixin imperfectum epichirema eadem causa qua dixi-
mus enthymema a syllogismo distare; nam et enthymema
10 syllogismi pars est. Quidam inesse epichiremati apodixin
putant et esse partem eius confirmantem. Vtrumque autem 8
quamquam diuersi auctores eodem modo finiunt, ut sit ratio
per ea quae certa sunt fidem dubiis adferens: quae natura est
omnium argumentorum, neque enim certa incertis declaran-
15 tur. Haec omnia generaliter pistis appellant, quod etiam si
propria interpretatione dicere fidem possumus, apertius
tamen probationem interpretabimur. Sed argumentum quo- 9
que plura significat. Nam et fabulae ad actum scaenarum
compositae argumenta dicuntur, et <cum> orationum Cicero-
20 nis uelut thema [ipse] exponit Pedianus inquit: 'argumen-
tum tale est', et ipse Cicero ad Brutum ita scribit: 'ueritus
fortasse ne nos in Catonem nostrum transferremus illim

aliquid, etsi argumentum simile non erat'. Quo apparet om-
10 nem ad scribendum destinata[m] materiam ita appellari. Nec
 mirum, cum id inter opifices quoque sit uulgatum, unde
 Vergili 'argumentum ingens', uulgoque paulo numerosius
 opus dicitur argumentosum. Sed nunc de eo dicendum argu- 5
 mento est quod ad * probationem indicium fidem adgres-
 sionem eiusdem rei nomina facit, parum distincte, ut
11 arbitror. Nam probatio et fides efficitur non tantum per haec,
 quae sunt rationis, sed etiam per inartificialia. Signum
 autem, quod ille indicium uocat, ab argumentis iam separauit. 10
 Ergo cum sit argumentum ratio probationem praestans, qua
 colligitur aliud per aliud, et quae quod est dubium per id
 quod dubium non est confirmat, necesse est esse aliquid in
12 causa quod probatione non egeat. Alioqui nihil erit quo pro-
 bemus, nisi fuerit quod aut sit uerum aut uideatur, ex quo 15
 dubiis fides fiat. Pro certis autem habemus primum quae
 sensibus percipiuntur, ut quae uidemus audimus, qualia sunt
 signa, deinde ea (in) quae communi opinione consensus est:
13 'deos esse', 'praestandam pietatem parentibus', praeterea
 quae legibus cauta sunt, quae persuasione etiam si non 20
 omnium hominum, eius tamen ciuitatis aut gentis in qua res
 agitur in mores recepta sunt, ut pleraque in iure non legibus
 sed moribus constant: si quid inter utramque partem con-
 uenit, si quid probatum est, denique cuicumque aduersarius
14 non contradicit. Sic enim fiet argumentum: 'cum prouiden- 25
 tia mundus regatur, administranda res publica (est: sequitur

ut administranda res publica) sit, si liquebit mundum
prouidentia regi'. Debet etiam nota esse recte argumenta trac- 15
taturō uis et natura omnium rerum, et quid quaeque earum
plerumque efficiat: hinc enim sunt quae icota dicuntur. Credi- 16
5 bilium autem genera sunt tria: unum firmissimum, quia fere
accidit, ut 'liberos a parentibus amari', alterum uelut propen-
sius: 'eum qui recte ualeat in crastinum peruenturum', ter-
tium tantum non repugnans: 'in domo furtum factum ab eo
qui domi fuit'. Ideoque Aristoteles in secundo de arte rhe- 17
10 torica libro diligentissime est executus quid cuique rei et quid
cuique homini soleret accidere, et quas res quosque homines
quibus rebus aut hominibus uel conciliasset uel alienasset
ipsa natura, ut diuitias quid sequatur aut ambitum aut
superstitionem, quid boni probent, quid mali petant, quid
15 milites, quid rustici, quo quaeque modo res uitari uel adpeti
soleat. Verum hoc exequi mitto: non enim longum tantum, 18
sed etiam impossibile ac potius infinitum est, praeterea posi-
tum in communi omnium intellectu. Si quis tamen desidera-
uerit, a quo peteret ostendi. Omnia autem credibilia, in 19
20 quibus pars maxima consistit argumentationis, ex huius
modi fontibus fluunt: 'an credibile sit a filio patrem occisum,
incestum cum filia commissum', et contra ueneficium in
nouerca, adulterium in luxurioso: illa quoque, 'an scelus
palam factum', 'an falsum propter exiguam summam', quia
25 suos quidque horum uelut mores habet, plerumque tamen,
non semper: alioqui iudubitata essent, non argumenta.

Excutiamus nunc argumentorum locos, quamquam qui- 20
busdam hi quoque de quibus supra dixi uidentur. Locos

appello non, ut uulgo nunc intelleguntur, in luxuriam et
 adulterium et similia, sed sedes argumentorum, in quibus
 21 latent, ex quibus sunt petenda. Nam ut in terra non omni
 generantur omnia, nec auem aut feram reperias, ubi quaeque
 nasci aut morari soleat ignarus, et piscium quoque genera 5
 alia planis gaudent, alia saxosis, regionibus etiam litoribus-
 que discreta sunt, nec helopem nostro mari aut scarum
 ducas: ita non omne argumentum undique uenit ideoque
 22 non passim quaerendum est. Multus alioqui error est: ex-
 hausto labore, quod non ratione scrutabimur non poterimus 10
 inuenire nisi casu. At si scierimus ubi quodque nascatur, cum
 ad locum uentum erit facile quod in eo est peruidebimus.
 23 In primis igitur argumenta saepe a persona ducenda sunt,
 cum sit, ut dixi, diuisio ut omnia in haec duo partiamur, res
 atque personas: ut causa tempus locus occasio instrumentum 15
 modus et cetera rerum sint accidentia. Personis autem non
 quidquid accidit exequendum mihi est, ut plerique fecerunt,
 24 sed unde argumenta sumi possunt. Ea porro sunt: genus,
 nam similes parentibus ac maioribus suis plerumque credun-
 tur, et nonnumquam ad honeste turpiterque uiuendum inde 20
 causae fluunt: natio, nam et gentibus proprii mores sunt
 25 nec idem in barbaro, Romano, Graeco probabile est: patria,
 quia similiter etiam ciuitatum leges instituta opiniones
 habent differentiam: sexus, ut latrocinium facilius in uiro,
 ueneficium in femina credas: aetas, quia aliud aliis annis 25
 magis conuenit: educatio et disciplina, quoniam refert a
 26 quibus et quo quisque modo sit institutus: habitus corporis,
 ducitur enim frequenter in argumentum species libidinis,
 robur petulantiae, his contraria in diuersum: fortuna, neque

enim idem credibile est in diuite ac paupere, propinquis
amicis clientibus abundante et his omnibus destituto (condi-
cionis etiam distantia est: nam clarus an obscurus, magistra-
tus an priuatus, pater an filius, ciuis an peregrinus, liber an
5 seruus, maritus an caelebs, parens liberorum an orbus sit,
plurimum distat): animi natura, etenim auaritia iracundia 27
misericordia crudelitas seueritas aliaque his similia adferunt
fidem frequenter aut detrahunt, sicut uictus luxuriosus an
frugi an sordidus quaeritur: studia quoque, nam rusticus
10 forensis negotiator miles nauigator medicus aliud atque aliud
efficiunt. Intuendum etiam quid adfectet quisque, locuples 28
uideri an disertus, iustus an potens. Spectantur ante acta
dictaque; ex praeteritis enim aestimari solent praesentia.
His adiciunt quidam commotionem: hanc accipi uolunt
15 temporarium animi motum, sicut iram pauorem. Consilia 29
autem et praeteriti et praesentis et futuri temporis: quae
mihi, etiam si personis accidunt, referenda tamen ad illam
partem argumentorum uidentur quam ex causis ducimus,
sicut habitus quidam animi, quo tractatur amicus (an) ini-
20 micus. Ponunt in persona et nomen: quod quidem accidere 30
ei necesse est, sed in argumentum raro cadit, nisi cum aut
ex causa datum est, ut Sapiens, Magnus, Pius, aut et ipsum
alicuius cogitationis attulit causam, ut Lentulo coniurationis,
quod libris Sibyllinis haruspicumque responsis dominatio
25 dari tribus Corneliis dicebatur, seque eum tertium esse

- credebat post Sullam Cinnamque quia et ipse Cornelius erat.
- 31** Nam et illud apud Euripiden frigidum sane, quod nomen Polynicis ut argumentum morum frater incessit. Iocorum tamen ex eo frequens materia, qua Cicero in Verrem non semel usus est. Haec fere circa personas sunt aut his similia; ⁵ neque enim complecti omnia uel hac in parte uel in ceteris possumus, contenti rationem plura quaesituris ostendere.
- 32** Nunc ad res transeo, in quibus maxime sunt personis iuncta quae agimus, ideoque prima tractanda. In omnibus porro quae fiunt quaeritur aut quare aut ubi aut quando aut quo ¹⁰
- 33** modo aut per quae facta sunt. Ducuntur igitur argumenta ex causis factorum uel futurorum: quarum materiam, †quam quidam ὕλην, alii δύναμιν nominauerunt†, in duo genera sed quaternas utriusque diuidunt species. Nam fere uersatur ratio faciendi circa bonorum adeptionem incrementum con- ¹⁵ seruationem usum aut malorum euitationem liberationem inminutionem tolerantiam: quae et in deliberando plurimum
- 34** ualent. Sed has causas habent recta, praua contra ex falsis opinionibus ueniunt. Nam est his initium ex iis quae credunt bona aut mala, inde errores existunt et pessimi adfectus, in ²⁰ quibus sunt ira odium inuidia cupiditas spes ambitus audacia metus, cetera generis eiusdem. Accedunt aliquando fortuita, ebrietas, ignorantia, quae interim ad ueniam ualent, interim ad probationem criminis, ut si quis dum alii insidia-
- 35** tur alium dicitur interemisse. Causae porro non ad conuin- ²⁵ cendum modo quod obicitur, sed ad defendendum quoque excuti solent, cum quis se recte fecisse, id est honesta causa,

contendit: qua de re latius in tertio libro dictum est. Fini- 36
tionis quoque quaestiones ex causis interim pendent: an
tyrannicida qui tyrannum a quo depensus in adulterio
fuerat occidit, an sacrilegus qui ut hostes urbe expelleret
5 arma templo adfixa detraxit. Ducuntur argumenta et ex 37
loco. Spectatur enim ad fidem probationis montanus an
planus, maritimus an mediterraneus, consitus an incultus,
frequens an desertus, propincus an remotus, oportunus con-
siliis an aduersus: quam partem uidemus uehementissime
10 pro Milone tractasse Ciceronem. Et haec quidem ac similia 38
ad coniecturam frequentius pertinent, sed interim ad ius
quoque: priuatus an publicus, sacer an profanus, noster an
alienus, ut in persona magistratus, pater, peregrinus. Hinc 39
enim quaestiones oriuntur: 'Priuatam pecuniam sustulisti,
15 uerum, quia de templo, non furtum sed sacrilegium est'.
'Occidisti adulteros, quod lex permittit, sed quia in lupanari,
caedes est'. 'Iniuriam fecisti, sed quia magistratui, maiestatis
actio est'. Vel contra: 'licuit quia pater eram, quia magistra- 40
tus'. Sed circa facti controuersiam argumenta praestant,
20 circa iuris lites materiam quaestionum. Ad qualitatem
quoque frequenter pertinet locus; neque enim ubique idem
aut licet aut decorum est: quin etiam in qua quidque ciui-
tate quaeratur interest; moribus enim et legibus distant. Ad 41
commendationem quoque et inuidiam ualet; nam et Ajax
25 apud Ouidium 'ante rates' inquit 'agimus causam, et mecum
confertur Vlixes!' et Miloni inter cetera obiectum est quod
Clodius in monumentis ab eo maiorum suorum esset occisus.
Ad suadendi momenta idem ualet, sicut tempus, cuius trac- 42
tatum subiungam. Eius autem, ut alio loco iam dixi, duplex

significatio est: generaliter enim et specialiter accipitur. Prius illud est 'nunc', 'olim', 'sub Alexandro', 'cum apud Ilium pugnatum est', denique praeteritum, instans, futurum. Hoc sequens habet et constituta discrimina: 'aestate', 'hieme', 'noctu', 'interdiu', et fortuita: 'in pestilentia', 'in bello', 'in conuiuio'. Latinorum quidam satis significari putauerunt si illud generale 'tempus', hoc speciale 'tempora' uocarent. Quorum utrorumque ratio et in consiliis quidem et in illo demonstratiuo genere uersatur, sed in iudiciis frequentissima est. Nam et iuris quaestiones facit et qualitatem distinguit et ad coniecturam plurimum confert, ut cum interim probationes inexpugnabiles adferat, quales sunt si dicatur, ut supra posui, signator qui ante diem tabularum decessit, aut commisisse aliquid uel cum infans esset uel cum omnino natus non esset: praeter id quod omnia facile argumenta aut ex iis quae ante rem facta sunt aut ex coniunctis rei aut insequentibus ducuntur. Ex antecedentibus: 'mortem minatus es, noctu existi, proficiscentem antecessisti'. Causae quoque factorum praeteriti sunt temporis. Secundum tempus subtilius quidam quam necesse erat diuiserunt, ut esset iuncti 'sonus auditus est', adhaerentis 'clamor sublatus est'. Insequentis sunt illa: 'latuisti', 'profugisti', 'lioues et tumores apparuerunt'. Isdem temporum gradibus defensor utetur ad detrahendam ei quod obicitur fidem. In his omnis factorum dictorumque ratio uersatur, sed dupliciter. Nam fiunt quaedam quia aliud postea futurum est, quaedam quia aliud antea factum est: ut cum obicitur reo lenocinii, speciosae marito, quod adulterii damnatam quandam emerit, aut

parricidii reo luxurioso quod dixerit patri: 'non amplius me
 obiurgabis'. Nam et ille non quia emit leno est, sed quia leno
 erat emit, nec hic quia sic erat locutus occidit, sed quia erat
 occisurus sic locutus est. Casus autem, qui et ipse praestat **48**
 5 argumentis locum, sine dubio est ex insequentibus, sed
 quadam proprietate distinguitur, ut si dicam: 'melior dux
 Scipio quam Hannibal, uicit Hannibalem': 'bonus governa-
 tor, numquam fecit naufragium': 'bonus agricola, magnos
 sustulit fructus'. Et contra: 'sumptuosus fuit, patrimonium
 10 exhaustit': 'turpiter uixit, [uel] omnibus inuisus est'. In- **49**
 tuendae sunt praecipueque in coniecturis et facultates; cre-
 dibilius est enim occisos a pluribus pauciores, a firmioribus
 inbecilliores, a uigilantibus dormientis, a praeparatis ino-
 pinatos: quorum contraria in diuersum ualent. Haec et in **50**
 15 deliberando intuemur et in iudiciis ad duas res solemus re-
 ferre, an uoluerit quis, an potuerit; nam et uoluntatem spes
 facit. Hinc illa apud Ciceronem coniectura: 'insidiatus est
 Clodius Miloni, non Milo Clodio: ille cum seruis robustis, hic
 cum mulierum comitatu, ille equis, hic in raeda, ille expedi-
 20 tus, hic paenula inretitus'. Facultati autem licet instrumen- **51**
 tum coniungere; sunt enim in parte facultatis et copiae. Sed
 ex instrumento aliquando etiam signa nascuntur, ut spicu-
 lum in corpore inuentum. His adicitur modus, quem *τρόπον* **52**
 dicunt, quo quaeritur quem ad modum quid sit factum.
 25 Idque tum ad qualitatem scriptumque pertinet, ut si nege-
 mus adulterum ueneno licuisse occidere, tum ad coniecturas
 quoque, ut si dicam: 'bona mente factum, ideo palam',
 'mala, ideo ex insidiis, nocte, in solitudine'.

- 53 In rebus autem omnibus de quarum ui ac natura quaeritur quasque etiam citra complexum personarum ceterorumque ex quibus fit causa per se intueri possumus, tria sine dubio rursus spectanda sunt: an sit, quid sit, quale sit. Sed quia sunt quidam loci argumentorum omnibus communes, 5 diuidi haec tria genera non possunt, ideoque locis potius, ut in quosque incurrent, subicienda sunt.
- 54 Ducuntur ergo argumenta ex finitione seu fine; nam utroque modo traditur. Eius duplex ratio est: aut enim praecedente finitione quaeritur sitne hoc uirtus, aut simpli- 10 citer quid sit uirtus. Id aut uniuersum uerbis complectimur, ut 'rhetorice est bene dicendi scientia', aut per partes, ut 'rhetorice est inueniendi recte et disponendi et eloquendi
- 55 cum firma memoria et cum dignitate actionis scientia'. Praeterea finimus aut ui, sicut superiora, aut *ἐτυμολογία*, ut si 15 assiduum ab aere dando et locupletem a locorum, pecuniosum a pecorum copia. Finitioni subiecta maxime uidentur genus species differens proprium: ex iis omnibus argumenta
- 56 ducuntur. Genus ad probandam speciem minimum ualet, plurimum ad refellendam. Itaque non quia est arbor platanus 20 est, at quod non est arbor utique platanus non est: nec quod uirtus est utique iustitia est, at quod non est uirtus, utique non potest esse iustitia. Itaque a genere perueniendum

est ad ultimam speciem, ut 'homo est animal' non est satis, id enim genus est: 'mortale'—etiam si est species, cum aliis tamen communis finitio: 'rationale'—nihil supererit ad demonstrandum quod uelis. Contra species firmam probationem 57
 5 tionem habet generis, infirmam refutationem. Nam quod iustitia est, utique uirtus est: quod non est iustitia, potest esse uirtus, si est fortitudo, constantia, continentia. Numquam itaque tolletur a specie genus, nisi ut omnes species quae sunt generi subiectae remoueantur, hoc modo: 'quod
 10 neque immortale est neque mortale, animal non est'. His 58
 adiciunt propria et differentia. Propriis confirmatur finitio, differentibus soluitur. Proprium autem est aut quod soli accidit, ut homini sermo, risus, aut quidquid utique accidit, sed non soli, ut igni calfacere. Et sunt eiusdem rei plura
 15 propria, ut ipsius ignis lucere, calere. Ita quodcumque proprium deerit soluet finitionem, non utique quodcumque erit confirmabit. Saepissime autem quid sit proprium cuiusque 59
 quaeretur, ut, si per *ἔτυμολογίαν* dicatur: 'tyrannicidae proprium est tyrannum occidere', negemus: non enim si traditum sibi eum carnifex occiderit tyrannicida dicatur; nec si
 20 imprudens uel inuitus. Quod autem proprium non erit, differens erit, ut aliud est seruum esse, aliud seruire, qualis esse in addictis quaestio solet: 'qui seruus est si manu mittatur, fit libertinus, non item addictus', et plura, de quibus alio
 25 loco. Illud quoque differens uocant, cum genere in speciem 61
 deducto species ipsa discernitur. Animal genus, mortale species, terrenum uel bipes differens; nondum enim proprium

est, sed iam differt a marino uel quadrupede: quod non tam ad argumentum pertinet quam ad diligentem finitionis comprehensionem. Cicero genus et speciem, quam eandem formam uocat, a finitione diducit, et iis quae ad aliquid sunt subicit: ut, si is cui argentum omne legatum est petat signatum quoque, utatur genere: at si quis, cum legatum sit ei quae uiro mater familias esset, neget deberi ei quae in manum non conuenit, specie, quoniam duae formae sint matrimoniorum.

63 Diuisione autem adiuuari finitionem docet, eamque differre a partitione quod haec sit totius in partis, illa generis in formas. Partis incertas esse, ut 'quibus constet res publica', formas certas, ut 'quot sint species rerum publicarum', quas tris accepimus: quae populi, quae paucorum, quae unius potestate regerentur. Et ille quidem non iis exemplis utitur, quia scribens ad Trebatium ex iure ducere ea maluit: ego 15 apertiora posui. Propria uero ad coniecturae quoque pertinent partem, ut, quia proprium est boni recte facere, iracundi uerbis (aut manu male facere, facta haec ab ipsis) esse credantur, aut contra. Nam ut quaedam in quibusdam utique (sunt, ita quaedam in quibusdam utique) non sunt, 20 et ratio, quamuis [ita] ex diuerso, eadem est.

Diuisio et ad probandum simili uia ualet et ad refellendum. Probationi interim satis est unum habere, hoc modo: 'ut sit ciuis, aut natus sit oportet aut factus'; utrumque tollendum est: 'nec natus nec factus est'. Fit hoc et multiplex, 25 idque est argumentorum genus ex remotione, quo modo

efficitur totum falsum, modo id quod relinquitur uerum. Totum falsum est hoc modo: 'Pecuniam credidisse te dicis: aut habuisti ipse aut ab aliquo accepisti aut inuenisti aut surripuisti. Si neque domi habuisti neque ab aliquo accepisti
5 et cetera, non credidisti'. Relicum fit uerum sic: 'hic seruus **67**
quem tibi uindicas aut uerna tuus est aut emptus aut donatus aut testamento relictus aut ex hoste captus aut alienus': deinde remotis prioribus supererit 'alienus'. Periculosum et cum cura intuendum genus, quia, si in proponendo unum
10 quodlibet omiserimus, cum risu quoque tota res soluitur. Tutius quod Cicero pro Caecina facit, cum interrogat, si haec **68**
actio non sit, quae sit (simul enim remouentur omnia): uel cum duo ponentur inter se contraria, quorum tenuisse utrumlibet sufficiet, quale Ciceronis est: 'unum quidem certe
15 nemo erit tam inimicus Cluentio qui mihi non concedat, si constet corruptum illud esse iudicium, aut ab Habito aut ab Oppianico esse corruptum: si doceo non ab Habito, uinco ab Oppianico, si ostendo ab Oppianico, purgo Habitem'. Fit **69**
etiam ex duobus, quorum necesse est (esse) alterum uerum,
20 eligendi aduersario potestas, efficiturque ut utrum elegerit noceat. Facit hoc Cicero pro Oppio: 'utrum cum Cottam adpetisset an cum ipse se conaretur occidere telum e manibus ereptum est?' et pro Vareno: 'optio uobis datur, utrum uelitis casu illo itinere Varenum usum esse an huius persuasu
25 et inductu': deinde utraque facit accusatori contraria. Interim duo ita proponuntur ut utrumlibet electum idem **70**

efficiat, quale est: 'philosophandum <est, etiam si non est philosophandum>', et illud uulgatum: 'quo schema, si intellegitur? quo, si non intellegitur?' et 'mentietur in tormentis qui dolorem pati potest, mentietur qui non potest'.

- 71 Vt sunt autem tria tempora, ita ordo rerum tribus mo- 5
mentis consertus est: habent enim omnia <initium>, incre-
mentum, summam, ut iurgium, deinde <rixa, tum> caedes.
Est ergo hic argumentorum quoque locus inuicem proban-
tium; nam et ex initiis summa colligitur, quale est: 'non
possum togam praetextam sperare cum exordium pullum 10
uideam', et contra: 'non dominationis causa Sullam arma
72 sumpsisse, argumentum est dictatura deposita'. Similiter
ex incremento in utramque partem ducitur ratio cum in
coniectura, tum etiam in tractatu aequitatis, an ad initium
summa referenda sit, id est, an ei caedes inputanda sit a quo 15
iurgium coepit.
- 73 Est argumentorum locus ex similibus: 'si continentia
uirtus, utique et abstinentia': 'si fidem debet tutor, et pro-
curator'. Hoc est ex eo genere quod *ἐπαγωγήν* Graeci uocant,
Cicero inductionem. Ex dissimilibus: 'non si laetitia bonum, 20
et uoluptas': 'non quod mulieri, idem pupillo'. Ex contrariis:
'frugalitas bonum, luxuria enim malum': 'si malorum causa
bellum est, erit emendatio pax': 'si ueniam meretur qui in-
prudens nocuit, non meretur praemium qui imprudens pro-
74 fuit'. Ex pugnantibus: 'qui est sapiens, stultus non est'. Ex 25
consequentibus siue adiunctis: 'si est bonum iustitia, recte

iudicandum': 'si malum perfidia, non est fallendum': idem retro. Nec sunt his dissimilia ideoque huic loco subicienda, cum et ipsa naturaliter congruant: 'quod quis non habuit, non perdidit': 'quem quis amat, sciens non laedit': 'quem
 5 quis heredem suum esse uoluit, carum habuit, habet, habebit'. Sed cum sint indubitata, uim habent paene signorum inmutabilium. Sed haec consequentia dico, acolutha (est 75 enim consequens sapientiae bonitas), illa insequentia, parapomena, quae postea facta sunt aut futura. Nec sum de
 10 nominibus anxius; uocet enim ut uoluerit quisque, dum uis rerum ipsa manifesta sit appareatque hoc temporis, illud esse naturae. Itaque non dubito haec quoque (uocare) con- 76 sequentia, quamuis ex prioribus dent argumentum ad ea quae secuntur, quorum duas quidam species esse uoluerunt,
 15 actionis (ut pro Oppio: 'quos educere inuitos in prouinciam non potuit, eos inuitos retinere qui potuit?'), temporis, in Verrem: 'si finem praetoris edicto adferunt Kalendae Ian., cur non initium quoque edicti nascatur a Kalendis Ian.?' Quod utrumque exemplum tale est ut idem in diuersum, si 77
 20 retro agas, ualeat; consequens enim est eos, qui inuiti duci non potuerint, inuitos non potuisse retineri. Illa quoque quae 78 ex rebus mutuam confirmationem praestantibus ducuntur (quae proprii generis uideri quidam uolunt et uocant ἐκ τῶν πρὸς ἄλληλα, Cicero ex rebus sub eandem rationem uenientibus)
 25 bus) fortiter consequentibus iunxerim: 'si portorium Rhodiis

- locare honestum est, et Hermocreonti conducere', et: 'quod
 79 discere honestum, et docere'. Vnde illa non hac ratione dicta
 sed efficiens idem Domiti Afri sententia est pulchra: 'ego
 accusaui, uos damnastis'. Est inuicem consequens et quod
 ex diuersis idem ostendit, ut qui mundum nasci dicit per hoc 5
 ipsum et deficere significet, quia deficit omne quod nascitur.
- 80 Simillima est his argumentatio qua colligi solent ex iis
 quae faciunt ea quae efficiuntur, aut contra, quod genus a
 causis uocant: haec interim necessario fiunt, interim plerum-
 que sed non necessario. Nam corpus in lumine utique um- 10
 bram facit, et umbra, ubicumque est, ibi esse corpus osten-
 81 dit. Alia sunt, ut dixi, non necessaria, uel utrimque uel ex
 altera parte: 'sol colorat: non utique qui est coloratus a sole
 est': 'iter puluerulentum facit, sed neque omne iter puluerem
 82 mouet, nec quisquis est puluerulentus ex itinere est'. Quae 15
 utique fiunt, talia sunt: 'si sapientia bonum uirum facit,
 bonus uir est utique sapiens', itemque: 'boni est honeste
 facere, mali turpiter, et qui honeste faciunt, boni, qui tur-
 piter, mali iudicantur': recte. At [exercitatio plerumque
 robustum corpus facit, sed non quisquis est robustus exerci- 20
 tatus, nec quisquis exercitatus robustus est] nec, quia forti-
 tudo praestat ne mortem timeamus, quisquis mortem non
 timuerit uir fortis erit existimandus, nec si capitis dolorem
 83 facit inutilis hominibus sol est. Haec ad exhortatiuum
 maxime genus pertinent: 'uirtus facit laudem, sequenda 25
 igitur: at uoluptas infamiam, fugienda igitur'. Recte autem
 84 monemur causas non utique ab ultimo esse repetendas, ut
 Medea:

'utinam ne in nemore Pelio',

quasi uero id eam fecerit miseram aut nocentem quod illic
 ceciderint abiegnae ad terram trabes: et Philocteta Paridi:

‘si impar esses tibi, ego nunc non essem miser’:

quo modo peruenire quolibet retro causas legentibus licet.

5 Illud his adicere ridiculum putarem nisi eo Cicero uteretur, 85
 quod coniugatum uocant, ut ‘eos qui rem iustam faciunt
 iuste facere’, quod certe non eget probatione: ‘quod com-
 pascuum est, compascere licere’. Quidam haec, quae uel ex 86
 causis uel ex efficientibus diximus, alieno nomine uocant
 10 ecbasis, id est exitus; nam nec hic aliud tractatur quam quid
 ex quoque eueniat.

Adposita uel comparatiua dicuntur quae minora ex maiori- 87
 bus, maiora ex minoribus, paria ex paribus probant. Confir-
 matur coniectura ex maiore: ‘si quis sacrilegium facit, faciet
 15 et furtum’; ex minore: ‘qui facile ac palam mentitur, peiera-
 bit’; ex pari: ‘qui ob rem iudicandam pecuniam accepit, et
 ob dicendum falsum testimonium accipiet’. Iuris confirma- 88
 tio est eius modi; ex maiore: ‘si adulterum occidere licet, et
 loris caedere’; ex minore: ‘si furem nocturnum occidere licet,
 20 quid latronem?’; ex pari: ‘quae poena aduersus interfec-
 torem patris iusta est, eadem aduersus matris’; quorum
 omnium tractatus uersatur in syllogismis. Illa magis finitio- 89
 nibus aut qualitatibus prosunt: † ‘si robur corporibus bonum
 non est, minus sanitas’; † ‘si furtum scelus, magis sacri-
 25 legium’; ‘si abstinentia uirtus, et continentia’; ‘si mundus

- providentia regitur, administranda res publica'; 'si domus aedificari sine ratione non potest, quid *'; '†agenda si†
- 90** naualium cura, et armorum.' Ac mihi quidem sufficeret hoc genus, sed in species secatur. Nam et ex pluribus ad unum et ex uno ad plura (unde est 'quod semel, et saepius') et ex 5 parte ad totum <et> ex genere ad speciem <et> ex eo quod continet ad id quod continetur, aut ex difficilioribus ad facilliora et ex longe positis ad propiora, et ad omnia quae contra
- 91** haec sunt, eadem ratione argumenta ducuntur. Sunt enim et haec maiora et minora aut certe uim similem optinent. 10 Quae si persequamur, nullus erit ea concidendi modus: infinita est enim rerum comparatio—iucundiora grauiora,
- 92** magis necessaria <minus necessaria>, honestiora utiliora: sed mittamus plura, ne in eam ipsam quam uito loquacitatem incidam. Exemplorum quoque ad haec infinitus est numerus, 15 sed paucissima attingam. Ex maiore pro Caecina: 'quod exercitus armatos mouet, id aduocationem non uidebitur mouisse?' Ex faciliore in Clodium et Curionem: 'ac uide an facile fieri tu potueris, cum is factus non sit cui tu concessisti'.
- 93** Ex difficiliore: 'uide quaeso, Tubero, ut qui de meo facto non 20 dubitem de Ligari audeam dicere'; et alibi: 'an sperandi Ligario causa non sit cum mihi apud te locus sit etiam pro altero deprecandi?' Ex minore pro Caecina: 'itane? scire esse armatos sat est ut uim factam probes, in manus
- 94** eorum incidere non est satis?' Ergo, ut breuiter contraham 25

summam, ducuntur argumenta a personis causis locis tempore (cuius tres partes diximus, praecedens coniunctum insequens), facultatibus (quibus instrumentum subiecimus), modo (id est, ut quidque sit factum), finitione, genere specie
5 differentibus propriis, remotione, diuisione, initio incremento summa, similibus dissimilibus, pugnantibus, consequentibus, efficientibus, effectis, euentis, iugatis, comparatione (quae in pluris diducitur species).

Illud adiciendum uidetur, duci argumenta non a confessis 95
10 tantum sed etiam a fictione, quod Graeci cat' hypothesin uocant, et quidem ex omnibus isdem locis quibus superiora, quia totidem species esse possunt fictae quot uerae. Nam 96
fingere hoc loco [hoc] est proponere aliquid quod, si uerum sit, aut soluat quaestionem aut adiuuet, deinde id de quo
15 quaeritur facere illi simile. Id quo facilius accipiant iuuenes nondum scholam egressi, primo familiaribus magis ei aetati exemplis ostendam. Lex: 'qui parentes non aluerit, uincia- 97
tur'. Non alit quis, et uincula nihilo minus recusat. Vtitur fictione, si miles, si infans sit, si rei publicae causa absit. Et
20 illa contra optionem fortium: 'si tyrannidem petas, si templorum euersionem'. Plurimum ea res uirium habet contra 98
scriptum. Vtitur his Cicero pro Caecina: 'Vnde tu aut familia aut procurator tuus. Si me uilicus tuus solus deiecisset . . . si

uero ne habeas quidem seruum praeter eum qui me de-
99 iecerit', et alia in eodem libro plurima. Verum eadem fictio
 ualet et ad qualitates: 'si L. Catilina cum suo consilio ne-
 fariorum hominum quos secum eduxit hac de re posset iudi-
 care, condemnaret L. Murenam'; et <ad> amplificationem: **5**
 'si hoc tibi inter cenam et in illis inmanibus poculis tuis acci-
 disset'. Sic et: 'si res publica uocem haberet'.

- 100** Has fere sedes accepimus probationum in uniuersum, quas
 neque generatim tradere sat est, cum ex qualibet earum in-
 numerabilis argumentorum copia oriatur, neque per singulas **10**
 species exequi patitur natura rerum: quod qui sunt facere
 conati, duo pariter subierunt incommoda, ut et nimium
101 dicerent nec tamen totum. Vnde plurimi, cum in hos inex-
 plicabiles laqueos inciderunt, omnem, etiam quem ex in-
 genio suo potuerant habere, conatum uelut adstricti certis **15**
 legum uinculis perdiderunt et magistrum respicientes natu-
102 ram ducem sequi desierunt. Nam ut per se non sufficet scire
 omnes probationes aut a personis aut a rebus peti, quia
 utrumque in plura diuiditur, ita ex antecedentibus et iunctis
 et insequentibus trahenda esse argumenta qui acceperit num **20**
 protinus in hoc sit instructus, ut quid in quaque causa ducen-
103 dum sit ex his sciat?—praesertim cum plurimae probationes
 in ipso causarum complexu reperiantur, ita ut sint cum alia
 lite nulla communes, eaeque sint et potentissimae et minime
 obuiaae, quia communia ex praeceptis accepimus, propria **25**

inuenienda sunt. Hoc genus argumentorum sane dicamus **104**
ex circumstantia, quia *περίστασιν* dicere aliter non possu-
mus, uel ex iis quae cuiusque causae propria sunt: ut in illo
adultero sacerdote, qui lege qua unius seruandi potestatem
5 habebat se ipse seruare uoluit, proprium controuersiae est
dicere: 'non unum nocentem seruabas, quia te dimisso adul-
teram occidere non licebat'; hoc enim argumentum lex facit,
quae prohibet adulteram sine adultero occidere. Et illa, in **105**
qua lex est ut argentarii dimidium ex eo quod debebant
10 soluerent, creditum suum totum exigerent. Argentarius ab
argentario solidum petit. Proprium ex materia est argumen-
tum creditoris, idcirco adiectum esse in lege ut argentarius
totum exigeret: aduersus alios enim non opus fuisse lege,
cum omnes praeterquam ab argentariis totum exigendi ius
15 haberent. Cum multa autem nouantur in omni genere **106**
materiae, tum praecipue in iis quaestionibus quae scripto
constant, quia uocum et in singulis ambiguitas frequens et
adhuc in coniunctis magis. Et haec ipsa plurium legum **107**
aliorumue scriptorum uel congruentium uel repugnantium
20 complexu uariantur necesse est, cum res rei aut ius iuris
quasi signum est. 'Non debui tibi pecuniam: numquam me
appellasti, usuram non accepisti, ultro a me mutuatus es'.
'Lex est: qui patri prodicionis reo non adfuerit, exheres sit.
Negat filius, nisi si pater absolutus sit'. Quid signi? Lex
25 altera: 'prodicionis damnatus cum aduocato exulet'. 'Cicero **108**
pro Cluentio P. Popilium et Tiberium Guttam dicit non
iudicii corrupti sed ambitus esse damnatos'. Quid signi?
Quod accusatores eorum, qui erant ipsi ambitus damnati, e

- 109** lege sint post hanc uictoriam restituti. Nec minus in hoc
 curae debet adhiberi, quid proponendum, quam quo modo
 sit quod proposueris probandum: hic immo uis inuentionis
 maior, certe prior. Nam ut tela superuacua sunt nescienti
 quid petat, sic argumenta, nisi prouideris cui rei adhibenda ⁵
110 sint. Hoc est quod comprehendere arte non possit. Ideoque, cum
 plures eadem didicerint, generibus argumentorum similibus
 utentur: alius alio plura quibus utatur inueniet. Sit exempli
 gratia proposita controuersia quae minime communes cum
111 aliis quaestiones habet: 'Cum Thebas euertisset Alexander, ¹⁰
 inuenit tabulas quibus centum talenta mutua Thessalis
 dedisse Thebanos continebatur. Has, quia erat usus com-
 militio Thessalorum, donauit his ultro: postea restituti a
 Casandro Thebani repossunt Thessalos. Apud Amphictyo-
 nas agitur'. Centum talenta et credidisse eos constat et non ¹⁵
112 recepisse. Lis omnis ex eo quod Alexander ea Thessalis
 donasse dicitur pendet. Constat illud quoque, non esse iis ab
 Alexandro pecuniam datam: quaeritur ergo, an proinde sit
113 quod datum est ac si pecuniam dederit? Quid proderunt
 argumentorum loci nisi haec prius uidero, nihil eum egisse ²⁰
 donando, non potuisse donare, non donasse? Et prima qui-
 dem actio facilis ac fauorabilis repetentium iure quod ui sit
 ablatum: sed hinc aspera et uehemens quaestio exoritur de
 iure belli, dicentibus Thessalis hoc regna, populos, fines gen-
114 tium atque urbium contineri. Inueniendum contra est quo ²⁵
 distet haec causa a ceteris quae in potestatem uictoris ueni-
 rent, nec circa probationem res haeret, sed circa proposi-
 tionem. Dicamus in primis: in eo quod in iudicium deduci
 potest nihil ualere ius belli, nec armis erepta nisi armis posse
 retineri. Itaque, ubi illa ualeant, non esse iudicem: ubi iudex ³⁰

sit, illa nihil ualere. Hoc inueniendum est, ut adhiberi possit **115**
argumentum: ideo captiuos, si in patriam suam redierint,
liberos esse quia bello parta non nisi eadem ui possideantur.
Proprium et illud causae, quod Amphictyones iudicant, ut
5 alia apud centumuiros, alia apud priuatum iudicem in isdem
quaestionibus ratio. Tum secundo gradu, non potuisse donari **116**
a uictore ius, quia id demum sit eius quod teneat: ius, quod
sit incorporale, adprendi manu non posse. Hoc reperire est
difficilius quam cum inueneris argumentis adiuuare, ut alia
10 sit condicio heredis, alia uictoris, quia ad illum ius, ad hunc
res transeat. Proprium deinde materiae, ius publici crediti **117**
transire ad uictorem non potuisse, quia quod populus credi-
derit omnibus debeatur, et, quamdiu quilibet unus super-
fuerit, esse eum totius summae creditorem, Thebanos autem
15 non omnis in Alexandri manu fuisse. Hoc non extrinsecus **118**
probat, quae uis est argumenti, sed ipsum per se ualet.
Tertii loci pars prior magis uulgaris, non in tabulis esse ius,
itaque multis argumentis defendi potest. Mens quoque
Alexandri duci debet in dubium, honorarit eos an deceperit.
20 Illud iam rursus proprium materiae et uelut nouae contro-
uersiae, quod restitutione recepisse ius, etiam si quod amiser-
int, Thebani uidentur. Hic et quid Casander uelit quaeritur.
Sed uel potentissima apud Amphictyonas aequi tractatio est.
Haec non idcirco dico quod inutilem horum locorum ex **119**
25 quibus argumenta ducuntur cognitionem putem, alioqui
nec tradidissem, sed ne se qui cognouerint ista, si cetera neg-
legant, perfectos protinus atque consummatos putent et nisi
in ceteris quae mox praecipienda sunt elaborauerint mutam
quandam scientiam consecutos intellegant. Neque enim arti- **120**
30 bus editis factum est ut argumenta inueniremus, sed dicta
sunt omnia antequam praeciperentur, mox ea scriptores

- obseruata et collecta ediderunt. Cuius rei probatio est quod exemplis eorum ueteribus utuntur et ab oratoribus illa repetunt, ipsi nullum nouum et quod dictum non sit inueniunt.
- 121** Artifices ergo illi qui dixerunt. Sed habenda his quoque gratia est, per quos labor nobis detractus est. Nam quae priores ⁵ beneficio ingenii singula inuenerunt, nobis et non sunt requirenda et notata omnia. Sed non magis hoc sat est quam palaestram didicisse nisi corpus exercitatione, continentia, cibis, ante omnia natura iuuatur, sicut contra ne illa quidem
- 122** satis sine arte profuerint. Illud quoque studiosi eloquentiae ¹⁰ cogitent, neque omnibus in causis ea quae demonstrauius cuncta posse reperiri, neque, cum proposita fuerit materia dicendi, scrutanda singula et uelut ostiatim pulsanda, ut sciant an ad probandum id quod intendimus forte respon-
- 123** deant: nisi cum discunt et adhuc usu carent. Infitam enim ¹⁵ faciat ista res dicendi tarditatem, si semper necesse sit ut, temptantes unum quodque eorum, quod sit aptum atque conueniens experiendo noscamus: nescio an etiam impedimento futura sit nisi et animi quaedam ingenita natura et studio exercitata uelocitas recta nos ad ea quae conueniant ²⁰
- 124** causae ferant. Nam ut cantus uocis plurimum iuuat sociata neruorum concordia, si tamen tardior manus, nisi inspectis dimensisque singulis, quibus quaeque uox fidibus iungenda sit dubitet, potius fuerit esse contentum eo quo simplex canendi natura tulerit: ita huius modi praeceptis debet qui- ²⁵ dem aptata esse et citharae modo intenta ratio doctrinae,
- 125** sed hoc exercitatione multa consequendum, ut, quem ad

modum illorum artificum, etiam si alio spectant, manus tamen ipsa consuetudine ad grauis, acutos, mediosque horum sonos fertur, sic oratoris cogitationem nihil moretur haec uarietas argumentorum et copia, sed quasi offerat se et
 5 occurrat, et, ut litterae syllabaeque scribentium cogitationem non exigunt, sic orationem sponte quadam sequantur.

11. Tertium genus, ex iis quae extrinsecus adducuntur in causam, Graeci uocant *παράδειγμα*, quo nomine et generaliter
 10 uti sunt in omni similibus adpositione et specialiter in iis quae rerum gestarum auctoritate nituntur. Nostri fere similitudinem uocare maluerunt quod ab illis parabole dicitur, hoc alterum exemplum, quamquam et hoc simile est, illud exemplum. Nos, quo facilius propositum explicemus, 2
 15 utrumque *παράδειγμα* esse credamus et ipsi appellemus exemplum. Nec uereor ne uidear repugnare Ciceroni, quamquam conlationem separat ab exemplo. Nam idem omnem argumentationem diuidit in duas partes, inductionem et ratiocinationem, ut plerique Graecorum in *παραδείγματα* et
 20 *ἐπιχειρήματα*, dixeruntque *παράδειγμα ῥητορικὴν ἐπαγωγὴν*. Nam illa, qua plurimum est Socrates usus, hanc habuit uiam, 3
 <ut>, cum plura interrogasset quae fateri aduersario necesse esset, nouissime id de quo quaerebatur inferret ut simile

concessis. [Id est inductio.] Hoc in oratione fieri non potest,
 4 sed quod illic interrogatur, hic fere sumitur. Sit igitur illa
 interrogatio talis: 'Quod est pomum generosissimum? Nonne
 quod optimum?' Concedetur. 'Quid? equus qui generosissi-
 mus? Nonne qui optimus?' Et plura in eundem modum. 5
 Deinde, cuius rei gratia rogatum est: 'quid? homo nonne is
 5 generosissimus qui optimus?' Fatendum erit. Hoc in tes-
 tium interrogatione ualet plurimum, in oratione perpetua
 dissimile est: aut enim sibi ipse respondet orator: 'Quod
 pomum generosissimum? Puto quod optimum. Et equus? 10
 Qui uelocissimus. Ita hominum non qui claritate nascendi,
 sed qui uirtute maxime excellat' *

Omnia igitur ex hoc genere sumpta necesse est aut similia
 esse aut dissimilia aut contraria. Similitudo adsumitur in-
 terim et ad orationis ornatum; sed illa cum res exiget, nunc 15
 6 ea quae ad probationem pertinent exequar. Potentissimum
 autem est inter ea quae sunt huius generis quod proprie
 uocamus exemplum, id est rei gestae aut ut gestae utilis ad
 persuadendum id quod intenderis commemoratio. Intuen-
 dum igitur est totum simile sit an ex parte, ut aut omnia ex 20
 eo sumamus aut quae utilia erunt. Simile est: 'iure occisus
 7 est Saturninus sicut Gracchi'. Dissimile: 'Brutus occidit
 liberos proditionem molientis, Manlius uirtutem filii morte
 multauit'. Contrarium: 'Marcellus ornamenta Syracusanis
 hostibus restituit, Verres eadem sociis abstulit'. Et proban- 25
 dorum et culpandorum ex his confirmatio eosdem gradus
 8 habet. Etiam in iis quae futura dicemus utilis similitum
 admonitio est, ut si quis dicens Dionysium idcirco petere
 custodes salutis suae ut eorum adiutus armis tyrannidem

occupet, hoc referat exemplum, eadem ratione Pisistratum ad dominationem peruenisse.

Sed ut sunt exempla interim tota similia, ut hoc proximum, sic interim ex maioribus ad minora, ex minoribus ad 5 maiora ducuntur. 'Si propter matrimonia uiolata urbes euersae sunt, quid fieri adultero par est?' 'Tibicines, cum ab urbe discessissent, publice reuocati sunt: quanto magis principes ciuitatis uiri et bene de re publica meriti, cum inuidiae cesserint, ab exilio reducendi!' Ad exhortationem uero praecipue ualent inparia. Admirabilior in femina quam in uiro 10 uirtus. Quare, si ad fortiter faciendum accendatur aliquis, non tantum adferent momenti Horatius et Torquatus quantum illa mulier cuius manu Pyrrhus est interfectus, et ad moriendum non tam Cato et Scipio quam Lucretia: quod 15 ipsum est ex maioribus ad minora. Singula igitur horum generum ex Cicerone (nam unde potius?) exempla ponamus. Simile est hoc pro Murena: 'etenim mihi ipsi accidit ut cum duobus patriciis, altero improbissimo (atque audacissimo), altero modestissimo atque optimo uiro, peterem: 20 superauit tamen dignitate Catilinam, gratia Galbam'. Maius minoris pro Milone: 'Negant intueri lucem esse fas ei qui a se hominem occisum esse fateatur. In qua tandem urbe hoc homines stultissimi disputant? Nempe in ea quae primum iudicium de capite uidit M. Horati, fortissimi uiri, qui nondum libera ciuitate tamen populi Romani comitiis liberatus 25 est, cum sua manu sororem esse interfectam fateretur'. Minus maioris: 'occidi, occidi, non Spurium Maelium, qui

annona leuanda iacturisque rei familiaris, quia nimis amplecti plebem uidebatur, in suspicionem incidit regni adpetendi' et cetera, deinde: 'sed eum (auderet enim dicere, cum patriam periculo liberasset) cuius nefandum adulterium in puluinaribus', et totus in Clodium locus. 5

- 13** Dissimile pluris casus habet. Fit enim genere modo tempore loco ceteris, per quae fere omnia Cicero praeiudicia quae de Cluentio uidebantur facta subuertit: contrario uero exemplo censoriam notam, laudando censorem Africanum, qui eum quem peierasse conceptis uerbis palam dixisset, testimonium etiam pollicitus si quis contra diceret, nullo accusante traducere equum passus esset: quae quia erant longiora non suis uerbis exposui. Breue autem apud Vergilium contrarii exemplum est:

'at non ille, satum quo te mentiris, Achilles
talis in hoste fuit Priamo.' 15

- 15** Quaedam autem ex iis quae gesta sunt tota narrabimus, ut Cicero pro Milone: 'pudicitiam cum eriperet militi tribunus militaris in exercitu C. Mari, propincus eius imperatoris, interfectus ab eo est cui uim adferebat: facere enim probus adulescens periculose quam perpeti turpiter maluit: atque hunc ille summus uir scelere solutum periculo liberauit';
- 16** quaedam significare satis erit, ut idem ac pro eodem: 'neque enim posset Ahala ille Seruilius aut P. Nasica aut L. Opimius aut me consule senatus non nefarius haberi, si sceleratos interfici nefas esset'. Haec ita dicentur prout nota erunt uel utilitas causae aut decor postulabit. 25
- 17** Eadem ratio est eorum quae ex poeticis fabulis ducuntur, nisi quod iis minus adfirmationis adhibetur: cuius usus qualis esse deberet, idem optimus auctor ac magister eloquentiae 30

ostendit. Nam huius quoque generis eadem in oratione re- 18
 perietur exemplum: 'itaque hoc, iudices, non sine causa
 etiam fictis fabulis doctissimi homines memoriae prodide-
 runt, eum qui patris ulciscendi causa matrem necauisset,
 5 uariatis hominum sententiis, non solum diuina sed sapientis-
 simae deae sententia liberatum'. Illae quoque fabellae quae, 19
 etiam si originem non ab Aesopo acceperunt (nam uidetur
 earum primus auctor Hesiodus), nomine tamen Aesopi
 maxime celebrantur, ducere animos solent praecipue rusti-
 10 corum et imperitorum, qui et simplicius quae ficta sunt
 audiunt, et capti uoluptate facile iis quibus delectantur con-
 sentiunt: si quidem et Menenius Agrippa plebem cum patri-
 bus in gratiam traditur reduxisse nota illa de membris
 humanis aduersus uentrem discordantibus fabula, et Hora- 20
 15 tius ne in poemate quidem humilem generis huius usum
 putauit in illis uersibus:

'quod dixit uulpes aegroto cauta leoni'.

Αἶνον Graeci uocant et *αἰσωπείους*, ut dixi, *λόγους* et *λιβυ-
 κούς*, nostrorum quidam, non sane recepto in usum nomine,
 20 apologationem. Cui confine est *παροιμίας* genus illud quod 21
 est uelut fabella breuior et per allegorian accipitur: 'non
 nostrum' inquit 'onus: bos clitellas'.

Proximas exemplo uires habet similitudo, praecipueque 22
 illa quae ducitur citra ullam tralationum mixturam ex rebus
 25 paene paribus: 'ut qui accipere in campo consuerunt iis can-
 didatis quorum nummos suppressos esse putant inimicissimi

- solent esse: sic eius modi iudices infesti tum reo uenerant.'
- 23** Nam parabole, quam Cicero conlationem uocat, longius res quae comparentur repetere solet. Nec hominum modo inter se opera similia spectantur (ut Cicero pro Murena facit: 'quod si e portu soluentibus qui iam in portum ex alto in-
5 uehantur praecipere summo studio solent et tempestatum rationem et praedonum et locorum, quod natura adfert ut iis faueamus qui eadem pericula quibus nos perfuncti sumus ingrediantur: quo tandem me animo esse oportet, prope iam ex magna iactatione terram uidentem, in hunc, cui uideo
10 maximas tempestates esse subeundas?') sed et a mutis atque
- 24** etiam inanimis interim * huius modi ducitur. Et quoniam similibus alia facies in alia ratione, admonendum est rarius esse in oratione illud genus, quod εἰκόνα Graeci uocant, quo exprimitur rerum aut personarum imago,—ut Cassius:
15 'quis istam faciem planipedis senis torquens?'—
- quam id quo probabilius fit quod intendimus: ut, si animum dicas excolendum, similitudine utaris terrae, quae neglecta sentes ac dumos, culta fructus creat: aut, si ad curam rei publicae horteris, ostendas apes etiam formicasque, non
20 modo muta sed etiam parua animalia, in commune tamen
- 25** laborare. Ex hoc genere dictum illud est Ciceronis: 'ut corpora nostra sine mente, ita ciuitas sine lege suis partibus, ut neruis ac sanguine et membris, uti non potest'. Sed ut hac corporis humani pro Cluentio, ita pro Cornelio equorum, pro
25
- 26** Archia saxorum quoque usus est similitudine. Illa, ut dixi,

propiora: 'ut remiges sine gubernatore, sic milites sine imperatore nihil ualere'. Solent tamen fallere similitudinum species, ideoque adhibendum est eis iudicium. Neque enim ut nauis utilior noua quam uetus, sic amicitia, uel ut laudanda quae pecuniam suam pluribus largitur, ita quae formam. Verba sunt in his similia uetustatis et largitionis, uis quidem longe diuersa [pecuniae et pudicitiae]. Itaque in hoc 27 genere maxime quaeritur an simile sit quod infertur. Etiam in illis interrogationibus Socraticis, quarum paulo ante feci mentionem, cauendum ne incaute respondeas, ut apud Aeschinen Socraticum male respondit Aspasiae Xenophontis uxor, quod Cicero his uerbis transfert: 'Dic mihi, quaeso, 28 Xenophontis uxor, si uicina tua melius habeat aurum quam tu habes, utrumne illud (an tuum malis? Illud,) inquit. 15 Quid? si uestem et ceterum ornatum muliebrem pretii maioris habeat quam tu, tuumne an illius (malis? Respondit: illius) uero. Age sis, inquit, si uirum illa meliorem habeat quam tu habes, utrumne tuum uirum malis an illius?' Hic 29 mulier erubuit, merito: male enim responderat se malle alienum aurum quam suum; nam est id improbum. At si 20 respondisset malle se aurum suum tale esse quale illud esset, potuisset pudice respondere malle se uirum suum talem esse qualis melior esset.

Scio quosdam inani diligentia per minutissimas ista partis 30

- secuisse, et esse aliquid minus simile, ut simia homini et [ut] marmora deformata prima manu, aliquid plus, ut illud 'non ouum tam simile ouo', et dissimilibus inesse simile, ut formicae et elephanto genus, quia sunt animalia, et similibus dissimile, ut 'canibus catulos et matribus haedos', differunt 5
- 31 enim aetate: contrariorum quoque aliter accipi opposita, ut noctem luci, aliter noxia, ut frigidam febrim, aliter repugnancia, ut uerum falso, aliter separata, ut dura non duris: sed quid haec ad praesens propositum magnopere pertineant, non reperio. 10
- 32 Illud est adnotandum magis, argumenta duci ex iure simili, ut Cicero in Topicis: 'eum cui domus usus fructus relictus sit non restitutum heredi si corruerit, quia non restituat seruum si is decesserit'; ex contrario: 'nihil obstat quo minus iustum matrimonium sit mente coeuntium, etiam si tabulae 15 signatae non fuerint: nihil enim proderit signasse tabulas si mentem matrimonii non fuisse constabit'; ex dissimili, quale est Ciceronis pro Caecina: 'ut si qui me exire domo coegisset armis, haberem actionem, si qui introire prohibuisset, non haberem?' Dissimilia sic deprenduntur: 'non si, qui argen- 20 tum omne legauit, uideri potest signatam quoque pecuniam reliquisse, ideo etiam quod est in nominibus dari uoluisse creditur'.
- 34 *Ἀναλογία* quidam a simili separauerunt, nos eam subiectam huic generi putamus. Nam ut unum ad decem, et decem 25

ad centum simile certe est, et ut hostis sic malus ciuis. Quamquam haec ulterius quoque procedere solent: 'si turpis dominae consuetudo cum seruo, turpis domino cum ancilla: si mutis animalibus finis uoluptas, idem homini'. Cui rei 35
5 facillime occurrit ex dissimilibus argumentatio: 'non idem est dominum cum ancilla coisse quod dominam cum seruo, nec, si mutis finis uoluptas, rationalibus quoque': immo ex contrario: 'quia mutis, ideo non rationalibus'.

Adhibebitur extrinsecus in causam et auctoritas. Haec 36
10 secuti Graecos, a quibus κρίσεις dicuntur, iudicia aut iudicationes uocant, <non> de quibus ex causa dicta sententia est (nam ea quidem in exemplorum locum cedunt), sed si quid ita uisum gentibus, populis, sapientibus uiris, claris ciuibus, inlustribus poetis referri potest. Ne haec quidem uulgo dicta 37
15 et recepta persuasione populari sine usu fuerint. Testimonia sunt enim quodam modo, uel potentiora etiam quod non causis accommodata sunt, sed liberis odio et gratia mentibus ideo tantum dicta factaque quia aut honestissima aut uerissima uidebantur. An uero me de incommodis uitae disseren- 38
20 tem non adiuuabit earum persuasio nationum quae fletibus natos, laetitia defunctos prosecuntur? Aut si misericordiam commendabo iudici, nihil proderit quod prudentissima ciuitas Atheniensium non eam pro adfectu sed pro numine accepit? Iam illa septem praecepta sapientium nonne quas- 39
25 dam uitae leges existimamus? Si causam ueneficii dicat adultera, non M. Catonis iudicio damnanda uideatur, qui nullam adulteram non eandem esse ueneficam dixit? Nam

- sententiis quidem poetarum non orationes modo sunt refer-
tae, sed libri etiam philosophorum, qui quamquam inferiora
omnia praeceptis suis ac litteris credunt, repetere tamen
40 auctoritatem a plurimis uersibus non fastidierunt. Neque est
ignobile exemplum Megarios ab Atheniensibus, cum de Sala- 5
mine contenderent, uictos Homeri uersu, qui tamen ipse non
in omni editione reperitur, significans Aiace[m] naues suas
41 Atheniensibus iunxisse. Ea quoque quae uulgo recepta sunt
hoc ipso, quod incertum auctorem habent, uelut omnium
fiunt, quale est: 'ubi amici, ibi opes', et 'conscientia mille 10
testes', et apud Ciceronem: 'pares autem, ut est in uetere
prouerbio, cum paribus maxime congregantur'; neque enim
durassent haec in aeternum nisi uera omnibus uiderentur.
42 Ponitur a quibusdam, et quidem in parte prima, deorum
auctoritas, quae est ex responsis, ut 'Socraten esse sapien- 15
tissimum'. Id rarum est, non sine usu tamen. Vtitur eo Cicero
in libro de haruspicum responsis et in contione contra Catili-
nam, cum signum Iouis columnae inpositum populo osten-
dit, et pro Ligario, cum <causam> C. Caesaris meliorem quia
hoc di iudicauerint confitetur. Quae cum propria causae 20
sunt, diuina testimonia uocantur, cum aliunde arcessuntur,
43 argumenta. Nonnumquam contingit iudicis quoque aut
aduersarii aut eius qui ex diuerso agit dictum aliquod aut
factum adsumere ad eorum quae intendimus fidem. Propter
quod fuerunt qui exempla et has auctoritates inartificialium 25
probationum esse arbitrarentur, quod ea non inueniret
44 orator, sed acciperet. Plurimum autem refert; nam testis
et quaestio et his similia de ipsa re, quae in iudicio est

pronuntiant: extra petita, nisi ad aliquam praesentis disceptationis utilitatem ingenio adplicantur, nihil per se ualent.

12. Haec fere de probatione uel ab aliis tradita uel usu percepta in hoc tempus sciebam. Neque mihi fiducia est ut
5 ea sola esse contendam, quin immo hortor ad quaerendum et inueniri posse fateor: quae tamen adiecta fuerint, non multum ab his abhorrebunt. Nunc breuiter quem ad modum sit utendum eis subiungam.

Traditum fere est argumentum oportere esse confessum; 2
10 dubiis enim probari dubia qui possunt? Quaedam tamen quae in alterius rei probationem ducimus ipsa probanda sunt. 'Occidisti uirum; eras enim adultera'. Prius de adulterio conuincendum est, ut, cum id coeperit esse pro certo, fiat incerti argumentum. 'Spiculum tuum in corpore occisi
15 inuentum est'. Negat suum: ut probationi prosit, probandum est. Illud hoc loco monere inter necessaria est, nulla 3 esse firmiora quam quae ex dubiis facta sunt certa. 'Caedes a te commissa est: cruentam uestem habuisti' non est tam graue argumentum si fatetur quam si conuincitur. Nam si
20 fatetur, multis ex causis potuit cruenta esse uestis: si negat, hic causae cardinem ponit, in quo si uictus fuerit etiam in sequentibus ruit. Non enim uidetur in negando mentiturus fuisse nisi desperasset id posse defendi si confiteretur.

Firmissimis argumentorum singulis instandum, infirmiora 4
25 congreganda sunt, quia illa per se fortia non oportet circumstantibus obscurare, ut qualia sunt appareant, haec inbecilla natura mutuo auxilio sustentur. Ita quae non possunt 5 ualere quia magna sunt ualebunt quia multa sunt, †utique uero† ad eiusdem rei probationem omnia spectant. Vt, si

quis hereditatis gratia hominem occidisse dicatur: 'hereditatem sperabas et magnam hereditatem, et pauper eras et tum maxime a creditoribus appellabaris, et offenderas eum cuius heres eras, et mutaturum tabulas sciebas': singula leuia sunt et communia, uniuersa uero nocent, etiam si non 5 ut fulmine, tamen ut grandine.

- 6 Quaedam argumenta ponere satis non est: adiuuanda sunt; ut 'cupiditas causa sceleris fuit': quae sit uis eius; 'ira': quantum efficiat in animis hominum talis adfectio. Ita et firmiora erunt ipsa et plus habebunt decoris si non nudos et 10 uelut carne spoliatos artus ostenderint. Multum etiam refert, si argumento nitentur odii, utrum hoc ex inuidia sit an ex iniuria an ex ambitu, uetus an nouum, aduersus inferiorem parem superiorem, alienum propincum. Suos habent omnia ista tractatus, et ad utilitatem partis eius quam tuemur 15 8 referenda sunt. Nec tamen omnibus semper quae inuenerimus argumentis onerandus est iudex, quia et taedium adferunt et fidem detrahunt. Neque enim potest iudex credere satis esse ea potentia quae non putamus ipsi sufficere qui diximus. In rebus uero apertis argumentari tam sit stultum 20 quam in clarissimum solem mortale lumen inferre.
- 9 His quidam probationes adiciunt, quas *παθητικὰς* uocant, ductas ex adfectibus. Atque Aristoteles quidem potentissimum putat ex eo qui dicit, si sit uir bonus: quod ut optimum 10 est, ita longe quidem sed sequitur tamen 'uideri'. Inde enim 25 illa nobilis Scauri defensio: 'Q. Varius Sucronensis ait Aemilium Scaurum rem publicam populi Romani prodidisse: Aemilius Scaurus negat'. Cui simile quiddam fecisse

Iphicrates dicitur, qui cum Aristophontem, quo accusante similis criminis reus erat, interrogasset an is accepta pecunia rem publicam proditurus esset isque id negasset, 'quod igitur' inquit 'tu non fecisses, ego feci?' Intuendum autem et qui sit apud quem dicimus, et id quod illi maxime probabile uideatur requirendum: qua de re locuti sumus in prohoemii et suasoriae praeceptis. Altera ex adfirmatione probatio est: 'ego hoc feci!', 'tu mihi hoc dixisti!' et 'o facinus indignum!', similia; quae non debent quidem deesse orationi, et si desunt multum nocent, non tamen habenda sunt inter magna praesidia, cum hoc in eadem causa fieri ex utraque parte similiter possit. Illae firmiores ex sua cuique persona probationes quae credibilem rationem subiectam habent: ut uulneratus aut filio orbatus non fuerit alium accusaturus quam nocentem, quando, si negotium innocenti facit, liberet eum noxa qui admiserit. Hinc et patres aduersus liberos et aduersus suos quisque necessarios auctoritatem petunt.

Quaesitum etiam potentissima argumenta primone ponenda sint loco, ut occupent animos, an summo, ut inde dimittant, an partita primo summoque, ut Homerica dispositione in medio sint infirma †aut animis† crescant. Quae prout ratio causae cuiusque postulabit ordinabuntur, uno (ut ego censeo) excepto, ne a potentissimis ad leuissima decrescat oratio.

Ego haec breuiter demonstrasse contentus, ita posui ut locos ipsos et genera quam possem apertissime ostenderem: quidam executi sunt uerbosius, quibus placuit, proposita

locorum communium materia, quo quaeque res modo dici
 16 posset ostendere; sed mihi superuacuum uidebatur. Nam et
 fere apparet quid in iniuriam, quid in auaritiam, quid in
 testem inimicum, quid <in> potentes amicos dicendum sit,
 et de omnibus his omnia dicere infinitum est, tam hercule 5
 quam si controuersiarum quae sunt quaeque futurae sunt
 17 quaestiones argumenta sententias tradere uelim. Ipsas autem
 argumentorum uelut sedes non me quidem omnis ostendisse
 confido, plurimas tamen.

Quod eo diligentius faciendum fuit quia declamationes, 10
 quibus ad pugnam forensem uelut praepilatis exerceri sole-
 bamus, olim iam ab illa uera imagine orandi recesserunt,
 atque ad solam compositae uoluptatem neruis carent, non
 alio mediis fidius uitio dicentium quam quo mancipiorum
 negotiatores formae puerorum uirilitate excisa lenocinantur. 15
 18 Nam ut illi robur ac lacertos barbamque ante omnia et alia
 quae natura proprie maribus dedit parum existimant decora,
 quaeque fortia, si liceret, forent ut dura molliunt: ita nos
 habitum ipsum orationis uirilem et illam uim stricte robuste-
 que dicendi tenera quadam elocutionis cute operimus et, 20
 dum leuia sint ac nitida, quantum ualeant nihil interesse
 19 arbitramur. Sed mihi naturam intuenti nemo non uir spa-
 done formosior erit, nec tam auersa umquam uidebitur ab
 opere suo prouidentia ut debilitas inter optima inuenta sit, nec
 id ferro speciosum fieri putabo quod si nasceretur monstrum 25
 erat. Libidinem iuuet ipsum effeminati sexus mendacium,
 numquam tamen hoc continget malis moribus regnum, ut si
 20 qua pretiosa fecit fecerit et bona. Quapropter eloquen-
 tiam, licet hanc (ut sentio enim, dicam) libidinosam resupina
 uoluptate auditoria probent, nullam esse existimabo quae 30

ne minimum quidem in se indicium masculi et incorrupti,
 ne dicam grauis et sancti, uiri ostendet. An uero statuarum **21**
 artifices pictoresque clarissimi, cum corpora quam specio-
 sissima fingendo pingendoue efficere cuperent, numquam in
 5 hunc ceciderunt errorem, ut Bagoam aut Megabuxum ali-
 quem in exemplum operis sumerent sibi, sed doryphoron
 illum aptum uel militiae uel palaestrae, aliorum quoque
 iuuenum bellicorum et athletarum corpora decora uere
 existimarunt: nos qui oratorem studemus effingere non arma
 10 sed tympana eloquentiae demus? Igitur et ille quem insti- **22**
 tuimus adulescens quam maxime potest componat se ad
 imitationem ueritatis, initurusque frequenter forensium cer-
 taminum pugnam iam in schola uictoriam spectet, et ferire
 uitalia ac tueri sciat, et praeceptor id maxime exigat, inuen-
 15 tum praecipue probet. Nam ut ad peiora iuuenes laude
 ducuntur, ita laudati in bonis manent. Nunc illud mali est, **23**
 quod necessaria plerumque silentio transeunt, nec in dicendo
 uidetur inter bona utilitas. Sed haec et in alio nobis tractata
 sunt opere et in hoc saepe repetenda: nunc ad ordinem in-
 20 ceptum.

13. Refutatio dupliciter accipi potest: nam et pars defen-
 soris tota est posita in refutatione, et quae dicta sunt ex
 diuerso debent utrimque dissolui. Et hoc est proprie cui in
 causis quartus adsignatur locus, sed utriusque similis con-
 25 dicio est. Neque uero ex aliis locis ratio argumentorum in
 hac parte peti potest quam in confirmatione, nec locorum
 aut sententiarum aut uerborum et figurarum alia condicio
 est. Adfectus plerumque haec pars mitiores habet. **2**

Non sine causa tamen difficilius semper est creditum, quod
 30 Cicero saepe testatur, defendere quam accusare. Primum

- quod est res illa simplicior: proponitur enim uno modo, dissoluitur uarie, cum accusatori satis sit plerumque uerum esse id quod obiecerit, patronus neget defendat transferat excuset deprecetur molliat minuat auertat despiciat derideat. Quare inde recta fere atque, ut sic dixerim, clamosa est ⁵
- 3** actio: hinc mille flexus et artes desiderantur. Tum accusator praemeditata pleraque domo adfert, patronus etiam inopinatis frequenter occurrit. Accusator dat testem, patronus ex re ipsa refellit. Accusator <a> criminum inuidia, etsi falsa sit, materiam dicendi trahit, de parricidio sacrilegio maiestate: ¹⁰ quae patrono tantum neganda sunt. Ideoque accusationibus etiam mediocres in dicendo suffecerunt, bonus defensor nemo nisi qui eloquentissimus fuit. Nam ut quod sentio semel finiam, tanto est accusare quam defendere quanto facere quam sanare uulnera facilius. ¹⁵
- 4** Plurimum autem refert et quid protulerit aduersarius et quo modo. Primum igitur intuendum est id cui responsuri sumus, proprium sit eius iudicii an ad causam extra arcessitum. Nam si est proprium, aut negandum aut defendendum ²⁰
- 5** aut transferendum: extra haec in iudiciis fere nihil est. Deprecatio quidem, quae est sine ulla specie defensionis, rara admodum et apud eos solos iudices qui nulla certa pronuntiandi forma tenentur. Quamquam illae quoque apud C. Caesarem et triumuiros pro diuersarum partium hominibus actiones, etiam si precibus utuntur, adhibent tamen patrocinia, nisi hoc non fortissime defendentis est, dicere: 'quid aliud egimus, Tubero, nisi ut quod hic potest nos possemus?' ²⁵

Quod si quando apud principem aliumue cui utrum uelit **6**
liceat dicendum erit, dignum quidem morte eum pro quo
loquemur, clementi tamen seruandum esse uel talem: pri-
mum omnium non erit res nobis cum aduersario sed cum
5 iudice, deinde forma deliberatiuae magis materiae quam
iudicialis utemur: suadebimus enim ut laudem humanitatis
potius quam uoluptatem ultionis concupiscat. Apud iudices **7**
quidem secundum legem dicturos sententiam de confessis
praecipere ridiculum est. Ergo quae neque negari neque
10 transferri possunt, utique defendenda sunt, qualiacumque
sunt, aut causa cedendum. Negandi duplicem ostendimus
formam, aut non esse factum aut non hoc esse quod factum
sit. Quae neque defendi neque transferri possunt, utique ne-
ganda, nec solum si finitio potest esse pro nobis, sed etiam
15 si nuda infitatio superest. Testes erunt: multa in eos dicere **8**
licet; chirographum: de similitudine litterarum disserendum.
Utique nihil erit peius quam confessio. Vltima est actionis
controuersia, cum defendendi negandue non est locus [id
est relatio]. Atqui quaedam sunt quae neque negari neque **9**
20 defendi neque transferri possint. 'Adulterii rea est quae cum
anno uidua fuisset enixa est': lis non erit. Quare illud stul-
tissime praecipitur, quod defendi non possit silentio dissimu-
landum, si quidem est id de quo iudex pronuntiaturus est.
At si extra causam sit adductum et tantum coniunctum, **10**
25 malim quidem dicere nihil id ad quaestionem nec esse in iis
morandum et minus esse quam aduersarius dicat, tamen
†uelut huic† simulationi obliuionis ignoscam; debet enim
bonus aduocatus pro rei salute breuem negligentiae repres-
sionem non pertimescere.

- 11** Videndum etiam, simul nobis plura adgredienda sint an amolienda singula. Plura simul inuadimus si aut tam infirma sunt ut pariter inpelli possint, aut tam molesta ut pedem conferre cum singulis non expediat: tum enim toto corpore obnitendum et, ut sic dixerim, directa fronte pugnandum ⁵
- 12** est. Interim, si resolvere ex parte diuersa dicta difficilius erit, nostra argumenta cum aduersariorum argumentis conferemus, si modo haec ut ualentiora uideantur effici poterit. Quae uero turba ualebunt, diducenda erunt, ut, quod paulo ante dixi: 'heres eras et pauper et magna pecunia appella- ¹⁰
- 13** testamenti sciebas'. Vrgent uniuersa: at singula quaeque dissolueris, iam illa flamma, quae magna congerie conualuerat, diductis quibus alebatur concidet, ut si uel maxima flumina in riuos <diducantur> qualibet transitum praebent. Itaque ¹⁵
- 14** propositio quoque secundum hanc utilitatem accommodabitur, ut ea nunc singula ostendamus, nunc complectamur uniuersa. Nam interim quod pluribus collegit aduersarius, sat est semel proponere: ut, si multas causas faciendi quod arguit reo dicet accusator fuisse, nos non enumeratis singulis ²⁰
- 15** semel hoc in totum negemus, quia non quisquis causam faciendi sceleris habuit et fecerit. Saepius tamen accusatori congerere argumenta, reo dissoluere expediet.

Id autem quod erit ab aduersario dictum quo modo refutari debeat intuendum est. Nam si erit palam falsum, negare ²⁵

16 satis est, ut pro Cluentio Cicero eum quem dixerat accusator epoto poculo concidisse negat eodem die mortuum. Palam etiam contraria et superuacua et stulta reprehendere nullius

est artis, ideoque nec rationem eorum nec exempla tradere
necesse est. Id quoque (obscurum uocant) quod secreto et
sine teste aut argumento dicitur factum, satis natura sua
infirmum est (sufficit enim quod aduersarius non probat),
5 item si ad causam non pertinet. Sed tamen interim oratoris 17
est efficere ut quid aut contrarium esse aut a causa diuersum
aut incredibile aut superuacuum aut nostrae potius causae
uideatur esse coniunctum. Obicitur Oppio quod de militum
cibariis detraxerit: asperum crimen, sed id contrarium osten-
10 dit Cicero, quia idem accusatores obiecerint Oppio quod is
uoluerit exercitum largiendo corrumpere. Testes in Corne- 18
lium accusator lecti a tribuno codicis pollicetur: facit hoc
Cicero superuacuum, quia ipse fateatur. Petit accusationem
in Verrem Q. Caecilius, quod fuerat quaestor eius: ipsum
15 Cicero ut pro se uideretur effecit. Cetera quae proponuntur 19
communis locos habent. Aut enim coniectura excutiuntur,
an uera sint, aut finitione, an propria, aut qualitate, an in-
honesti iniqua improba inhumana crudelia et cetera quae ei
generi accidunt. Eaque non modo in propositionibus aut 20
20 rationibus, sed in toto genere actionis intuenda: an sit cru-
delis, ut Labieni in Rabirium lege perduellionis, inhumana,
ut Tuberonis Ligarium exulem accusantis atque id agentis
ne ei Ceasar ignoscat, superba, ut in Oppium ex epistula
Cottae reum factum: perinde praecipites insidiosae inpo-
25 tentes deprehenduntur; ex quibus tamen fortissime inuaseris 21
quod est aut omnibus periculosum (ut dicit Cicero pro Tullio:
'quis hoc statuit umquam, aut cui concedi sine summo om-
nium periculo potest, ut eum iure potuerit occidere a quo

- metuisse se dicat ne ipse posterius occideretur?') aut ipsis iudicibus, ut pro Oppio monet pluribus ne illud actionis
- 22** genus in equestrem ordinem admittant. Nonnumquam tamen quaedam bene et contemnuntur uel tamquam leuia uel tamquam ad causam nihil pertinentia. Multis hoc locis ⁵ facit Cicero. Et haec simulatio interim huc usque procedit ut quae dicendo refutare non possumus quasi fastidiendo calcemus.
- 23** Quoniam uero maxima pars eorum similibus constat, rimandum erit diligentissime quid sit in quoque quod adsumitur ¹⁰ dissimile. In iure facile deprenditur: est enim scriptum de rebus utique diuersis, tantoque magis ipsarum rerum differentia potest esse manifesta. Illas uero similitudines quae ducuntur ex mutis animalibus aut inanimis facile est
- 24** eludere. Exempla rerum uarie tractanda sunt, si nocebunt: ¹⁵ quae si uetera erunt, fabulosa dicere licebit, si indubia, maxime quidem dissimilia; neque enim fieri potest ut paria sint omnia, ut, si Nasica post occisum Ti. Gracchum defendatur exemplo Ahalae a quo Maelius est interfectus, Maelium regni adfectatorem fuisse, a Graccho leges modo latas ²⁰ esse popularis, Aham magistrum equitum fuisse, Nasicam priuatum esse dicatur. Si defecerint omnia, tum uidendum erit an optineri possit ne illud quidem recte factum. Quod de exemplis, idem etiam de iudicatis obseruandum.
- 25** Quod autem posui, referre quo quidque accusator modo ²⁵ dixerit, huc pertinet ut, si est minus efficaciter elocutus, ipsa

eius uerba ponantur: si acri et uehementi fuerit usus oratione, eandem rem nostris uerbis mitioribus proferamus, ut Cicero de Cornelio: 'codicem attigit', et protinus cum 26 quadam defensione, ut, si pro luxurioso dicendum sit: 5 'obiecta est paulo liberalior uita'. Sic et pro sordido parcum, pro maledico liberum dicere licebit. Vtique numquam 27 committendum est ut aduersariorum dicta cum sua confirmatione referamus, aut etiam loci alicuius executione adiuuemus, nisi cum eludenda erunt: 'apud exercitum mihi 10 fueris', inquit, 'tot annis forum non attigeris, afueris tam diu, et, cum tam longo interuallo ueneris, cum his qui in foro habitauerunt de dignitate contendas?' Praeterea in contra- 28 dictionibus interim totum crimen exponitur, ut Cicero pro Scauro circa Bostarem facit ueluti orationem diuersae partis 15 imitatus, aut pluribus propositionibus iunctis (ut pro Vareno: 'cum iter per agros et loca sola faceret cum Pompuleno, in familiam Ancharianam incidisse dixerunt, deinde Pompulenum occisum esse, ilico Varenum uinctum adseruatum dum hic ostenderet quid de eo fieri uellet'): quod prodest utique 20 si erit incredibilis rei ordo et ipsa expositione fidem perditurus; interim per partes dissoluitur quod contextu nocet, et plerumque id est tutius. Quaedam contradictiones natura sunt singulae: id exemplis non eget.

Communia bene adprenduntur non tantum quia utriusque 29 25 sunt partis, sed quia plus prosunt respondententi. Neque enim

- pigebit, quod saepe monui, referre: commune qui prior dicit,
30 contrarium facit; est enim contrarium quo aduersarius bene
 uti potest: 'At enim non ueri simile est tantum scelus M.
 Cottam esse commentum. Quid? hoc ueri simile est, tantum
 scelus Oppium esse conatum?' Artificis autem est inuenire in **5**
 actione aduersarii quae inter semet ipsa pugnent aut pugnare
 uideantur, quae aliquando ex rebus ipsis manifesta sunt,
 ut in causa Caeliana Clodia aurum se Caelio commodasse
 dicit, quod signum magnae familiaritatis est, uenenum sibi
31 paratum, quod summi odii argumentum est. Tubero Ligari- **10**
 um accusat quod is in Africa fuerit, et queritur quod ab eo
 ipse in Africam non sit admissus. Aliquando uero praebet
 eius rei occasionem minus considerata ex aduerso dicentis
 oratio: quod accidit praecipue cupidis sententiarum, ut ducti
 occasione dicendi non respiciant quid dixerint, dum locum **15**
32 praesentem, non totam causam intuentur. Quid tam uideri
 potest contra Cluentium quam censoria nota? Quid tam
 contra eundem quam filium ab Egnatio corrupti iudicii, quo
 Cluentius Oppianicum circumuenisset, crimine exheredatum?
33 At haec Cicero pugnare inuicem ostendit: 'Sed tu, Atti, con- **20**
 sideres, censeo, diligenter utrum censorium iudicium graue
 uelis esse an Egnati. Si Egnati, leue est quod censores de
 ceteris subscripserunt; ipsum enim Gnaeum Egnatium,
 quem tu grauem esse uis, ex senatu eiecerunt. Sin autem
 censorum, hunc Egnatium, quem pater censoria subscriptione **25**
 exheredauit, censores in senatu, cum patrem eiecissent,
34 retinuerunt'. Illa magis uitiose dicuntur quam acute repre-
 duntur, argumentum dubium pro necessario, controuersum

pro confesso, commune pluribus pro proprio, uulgare, super-
uacuum, stultum, contra fidem. Nam et illa accidunt parum
cautis, ut crimen augeant quod probandum est, de facto
disputent cum de auctore quaeratur, impossibilia adgredian-
5 tur, pro effectis relinquunt uixdum inchoata, de homine
dicere quam de causa malint, hominum uitia rebus adsignent 35
(ut si quis decemuiratum accuset, non Appium), manifestis
repugnent, dicant quod aliter accipi possit, summam quae-
stionis non intueantur, non ad proposita respondeant: quod
10 unum aliquando recipi potest, cum mala causa adhibitis ex-
trinsecus remediis tuenda est, ut cum peculatus reus Verres
fortiter et industrie tuitus contra piratas Siciliam dicitur.

Eadem aduersus contradictiones nobis oppositas prae- 36
cepta sunt, hoc tamen amplius, quod circa eas multi duobus
15 uitii diuersis laborant. Nam quidam etiam (in) foro
tamquam rem molestam et odiosam praetereunt, et iis
plerumque quae composita domo attulerunt contenti sine
aduersario dicunt, et scilicet multo magis in scholis, in quibus
non solum contradictiones omittuntur, uerum etiam materiae
20 ipsae sic plerumque finguntur ut nihil dici pro parte altera
possit. Alii diligentia lapsi uerbis etiam uel sententiolis omni- 37
bus respondendum putant, quod est et infinitum et super-
uacuum; non enim causa reprenditur, sed actor, quem ego
semper uideri malim disertum, ut, si dixerit quod rei prosit,
25 ingenii credatur laus esse, non causae, si forte quod laedat,
causae, non ingeni culpa. Itaque illae reprehensiones, ut ob- 38
scuritatis, qualis in Rullum est, infantiae in dicendo, qualis

in Pisonem, inscitiae rerum uerborumque et insulsitatis etiam, qualis in Antonium est, animo dantur et iustis odiis, suntque utiles ad conciliandum iis quos inuisos facere
39 uolueris odium. Alia respondendi patronis ratio est: aliquando tamen eorum non oratio modo sed uita etiam, uultus denique **5** incessus habitus recte incusari solet, ut aduersus Quintium Cicero non haec solum sed ipsam etiam praetextam demissam ad talos insectatus est; presserat enim turbulentis
40 contionibus Cluentium Quintius. Nonnumquam eleuandae inuidiae gratia quae asperius dicta sunt eluduntur, ut a **10** Cicerone Triarius. Nam cum Scauri columnas per urbem plaustris uectas esse dixisset: 'ego porro' inquit 'qui Albanas habeo columnas clitellis eas adportauit'. Et magis hoc in accusatores concessum est, quibus conuiciari aliquando
41 patrocinii fides cogit. Illa uero aduersus omnis et recepta et **15** non inhumana conquestio, si callide quid tacuisse breuiasse
42 obscurasse distulisse dicuntur. Defensionis quoque permutatio reprehenditur saepe, ut Attius aduersus Cluentium, Aeschines aduersus Ctesiphontem facit, cum ille Ciceronem lege usurum modo, hic minime de lege dicturum Demo- **20** sthenen queritur.

Declamatores uero in primis sunt admonendi ne contradictiones eas ponant quibus facillime responderi possit, neu sibi stultum aduersarium fingant. Facimus autem (quod maxime uberes loci popularesque sententiae nascuntur **25** materiam dicendi nobis quod uolumus ducentibus) ut non sit ille inutilis uersus:

'non male respondit, male enim prior ille rogarat'.

Fallet haec nos in foro consuetudo, ubi aduersario, non ipsi **43**
nobis respondebimus. Aiunt Accium interrogatum cur
causas non ageret cum apud eum in tragoediis tanta uis esset
hanc reddidisse rationem, quod illic ea dicerentur quae ipse
5 uellet, in foro dicturi aduersarii essent quae minime uellet.
Ridiculum est ergo, in exercitationibus quae foro praeparant, **44**
prius cogitare quid responderi quam quid ex diuerso dici
possit. Et bonus praeceptor non minus laudare discipulum
debet si quid pro diuersa quam si quid pro sua parte acriter
10 excogitauit. Rursus est aliud in scholis permittendum sem- **45**
per, in foro rarum. Nam loco a petitore primo contradictione
uti qui possumus ubi uera res agitur, cum aduersarius adhuc
nihil dixerit? Incidunt tamen plerique in hoc uitium uel **46**
consuetudine declamatoria uel etiam cupiditate dicendi,
15 dantque de se respondentibus uenustissimos lusus, cum
modo se uero nihil dixisse neque tam stulte dicturos, modo
bene admonitos ab aduersario et agere gratias quod adiuti
sint iocantur, frequentissime uero, id quod firmissimum est,
numquam iis responsurum aduersarium fuisse quae pro-
20 posita non essent nisi illa sciret uera esse et ad fatendum
conscientia esset impulsus, ut pro Cluentio Cicero: 'Nam hoc **47**
persaepe dixisti, tibi sic renuntiari me habere in animo
causam hanc praesidio legis defendere. Itane est? Ab amicis
inprudentes uidelicet prodimur, et est nescio quis de
25 iis quos amicos nobis arbitramur qui nostra consilia ad ad-
uersarium deferat. Quisnam hoc tibi renuntiauit? Quis
tam improbus fuit? Cui ego autem narraui? Nemo, ut
opinor, in culpa est: nimirum tibi istud lex ipsa renuntiauit'.

- 48 At quidam contradictione non contenti totos etiam locos explicant: scire se hoc dicturos aduersarios et ita prosecutores. Quod factum uenuste nostris temporibus elusit Vibius Crispus, uir ingenii iucundi et elegantis: 'ego uero' inquit
- 49 'ista non dico; quid enim attinet illa bis dici?' Nonnumquam 5 tamen aliquid simile contradictioni poni potest, si quid ab aduersario testationibus comprehensum in aduocationibus iactatum <est> (respondebimus enim rei ab illis dictae, non a nobis excogitatae) aut si id genus erit causae ut proponere possimus certa extra quae dici nihil possit, ut, cum res fur- 10 tiua in domo deprensa sit, dicat necesse est reus aut se ignorante inlatam aut depositam apud se aut donatam sibi: quibus omnibus, etiam si proposita non sunt, responderi
- 50 potest. At in scholis recte et narrabimus et contradictionibus occurremus, ut in utrumque locum, id est primum et secun- 15 dum, simul exerceamur. Quod nisi fecerimus, numquam utemur contradictione; non enim erit cui respondeamus.
- 51 Est et illud uitium nimium solliciti et circa omnia momenta luctantis; suspectam enim facit iudici causam, et frequenter quae statim dicta omnem dubitationem sustulissent 20 dilata ipsis praeparationibus fidem perdunt, quia patronus et aliis crediderit opus fuisse. Fiduciam igitur orator prae se ferat, semperque ita dicat tamquam de causa optime sentiat.
- 52 Quod sicut omnia in Cicerone praecipuum est. Nam illa summa cura securitatis est similis, tantaque in oratione 25 auctoritas ut probationis locum optineat, dubitare nobis non audentibus. Porro qui scierit quid pars aduersa, quid nostra habeat ualentissimum, facile iudicabit quibus maxime rebus uel occurrendum sit uel instandum.

Ordo quidem in parte nulla minus adfert laboris. Nam si 53
agimus, nostra confirmanda sunt primum, tum quae nostris
opponuntur refutanda: si respondemus, prius incipiendum
a refutatione. Nascuntur autem ex iis quae contradictioni 54
5 opposuimus aliae contradictiones, euntque interim longius:
ut gladiatorum manus quae secundae uocantur fiunt et
tertia si prima ad euocandum aduersarii ictum prolata erat,
et quartae si geminata captatio est, ut bis cauere, bis repe-
tere oportuerit. Quae ratio et ultra ducit. Sed illam etiam 55
10 quam supra ostendi simplicem ex adfectibus atque ex adfir-
matione sola probationem recipit refutatio, qualis est illa
Scauri de qua supra dixi, quin nescio an etiam frequentior
ubi quid negatur. Videndum praecipue utrique parti ubi sit
rei summa; nam fere accidit ut in causis multa dicantur, de
15 paucis iudicetur.

In his probandi refutandique ratio est, sed adiuuanda 56
uiribus dicentis et adornanda. Quamlibet enim sint ad docen-
dum quod uolumus accommodata, ieiuna tamen erunt et
infirma nisi maiore quodam oratoris spiritu implentur. Quare 57
20 et illi communes loci de testibus, de tabulis, de argumentis
aliisque similibus magnam uim animis iudicum adferunt, et
hi proprii quibus factum quodque laudamus aut contra, ius-
tum uel iniustum docemus, maius aut minus, asperius aut
mitius. Ex his autem alii ad comparisonem singulorum
25 argumentorum faciunt, alii ad plurium, alii ad totius causae
inclinationem. Ex quibus sunt qui praeparent animum 58
iudicis, sunt qui confirment. Sed praeparatio quoque aut

confirmatio aliquando totius causae est, aliquando partium,
 59 et proinde ut cuique conueniunt subicienda. Ideoque miror
 inter duos diuersarum sectarum uelut duces non mediocri
 contentione quaesitum singulisne quaestionibus subiciendi
 essent loci, ut Theodoro placet, an prius docendus iudex 5
 quam mouendus, ut praecipit Apollodorus, tamquam perierit
 haec ratio media et nihil cum ipsius causae utilitate sit deli-
 berandum. Haec praecipunt qui ipsi non dicunt in foro, ut
 artes a securis otiosisque compositae ipsa pugnae necessitate
 60 turbentur. Namque omnes fere qui legem dicendi quasi 10
 quaedam mysteria tradiderunt, certis non inueniendorum
 modo argumentorum locis sed concludendorum quoque nos
 praeceptis alligauerunt: de quibus breuissime praelocutus,
 quid ipse sentiam, id est quid clarissimos oratores fecisse
 uideam, non tacebo. 15

14. Igitur enthymema et argumentum ipsum, id est rem
 quae probationi alterius adhibetur, appellant et argumenti
 elocutionem, eam uero, ut dixi, duplicem: ex consequentibus,
 quod habet propositionem coniunctamque ei protinus proba-
 tionem, quale pro Ligario: 'causa tum dubia quod erat ali- 20
 quid in utraque parte quod probari posset; nunc melior ea
 iudicanda est quam etiam di adiuuerunt.' Habet enim
 rationem et propositionem, non habet conclusionem: ita est
 2 ille imperfectus syllogismus. Ex pugnantibus uero, quod
 etiam solum enthymema quidam uocant, fortior multo pro- 25
 batio est. Tale est Ciceronis pro Milone: 'eius igitur mortis
 sedetis ultores cuius uitam si putetis per uos restitui posse

nolitis'. Quod quidem etiam aliquando multiplicari solet, ut **3**
est ab eodem <et pro eodem> reo factum: 'quem igitur cum
aliqua gratia noluit, hunc uoluit cum aliquorum querela?
Quem iure, quem loco, quem tempore, <quem inpune> non
5 est ausus, hunc iniuria, iniquo loco, alieno tempore, cum
periculo capitis non dubitauit occidere?' Optimum autem **4**
uidetur enthymematis genus cum proposito dissimili uel
contrario ratio subiungitur, quale est Demosthenis: 'Non
enim, si quid umquam contra leges actum est idque tu es
10 imitatus, idcirco te conuenit poena liberari, quin e contrario
damnari multo magis. Nam ut, si quis eorum damnatus
esset, tu haec non scripsisses, ita, damnatus tu si fueris, non
scribet alius'.

Epichirematos et quattuor et quinque et sex etiam factae **5**
15 sunt partes a quibusdam. Cicero maxime quinque defendit,
ut sit propositio, deinde ratio eius, tum adsumptio et eius
probatio, quinta complexio: quia <uero> interim et proposi-
tio non egeat rationis et adsumptio probationis, nonnum-
quam etiam complexione opus non sit, et quadripertitam et
20 tripertitam et bipertitam quoque fieri posse ratiocina-
tionem. Mihi et pluribus nihilominus auctoribus tres sum- **6**
mum uidentur. Nam ita se habet ipsa natura ut sit de quo
quaeratur et per quod probetur: tertium adici potest uelut
ex consensu duorum antecedentium. Ita erit prima intentio,
25 secunda adsumptio, tertia conexio. Nam confirmatio primae
ac secundae partis <et> exornatio isdem cedere possunt

- 7 quibus subiciuntur. Sumamus enim ex Cicerone quinque partium exemplum: 'Melius gubernantur ea quae consilio reguntur quam quae sine consilio administrantur. Hanc primam partem numerant, eam deinceps rationibus uariis et quam copiosissimis uerbis adprobari putant oportere'. Hoc 5 ego totum cum sua ratione unum puto: alioqui si ratio pars 8 est, est autem uaria ratio, plures partes esse dicantur. Adsumptionem deinde ponit: 'Nihil autem omnium rerum melius quam omnis mundus administratur. Huius adsumptionis quarto in loco aliam porro inducunt adprobationem': 10 9 de quo idem quod supra dico. 'Quinto inducunt loco complexionem, quae aut id infert solum quod ex omnibus partibus cogitur, hoc modo: consilio igitur mundus administratur, aut, unum in locum cum conduxit breuiter propositionem et adsumptionem, adiungit quid ex his conficiatur, 15 ad hunc modum: quod si melius geruntur quae consilio quam quae sine consilio administrantur, nihil autem omnium rerum melius quam omnis mundus administratur, <consilio igitur mundus administratur'.> Cui parti consentio. 10
- 10 In tribus autem quas fecimus partibus non est forma semper eadem, sed una in qua idem concluditur quod intenditur: 'anima immortalis est, nam quidquid ex se ipso mouetur immortale est, anima autem ex se ipsa mouetur, immortalis igitur est anima'. Hoc fit non solum in singulis argumentis sed in totis causis, quae sunt simplices, et in quaestionibus. 25
- 11 Nam et hae primam habent propositionem: 'sacrilegium commisisti', 'non quisquis hominem occidit caedis tenetur',

deinde rationem (sed haec est in causis et quaestione longior quam in singulis argumentis), et plerumque summa complexione uel per enumerationem uel per breuem conclusionem testantur quid effecerint. In hoc genere propositio dubia
5 est, de hac enim quaeritur. Altera est complexio non par intentioni, sed uim habens parem: 'mors nihil ad nos, nam quod est dissolutum sensu caret, quod autem sensu caret nihil ad nos'. In alio genere non eadem propositio est quae
10 conexio: 'omnia animalia meliora sunt quam inanima, nihil autem melius est mundo, mundus igitur animal'. Hic potest uideri deesse intentio; potuit enim sic constitui ratiocinatio: 'animal est mundus, omnia enim animalia meliora sunt quam inanima' et cetera. Haec propositio aut confessa est ut
15 proxima, aut probanda, ut: 'qui beatam uitam uiuere uolet, philosophetur oportet', non enim conceditur; cetera sequi nisi confirmata prima parte non possunt. Item adsumptio interim confessa est, ut: 'omnes autem uolunt beatam uitam uiuere', interim probanda ut illa: 'quod est dissolutum sensu caret', cum soluta corpore anima an sit immortalis uel ad
20 tempus certum maneat sit in dubio. Quod adsumptionem alii, rationem alii uocant.

Epichirema autem nullo differt a syllogismis nisi quod illi
et plures habent species et uera colligunt ueris, epichirematis
frequentior circa credibilia est usus. Nam si contingeret
25 semper controuersa confessis probare, uix esset in hoc genere usus oratoris. Nam quo ingenio est opus ut dicas: 15
'bona ad me pertinent, solus enim sum filius defuncti', uel

'solus heres' (cum iure bonorum possessio testati secundum
 16 tabulas testamenti detur), 'ad me igitur pertinet'? Sed cum
 ipsa ratio in quaestionem uenit, efficiendum est certum id
 quo probaturi sumus quod incertum est, ut, si ipsa forte in-
 tentione dicatur aut 'filius non es' aut 'non es legitimus' aut 5
 'non es solus', itemque aut 'non es heres' aut 'non iustum
 testamentum est' aut 'capere non potes' aut 'habes co-
 heredes', efficiendum est \dagger iustum \dagger propter quod nobis adiu-
 17 dicari bona debeant. Sed tum est necessaria illa summa
 conexio cum interuenit ratio longior, alioqui sufficiunt inten- 10
 tio ac ratio: 'silent enim leges inter arma, nec se expectari
 iubent, cum ei qui expectare uelit ante iniusta poena luenda
 sit quam iusta repetenda'. Ideoque id enthymema quod est
 ex consequentibus rationis simile dixerunt. Sed et singula
 interim [quae] recte ponuntur, ut ipsum illud 'silent leges 15
 18 inter arma', et a ratione incipere fas est, deinde concludere,
 ut ibidem: 'quod si duodecim tabulae nocturnum furem
 quoquo modo, diurnum autem, si se telo defenderet, interfici
 inpune uoluerunt, quis est qui quoquo modo <quis> inter-
 20 fectus sit puniendum putet?' Variauit hic adhuc et rursus
 rationem tertio loco posuit: 'cum uideat aliquando gladium
 19 nobis ab ipsis porrigi legibus'. Per omnis autem partis duxit
 ordinem: 'insidiatori uero et latroni quae potest inferri

iniusta nex?' (hoc intentio); 'quid comitatus nostri, quid gladii uolunt?' (hoc ratio); 'quos habere certe non liceret si uti illis nullo pacto liceret': hoc ex ratione et intentione conexio.

5 Huic generi probationis tribus occurritur modis, id est per 20
 omnis partis. Aut enim expugnatur intentio aut adsumptio
 aut conclusio, nonnumquam omnia. [Sed omnia haec tria
 sunt.] Intentio expugnatur: 'iure occidi eum qui insidiatus
 sit'; nam prima statim quaestio pro Milone est 'an ei fas sit
 10 lucem intueri qui a se hominem necatum esse fateatur'. Ex- 21
 pugnatur adsumptio omnibus iis quae de refutatione dixi-
 mus. Et ratio quidem numquam est uera nisi et propositio
 uera sit; interim uerae propositionis falsa ratio est, ut 'uirtus
 bonum est' uerum est: si quis rationem subiciat 'quod ea
 15 locupletes faciat', uerae intentionis falsa sit ratio. Conexio 22
 autem aut uera negatur, cum aliud colligit quam id quod ex
 prioribus efficitur, aut nihil ad quaestionem dicitur per-
 tinere. Non est uera sic: 'insidiator iure occiditur; nam cum
 uitae uim adferat ut hostis, debet etiam repelli ut hostis:
 20 recte igitur Clodius ut hostis occisus est'; non utique, non-
 dum enim Clodium insidiatorem ostendimus. Sed sit uera
 conexio 'recte igitur insidiator ut hostis occiditur': nihil ad
 nos, nondum enim Clodius insidiator apparet. Sed ut potest 23
 uera esse intentio et ratio et tamen falsa conexio, ita, si illa
 25 falsa sunt, numquam est uera conexio.

Enthymema ab aliis oratorius syllogismus, ab aliis pars 24
 dicitur syllogismi, propterea quod syllogismus utique

- conclusionem et propositionem habet et per omnes partes efficit quod proposuit, enthymema tantum intellegi contentum sit. Syllogismus talis: 'solum bonum uirtus, nam id demum bonum est quo nemo male uti potest: (uirtute nemo male uti potest); bonum est ergo uirtus'. Enthymema ex consequentibus: 'bonum est uirtus, qua nemo male uti potest'. Et contra: 'non est bonum pecunia; non enim bonum (est) quo quis male uti potest; pecunia potest quis male uti; non igitur bonum est pecunia'. Enthymema ex pugnans: 'an bonum est pecunia, qua quis male uti potest?' 'Si pecunia quae est in argento signato argentum est, qui argentum omne legauit et pecuniam quae est in argento signato legauit: argentum autem omne legauit; igitur et pecuniam quae est in argento legauit' habet formam syllogismi. Oratori satis est dicere: 'cum argentum legauerit omne, pecuniam quoque legauit quae est in argento'.
- 27 Peregisse mihi uideor sacra tradentium partes, sed consilio locus superest. Namque ego, ut in oratione syllogismo quidem aliquando uti (non) nefas duco, ita constare totam aut certe confertam esse adgressionum et enthymematum stipatione minime uelim. Dialogis enim et dialecticis disputationibus erit similior quam nostri operis actionibus, quae quidem inter se plurimum differunt. Namque (in) illis homines docti et inter doctos uerum quaerentes minutius et scrupulosius scrutantur omnia et ad liquidum confessumque perducunt, ut qui sibi et inueniendi et iudicandi uindictent partis, quarum alteram *τοπικήν*, alteram *κριτικήν* uocant.
- 29 Nobis ad aliorum iudicia componenda est oratio, et saepius

apud omnino imperitos atque illarum certe ignaros litterarum loquendum est, quos nisi et delectatione adlicimus et uiribus trahimus et nonnumquam turbamus adfectibus, ipsa quae iusta ac uera sunt tenere non possumus. Locuples et **30**
5 speciosa (et imperiosa) uult esse eloquentia: quorum nihil consequetur si conclusionibus certis et crebris et in unam prope formam cadentibus concisa et contemptum ex humilitate et odium ex quadam seruitute et ex copia satietatem et ex similitudine fastidium tulerit. Feratur ergo non semitis **31**
10 sed campis, non ut ieiuni fontes angustis fistulis colliguntur, sed ut beatissimi amnes totis uallibus fluunt, ac sibi uiam, si quando non acceperit, faciat. Nam quid illa miserius lege uelut praeformatas infantibus litteras persequentium et, ut Graeci dicere solent, quem mater amictum dedit sollicite
15 custodientium: [propositio conclusio ex consequentibus, propugnantibus] non inspiret? non augeat? non mille figuris **32**
 uariet ac uerset, ut ea nasci et ipsa prouenire natura, non manu facta et arte suspecta magistrum fateri ubique uideantur? Quis umquam sic dixit orator? Nonne apud ipsum
20 Demosthenen paucissima huius generis reperiuntur? Quae adpressa Graeci magis (nam hoc solum peius nobis faciunt) in catenas ligant et inexplicabili serie conectunt et indubitata colligunt et probant confessa et se antiquis per hoc similes uocant, deinde interrogati numquam respondebunt quem
25 imitentur.

Sed de figuris alio loco. Nunc illud adiciendum, ne iis **33**

quidem consentire me qui semper argumenta sermone puro et dilucido et distincto, ceterum minime elato ornatoque putant esse dicenda. Namque ea distincta quidem ac perspicua debere esse confiteor, in rebus uero minoribus etiam
34 sermone ac uerbis quam maxime propriis et ex usu: at si 5
maior erit materia, nullum iis ornatum, qui modo non obscuret, subtrahendum puto. Nam et saepe plurimum lucis adfert ipsa tralatio, cum etiam iuris consulti, quorum summus circa uerborum proprietatem labor est, litus esse
35 audeant dicere qua fluctus eludit, quoque quid est natura 10
magis asperum, hoc pluribus condiendum est uoluptatibus, et minus suspecta argumentatio dissimulatione, et multum ad fidem adiuuat audientis uoluptas: nisi forte existimamus Ciceronem haec ipsa male <in> argumentatione dixisse, 'silere leges inter arma', et 'gladium nobis interim ab ipsis 15
porrigi legibus'. Is tamen habendus est modus ut sint ornamento, non impedimento.

LIBER SEXTVS

⟨PROHOEMIUM⟩

Haec, Marcelle Vitori, ex tua uoluntate maxime ingressus, **1**
tum si qua ex nobis ad iuuenes bonos peruenire posset
5 utilitas, nouissime paene etiam necessitate quadam officii
delegati mihi sedulo laborabam, respiciens tamen illam
curam meae uoluptatis, quod filio, cuius eminens ingenium
sollicitam quoque parentis diligentiam merebatur, hanc op-
timam partem relicturus hereditatis uidebar, ut, si me, quod
10 aecum et optabile fuit, fata interceptissent, praeceptore
tamen patre uteretur. At me fortuna id agentem diebus ac **2**
noctibus festinantemque metu meae mortalitatis ita subito
prostrauit ut laboris mei fructus ad neminem minus quam
ad me pertineret. Illum enim de quo summa conceperam,
15 et in quo spem unicam senectutis reponebam, repetito uul-
nere orbitatis amisi. Quid nunc agam? aut quem ultra esse **3**
usum mei dis repugnantibus credam? Nam ita forte accidit
ut eum quoque librum quem de causis corruptae eloquentiae
emisi iam scribere adgressus ictu simili ferirer. Vnum igitur
20 optimum fuit, infaustum opus et quidquid hoc est in me
infeliciū litterarum super inmaturum funus consumpturis
uiscera mea flammis inicere neque hanc impiam uiuacitatem
nouis insuper curis fatigare. Quis enim mihi bonus parens **4**
ignoscat si studere amplius possum, ac non oderit hanc animi
25 mei firmitatem si quis in me alius usus uocis quam ut incusem
deos superstes omnium meorum, nullam in terras despiciere
prouidentiam tester?—si non meo casu, cui tamen nihil obici
nisi quod uiuam potest, at illorum certe quos utique

inmeritos mors acerba damnauit, erepta prius mihi matre eorundem, quae nondum expleto aetatis undeuicesimo anno duos enixa filios, quamuis acerbissimis rapta fatis, <non> infelix
 5 decessit. Ego uel hoc uno malo sic eram adfflictus ut me iam nulla fortuna posset efficere felicem. Nam cum, omni uirtute 5 quae in feminas cadit functa, insanabilem attulit marito dolorem, tum aetate tam puellari, praesertim meae comparata, potest et ipsa numerari inter uulnera orbitatis.
 6 Liberis tamen superstitibus et—quod nefas erat [sera] sed optabat ipsa—me saluo, maximos cruciatus praecipiti uia 10 effugit. Mihi filius minor quintum egressus annum prior
 7 alterum ex duobus eruit lumen. Non sum ambitiosus in malis nec augere lacrimarum causas uolo, utinamque esset ratio minuendi: sed dissimulare qui possum quid ille gratiae in uultu, quid iucunditatis in sermone, quos ingenii igniculos, 15 quam substantiam placidae et (quod scio uix posse credi) iam tum altae mentis ostenderit: qualis amorem quicumque
 8 alienus infans mereretur. Illud uero insidiantis quo me ualidius cruciaret fortunae fuit, ut ille mihi blandissimus me suis nutricibus, me auiae educanti, me omnibus qui sollicitare 20 illas aetates solent anteferret. Quapropter illi dolori quem ex matre optima atque omnem laudem supergressa paucos ante menses ceperam gratulor. Minus enim est quod flendum meo nomine quam quod illius gaudendum est. Vna post haec Quintiliani mei spe ac uoluptate nitebar, et poterat sufficere 25
 10 solacio. Non enim flosculos, sicut prior, sed iam decimum aetatis ingressus annum certos ac deformatos fructus ostenderat. Iuro per mala mea, per infelicem conscientiam, per illos manes, numina mei doloris, has me in illo uidisse uirtutes, non ingenii modo ad percipiendas disciplinas, quo 30 nihil praestantius cognoui plurima expertus, studiique iam tum non coacti (sciunt praeceptores), sed probitatis pietatis

humanitatis liberalitatis, ut prorsus posset hinc esse tanti
 fulminis metus, quod obseruatum fere est celerius occidere
 festinatam maturitatem, et esse nescio quam quae spes tan-
 tas decerpat inuidiam, ne uidelicet ultra quam homini datum
 5 est nostra prouehantur. Etiam illa fortuita aderant omnia, **11**
 uocis iucunditas claritasque, oris suauitas et in utracumque
 lingua, tamquam ad eam demum natus esset, expressa pro-
 prietas omnium litterarum. Sed hae spes adhuc: illa matura,
 constantia, grauitas, contra dolores etiam ac metus robur.
 10 Nam quo ille animo, qua medicorum admiratione mensum
 octo ualetudinem tulit! Vt me in supremis consolatus est!
 Quam etiam deficiens iamque non noster ipsum illum aliena-
 tae mentis errorem circa scholas, litteras habuit! Tuosne ego, **12**
 o meae spes inanes, labentis oculos, tuum fugientem spiri-
 15 tum uidi? Tuum corpus frigidum exsanguie complexus, ani-
 mam recipere auramque communem haurire amplius potui,
 dignus his cruciatibus quos fero, dignus his cogitationibus?
 Tene consulari nuper adoptione ad omnium spes honorum **13**
 propius admotum, te auunculo praetori generum destinatum,
 20 te [omnium spes] auitae eloquentiae candidatum, superstes
 parens tantum (in) poenas: et si non cupido lucis, certe
 patientia uindictet te reliqua mea aetate; nam frustra mala
 omnia ad crimen fortunae relegamus. Nemo nisi sua culpa
 diu dolet. Sed uiuimus et aliqua uiuendi ratio quaerenda est, **14**
 25 credendumque doctissimis hominibus, qui unicum aduer-
 sorum solacium litteras putauerunt. Si quando tamen ita
 resederit praesens impetus ut aliqua tot luctibus alia cogi-
 tatio inseri possit, non iniuste petierim morae ueniam. Quis
 enim dilata studia miretur quae potius non abrupta esse
 30 mirandum est? Tum si qua fuerint minus effecta iis quae **15**

leuius adhuc adfficti coeperamus, imperitanti fortunae remittantur, quae si quid mediocrium alioqui in nostro ingenio uirium fuit, ut non extinxerit, debilitauit tamen. Sed uel propter hoc nos contumacius erigamus, quod illam ut perferre nobis difficile est, ita facile contemnere. Nihil enim sibi 5 aduersus me reliquit, et infelicem quidem sed certissimam 16 tamen attulit mihi ex his malis securitatem. Boni autem consulere nostrum laborem uel propter hoc aecum est, quod in nullum iam proprium usum perseueramus, sed omnis haec cura alienas utilitates, si modo quid utile scribi, spectat. 10 Nos miseri sicut facultates patrimonii nostri, ita hoc opus aliis praeparabamus, aliis relinquemus.

1. Peroratio sequebatur, quam cumulum quidam, conclusionem alii uocant. Eius duplex ratio est, posita aut in rebus aut in adfectibus. Rerum repetitio et congregatio, quae 15 Graece dicitur ἀνακεφαλαίωσις, a quibusdam Latinorum enumeratio, et memoriam iudicis reficit et totam simul causam ponit ante oculos, et, etiam si per singula minus mouerat, 2 turba ualet. In hac quae repetemus quam breuissime dicenda sunt, et, quod Graeco uerbo patet, decurrendum per capita. 20 Nam si morabimur, non iam enumeratio, sed quasi altera fiet oratio. Quae autem enumeranda uidentur, cum pondere aliquo dicenda sunt et aptis excitanda sententiis et figuris utique uarianda: alioqui nihil est odiosius recta illa 3 repetitione uelut memoriae iudicum diffidentis. Sunt autem 25 innumerabiles, optimeque in Verrem Cicero: 'si pater ipse iudicaret, quid diceret cum haec probarentur?' et deinde

subiecit enumerationem; aut cum idem et in eundem per
 inuocationem deorum spoliata a praetore templa dinumerat.
 Licet et dubitare num quid nos fugerit, et quid responsurus
 sit aduersarius his et his, aut quam spem accusator habeat om-
 5 nibus ita defensis. Illa uero iucundissima, si contingat aliquod 4
 ex aduersario ducere argumentum, ut si dicas: 'reliquit hanc
 partem causae', aut 'inuidia premere maluit', aut 'ad preces
 confugit merito, cum sciret haec et haec'. Sed non sunt sin- 5
 gulae species persequendae, ne sola uideantur quae forte
 10 nunc dixerō, cum occasiones et ex causis et ex dictis aduer-
 sariorum et ex quibusdam fortuitis quoque oriantur. Nec
 referenda modo nostra, sed postulandum etiam ab aduersariis
 ut ad quaedam respondeant: id autem si et actionis supererit 6
 locus et ea proposuerimus quae refelli non possint; nam
 15 prouocare quae inde sint fortia non arguentis est sed monen-
 tis. Id unum epilogi genus uisum est plerisque Atticorum, et 7
 philosophis fere omnibus qui de arte oratoria scriptum ali-
 quid reliquerunt. Id sensisse Atticos credo quia Athenis
 adfectus mouere etiam per praeconem prohibebatur orator.
 20 Philosophos minus miror, apud quos uitii loco est adfici, nec
 boni moris uidetur sic a uero iudicem auerti, nec conuenire
 bono uiro uitiiis uti. Necessarios tamen adfectus fatebuntur
 si aliter optineri uera et iusta et in commune profutura non
 possint. Ceterum illud constitit inter omnes, etiam in aliis 8
 25 partibus actionis, si multiplex causa sit et pluribus argu-
 mentis defensa, utiliter ἀνακεφαλαίωσιν fieri solere, sicut
 nemo dubitauerit multas esse causas in quibus nullo loco sit
 necessaria, si breues et simplices fuerint. Haec pars perora-
 tionis accusatori patronoque ex aequo communis est.
 30 Adfectibus quoque isdem fere utuntur, sed aliis hic, aliis

- ille saepius ac magis; nam huic concitare iudices, illi flectere conuenit. Verum et accusator habet interim lacrimas ex miseratione eius [rei] quem ulciscitur, et reus de indignitate calumniae conspiracy uehementius interim queritur. Diuidere igitur haec officia commodissimum, quae plerum-⁵ que sunt, ut dixi, prohoemio similia, sed liberiora pleniora-
10 que. Inclinatione enim iudicum ad nos petitur initio parcius, cum admitti satis est et oratio tota superest: in epilogo uero est qualem animum iudex (in) consilium ferat, et iam nihil
11 amplius dicturi sumus, nec restat quo reseruemus. Est igitur ¹⁰ utrisque commune conciliare sibi, auertere ab aduersario iudicem, concitare adfectus et componere. Et breuissimum quidem hoc praeceptum dari utrique parti potest, ut totas causae suae uires orator ponat ante oculos, et cum uiderit quid inuidiosum fauorabile inuisum miserabile aut sit in ¹⁵ rebus aut uideri possit, ea dicat quibus, si iudex esset, ipse maxime moueretur. Sed certius est ire per singula.
- 12** Et quae concilient quidem accusatorem in praeceptis exordii iam diximus. Quaedam tamen, quae illic ostendere sat est, in peroratione implenda sunt magis, si contra inpo- ²⁰ tentem inuisum perniciosum suscepta causa est, si iudicibus ipsis aut gloriae damnatio rei aut deformitati futura
- 13** absolutio. Nam egregie in Vatinius Caluus ‘factum’ inquit ‘ambitum scitis omnes, et hoc uos scire omnes sciunt’. Cicero quidem in Verrem etiam emendari posse infamiam iudiciorum ²⁵ damnato reo dicit, quod est unum ex supra dictis. Metus etiam, si est adhibendus, ut facit idem, hunc habet locum fortiorem quam in prohoemio. Qua de re quid sentirem, alio

iam libro exposui. Concitare quoque inuidiam odium iram **14**
liberius in peroratione contingit: quorum inuidiam gratia,
odium turpitude, iram offensio iudici facit, si contumax
adrogans securus sit: quae non ex facto modo dictouē aliquo
5 sed uultu habitu aspectu moueri solet, egregieque nobis adu-
lescentibus dixisse accusator Cossutiani Capitonis uidebatur,
Graece quidem, sed in hunc sensum: 'erubescis Caesarem
timere'. Summa tamen concitandi adfectus accusatori in **15**
hoc est, ut id quod obiecit aut quam atrocissimum aut
10 etiam, si fieri potest, quam maxime miserabile esse uideatur.
Atrocitas crescit ex his: quid factum sit, a quo, in quem,
quo animo, quo tempore, quo loco, quo modo; quae omnia
infinitos tractatus habent. Pulsatum querimur: de re primum **16**
ipsa dicendum, tum si senex, si puer, si magistratus, si pro-
15 bus, si bene de re publica meritis, etiam si percussus sit a
uili aliquo contemptoque uel ex contrario a potente nimium
uel ab eo quo minime oportuit, et si die forte sollempni aut
iis temporibus cum iudicia eius rei maxime exercerentur, aut
in sollicito ciuitatis statu, item in theatro, in templo, in
20 contione; crescit inuidia et si non errore nec ira, uel etiam, si **17**
forte ira, sed iniqua, quod patri adfuisset, quod respondisset,
quod honores contra peteret, et si plus etiam uideri potest
uoluisse quam fecit; plurimum tamen adfert atrocitatis
modus, si grauius, si contumeliose, ut Demosthenes ex parte
25 percussi corporis, ex uultu ferientis, ex habitu inuidiam
Midiae quaerit. Occisum queror: ferro an igne an ueneno, **18**
uno uulnere an pluribus, subito an expectatione tortus, ad
hanc partem maxime pertinet. Vtitur frequenter accusator

- et miseratione, cum aut eius casum quem ulciscitur aut
19 liberorum ac parentium solitudinem conqueritur. Etiam
 futuri temporis imagine iudices mouet, quae maneant eos
 qui de ui et iniuria questi sunt nisi uindicerentur: fugiendum
 de ciuitate, cedendum bonis, aut omnia quaecumque **5**
20 inimicus fecerit perferenda. Sed saepius id est accusatoris,
 auertere iudicem a miseratione qua reus sit usus, atque ad
 fortiter [ad] iudicandum concitare. Cuius loci est etiam
 occupare quae dicturum facturumue aduersarium putes.
 Nam et cautiores ad custodiam suae religionis iudices facit, **10**
 et gratiam responsuris aufert cum ea <quae> praedicta sunt
 ab accusatore iam, si pro reo repetentur, non sint noua,
 ut †Seruius Sulpicius contra Aufidiam† ne signatorum,
 ne ipsius discrimen obiciatur sibi praemonet. Nec non ab
 Aeschine quali sit usus Demosthenes actione praedictum **15**
 est. Docendi quoque interim iudices quid rogantibus respon-
 dere debeant, quod est unum repetitionis genus.
- 21** Periclitantem uero commendat dignitas et studia fortia
 et susceptae bello cicatrices et nobilitas et merita maiorum.
 Hoc quod proxime dixi Cicero atque Asinius certatim sunt **20**
22 usi, pro Scauro patre hic, ille pro filio. Commendat et causa
 periculi, si suscepisse inimicitias ob aliquod factum hones-
 tum uidetur, praecipue bonitas humanitas misericordia;
 iustius enim petere ea quisque uidetur a iudice quae aliis
 ipse praestiterit. Referenda pars haec quoque ad utilitatem **25**
23 moriam posteritatis. Plurimum tamen ualet miseratio, quae
 iudicem non flecti tantum cogit, sed motum quoque animi
 sui lacrimis confiteri. Haec petetur aut ex iis quae passus est

reus, aut iis quae [quam] cum maxime patitur, aut iis quae damnatum manent: quae et ipsa duplicantur cum dicimus ex qua illi fortuna et in quam reccidendum sit. Adfert in his 24 momentum et aetas et sexus et pignora, liberi, dico, et
 5 parentes et propinqui. Quae omnia tractari uarie solent. Nonnumquam etiam ipse patronus has partes subit (ut Cicero pro Milone: 'O me miserum! O te infelicem! Reuocare me tu in patriam, Milo, potuisti per hos, ego te in patria per eosdem retinere <non potero>?') maximeque si, ut tum acci-
 10 dit, non conueniunt ei qui accusatur preces; nam quis ferret 25 Milonem pro capite suo supplicantem qui a se uirum nobilem interfectum quia id fieri oportuisset fateretur? Ergo et illi captauit ex ipsa praestantia animi fauorem et in locum lacrimarum eius ipse successit.

15 His praecipue locis utiles sunt prosopopoeiae, id est fictae alienarum personarum orationes. †Quale litigatore dicit patronum† nudae tantum res mouent: at cum ipsos loqui fingimus, ex personis quoque trahitur adfectus. Non enim 26 audire iudex uidetur aliena mala deflentis, sed sensum ac
 20 uocem auribus accipere miserorum, quorum etiam mutus aspectus lacrimas mouet: quantoque essent miserabiliora si ea dicerent ipsi, tanto sunt quadam portione ad adficiendum potentiora cum uelut ipsorum ore dicuntur, ut scaenicis actoribus eadem uox eademque pronuntiatio plus ad
 25 mouendos adfectus sub persona ualet. Itaque idem Cicero, 27

quamquam preces non dat Miloni eumque potius animi praestantia commendat, accommodauit tamen ei uerba, conuenientis etiam forti uiro conquestiones: 'Frustra' inquit 'mei suscepti labores! O spes fallaces! O cogitationes inanes meas!'

- Numquam tamen debet longa esse miseratio. Nec sine 5
causa dictum est nihil facilius quam lacrimas inarescere.
- 28 Nam cum etiam ueros dolores mitiget tempus, citius euanes-
cat necesse est illa quam dicendo effinximus imago: in qua
si moramur, fatigatur lacrimis auditor et requiescit et ab illo
- 29 quem ceperat impetu ad rationem redit. Non patiamur igi- 10
tur frigescere hoc opus, et adfectum cum ad summum per-
duxerimus relinquamus, nec speremus fore ut aliena mala
quisquam diu ploret, ideoque cum in aliis, tum in hac maxime
parte crescere debet oratio, quia quidquid non adicit priori-
bus etiam detrahere uidetur, et facile deficit adfectus qui 15
descendit.
- 30 Non solum autem dicendo, sed etiam faciendo quaedam
lacrimas mouemus, unde et producere ipsos qui periclitentur
squalidos atque deformes et liberos eorum ac parentis insti-
tutum, et ab accusatoribus cruentum gladium ostendi et 20
lecta e uulneribus ossa et uestes sanguine perfusas uidemus,
- 31 et uulnera resolui, uerberata corpora nudari. Quarum rerum
ingens plerumque uis est uelut in rem praesentem animos
hominum ducentium, ut populum Romanum egit in furorem
praetexta C. Caesaris praelata in funere cruenta. Sciebatur 25
interfectum eum, corpus denique ipsum impositum lecto
erat, [at] uestis tamen illa sanguine madens ita repraesentauit
imaginem sceleris ut non occisus esse Caesar sed tum
- 32 maxime occidi uideretur. Sed non ideo probauerim, quod
factum et lego et ipse aliquando uidi, depictam <in> tabula 30

siparioue imaginem rei cuius atrocitate iudex erat commo-
 uendus: quae enim est actoris infantia qui mutam illam effi-
 giem magis quam orationem pro se putet locuturam? At **33**
 sordes et squalorem et propinquorum quoque similem habi-
 5 tum scio profuisse, et magnum ad salutem momentum preces
 attulisse; quare et obsecratio illa iudicum per carissima
 pignora, utique si et reo sint liberi coniux parentes, utilis
 erit, et deorum etiam inuocatio uelut ex bona conscientia
 profecta uideri solet; stratum denique iacere et genua com- **34**
 10 plecti, nisi si tamen persona nos et ante acta uita et rei con-
 dicio prohibebit; quaedam enim tam fortiter tuenda quam
 facta sunt. Verum sic habenda est auctoritatis ratio ne sit
 inuisa securitas. Fuit quondam inter haec omnia potentissi- **35**
 mum quo L. Murenam Cicero accusantibus clarissimis uiris
 15 eripuisse praecipue uidetur, persuasitque nihil esse ad prae-
 sentem rerum statum utilius quam duos Kal. Ian. ingredi
 consulatum. Quod genus nostris temporibus totum paene
 sublatum est, cum omnia curae tutelaeque unius innixa peri-
 clitari nullo iudicii exitu possint.

20 De accusatoribus et reis sum locutus quia in periculis **36**
 maxime uersatur adfectus. Sed priuatae quoque causae
 utrumque habent perorationis genus, et illud quod est ex
 enumeratione probationum et hoc quod ex lacrimis, si aut
 statu periclitari aut opinione litigator uidetur. Nam in par-
 25 uis quidem litibus has tragoedias mouere tale est quasi si
 personam Herculis et coturnos aptare infantibus uelis.

Ne illud quidem indignum est admonitione, ingens in **37**
 epilogis meo iudicio uerti discrimen quo modo se dicenti qui
 excitatur accomodet. Nam et imperitia et rusticitas et
 30 rigor et deformitas adferunt interim frigus, diligenterque

- 38 sunt haec actori prouidenda. Equidem repugnantis patrono et nihil uultu commotos et intempestiue residentis et facto aliquo uel ipso uultu risum etiam mouentis saepe uidi, praecipue uero cum aliqua uelut scaenice fiunt [aliam cadunt].
- 39 Transtulit aliquando patronus puellam, quae soror esse aduersarii dicebatur (nam de hoc lis erat), in aduersa subsellia, tamquam in gremio fratris relicturus; at is a nobis praemonitus discesserat. Tum ille, alioqui uir facundus, inopinatae rei casu obmutuit et infantem suam frigidissime reportauit.
- 40 Alius imaginem mariti pro rea proferre magni putauit, at ea risum saepius fecit. Nam et ii quorum officii erat ut traderent eam, ignari qui esset epilogus, quotiens respexisset patronus offerebant palam, et prolata nouissime deformitate ipsa (nam senis cadaueri <cera erat> infusa) praeteritam quoque
- 41 orationis gratiam perdidit. Nec ignotum quid Glyconi, cui Spyridion fuit cognomen, acciderit. Huic puer, quem is productum quid fleret interrogabat, a paedagogo se uellicari respondit. Sed nihil illa circa Caepasios Ciceronis fabula efficacius ad pericula epilogorum. Omnia tamen haec tolerabilia iis quibus actionem mutare facile est: at qui a stilo non recedunt aut conticescunt ad hos casus aut frequentissime falsa dicunt. Inde est enim 'tendit ad genua uestra supplices manus' et 'haeret in complexu liberorum miser' et 'reuocat ecce me' etiam si nihil horum is de quo dicitur faciat. Ex scholis haec uitia, in quibus omnia libere fingimus—et in-
pune, quia pro facto est quidquid uoluimus; non admittit hoc idem ueritas, egregieque Cassius dicenti adolescentulo: 'quid me toruo uultu intueris, Seuere?' 'non mehercule'

inquit 'faciebam, sed sic scripsisti: ecce!' et quam potuit
truculentissime eum aspexit. Illud praecipue monendum, ne **44**
qui nisi summis ingenii uiribus ad mouendas lacrimas adgredi
audeat; nam ut est longe uehementissimus hic cum inualuit
5 adfectus, ita si nil efficit tepet; quem melius infirmus actor
tacitis iudicum cogitationibus reliquisset. Nam et uultus et **45**
uox et ipsa illa excitati rei facies ludibrio etiam plerumque
sunt hominibus quos non permouerunt. Quare metiatur ac
diligenter aestimet uires suas actor, et quantum onus subi-
10 turus sit intellegat: nihil habet ista res medium, sed aut
lacrimas meretur aut risum.

Non autem commouere tantum miserationem sed etiam **46**
discutere epilogi est proprium, cum oratione continua, quae
motos lacrimis iudices ad iustitiam reducat, tum etiam qui-
15 busdam urbane dictis, quale est 'date puero panem, ne
ploret', et corpulento litigatori, cuius aduersarius, item puer, **47**
circa iudices erat ab aduocato latus: 'Quid faciam? Ego te
baiulare non possum'. Sed haec tamen non debent esse
mimica. Itaque nec illum probauerim, quamquam inter
20 clarissimos sui temporis oratores fuit, qui pueris in epilogum
productis talos iecit in medium, quos illi diripere coeperunt;
namque haec ipsa discriminis sui ignorantia potuit esse
miserabilis: neque illum qui, cum esset cruentus gladius ab **48**
accusatore prolatus, quo is hominem probabat occisum,
25 subito ex subselliis ut territus fugit, et capite ex parte uelato,
cum ad †agendum† ex turba prospexisset, interrogauit an
iam ille cum gladio recessisset. Fecit enim risum, sed ridicu-
lus fuit. Discutiendae tamen oratione eius modi scaenae, **49**
egregieque Cicero, qui contra imaginem Saturnini pro
30 Rabirio grauiter, et contra iuuenem cuius subinde uulnus in
iudicio resoluebatur pro Vareno multa dixit urbane.

- 50 Sunt et illi leniores epilogi, quibus aduersario satisfacimus, <si> forte sit eius persona talis ut illi debeatur reuerentia, aut cum amice aliquid commonemus et ad concordiam hortamur. Quod est genus egregie tractatum a Passieno, cum <in> Domitiae uxoris suae pecuniaria lite aduersus fratrem eius Aenobarbum ageret; nam cum de necessitudine multa dixisset, de fortuna quoque, qua uterque abundabat, adiecit: 'nihil uobis minus deest quam de quo contenditis'.
- 51 Omnis autem hos adfectus, etiam si quibusdam uidentur in prohoemio atque in epilogo sedem habere, in quibus sane sint frequentissimi, tamen aliae quoque partes recipiunt, sed breuiores, ut cum ex iis plurima sint reseruanda. At hic, si
- 52 usquam, totos eloquentiae aperire fontes licet. Nam et, si bene diximus reliqua, possidebimus iam iudicum animos, et e confragosis atque asperis euecti tota pandere possumus uela, et, cum sit maxima pars epilogi amplificatio, uerbis atque sententiis uti licet magnificis et ornatis. Tunc est commouendum theatrum cum uentum est ad ipsum illud quo ueteres tragoediae comoediaeque cluduntur 'plodite'.
- 53 In aliis autem partibus tractandus erit adfectus ut quisque nascetur; nam neque exponi sine hoc res atroces et miserabiles debent, cum de qualitate alicuius rei quaestio est, et
- 54 probationibus unius cuiusque rei recte subiungitur. Vbi uero coniunctam ex pluribus causam agimus, etiam necesse erit uti pluribus quasi epilogis, ut in Verrem Cicero fecit; nam et Philodamo et nauarchis et cruci ciuis Romani et aliis
- 55 plurimis suas lacrimas dedit. Sunt qui hos *μερικὸὺς ἐπιλόγους* uocent, quo partitam perorationem significant. Mihi non tam partes eius quam species uidentur, si quidem et epilogi

et perorationis nomina ipsa aperte satis ostendunt hanc esse consummationem orationis.

2. Quamuis autem pars haec iudicialium causarum summe praecipueque constet adfectibus et aliqua de iis necessario
5 dixerim, non tamen potui ac ne debui quidem istum locum in unam speciem concludere. Quare adhuc opus superest cum ad optinenda quae uolumus potentissimum, tum supra dictis multo difficilius, mouendi iudicum animos atque in
10 eum quem uolumus habitum formandi et uelut transfigurandi. Qua de re pauca quae postulabat materia sic attigi ut
2 magis quid oporteret fieri quam quo id modo consequi possemus ostenderem. Nunc altius omnis rei repetenda ratio est.

Nam et per totam, ut diximus, causam locus est adfecti-
15 bus, et eorum non simplex natura nec in transitu tractanda. Quo nihil adferre maius uis orandi potest: nam cetera
3 forsitan tenuis quoque et angusta ingeni uena, si modo uel doctrina uel usu sit adiuta, generare atque ad frugem aliquam perducere queat: certe sunt semperque fuerunt non parum
20 multi qui satis perite quae essent probationibus utilia reperirent. Quos equidem non contemno, sed hactenus utiles credo, ne quid per eos iudici sit ignotum, atque (ut dicam quod sentio) dignos a quibus causam disertis docerentur: qui uero iudicem rapere et in quem uellet habitum animi posset
25 perducere, quo dicente flendum irascendum esset, rarus fuit. Atqui hoc est quod dominetur in iudiciis: hic eloquentia
4 regnat. Namque argumenta plerumque nascuntur ex causa, et pro meliore parte plura sunt semper, ut qui per haec uicit tantum non defuisse sibi aduocatum sciat: ubi uero animis
5

iudicum uis adferenda est et ab ipsa ueri contemplatione abducenda mens, ibi proprium oratoris opus est. Hoc non docet litigator, hoc causarum libellis non continetur. Probationes enim efficiant sane ut causam nostram meliorem esse iudices putent, adfectus praestant ut etiam uelint; sed id 5
 6 quod uolunt credunt quoque. Nam cum irasci fauere odisse misereri coeperunt, agi iam rem suam existimant, et, sicut amantes de forma iudicare non possunt quia sensum oculorum praecipit animus, ita omnem ueritatis inquirendae rationem iudex omittit occupatus adfectibus: aestu fertur 10
 7 et uelut rapido flumini obsequitur. Ita argumenta ac testes quid egerint pronuntiatio ostendit, commotus autem ab oratore iudex quid sentiat sedens adhuc atque audiens confite-
 tur. An cum ille qui plerisque perorationibus petitur fletus erupit, non palam dicta sententia est? Huc igitur incumbat 15
 orator, hoc opus eius, hic labor est, sine quo cetera nuda ieiuna infirma ingrata sunt: adeo uelut spiritus operis huius atque animus est in adfectibus.
 8 Horum autem, sicut antiquitus traditum accepimus, duae sunt species: alteram Graeci *πάθος* uocant, quod nos uer- 20
 tentes recte ac proprie adfectum dicimus, alteram *ἦθος*, cuius nomine, ut ego quidem sentio, caret sermo Romanus: mores appellantur, atque inde pars quoque illa philosophiae *ἠθικὴ*
 9 moralis est dicta. Sed ipsam rei naturam spectanti mihi non tam mores significari uidentur quam morum quaedam pro- 25
 prietas; nam ipsis quidem omnis habitus mentis continetur. Cautiores uoluntatem complecti quam nomina interpretari maluerunt. Adfectus igitur hos concitatos, illos mites atque compositos esse dixerunt: in altero uehementes motus, in

altero lenes, denique hos imperare, illos persuadere, hos ad
 perturbationem, illos ad beniuolentiam praeualere. Adiciunt **10**
 quidam *ῆθος* perpetuum, *πάθος* temporale esse. Quod ut ac-
 cidere frequentius fateor, ita nonnullas credo esse materias
 5 quae continuum desiderent adfectum. Nec tamen minus
 artis aut usus hi leniores habent, uirium atque impetus non
 tantundem exigunt. In causis uero etiam pluribus uersantur,
 immo secundum quendam intellectum in omnibus. Nam **11**
 †cum ex illo et hoc loco nihil non ab oratore tractetur†, quid-
 10 quid de honestis et utilibus, denique faciendis ac non facien-
 dis dicitur, *ῆθος* uocari potest. Quidam commendationem
 atque excusationem propria huius officii putauerunt, nec
 abnuo esse ista (in) hac parte, sed non concedo ut sola sint.
 Quin illud adhuc adicio, *πάθος* atque *ῆθος* esse interim ex **12**
 15 eadem natura, ita ut illud maius sit, hoc minus, ut amor
πάθος, caritas *ῆθος*, interdum diuersa inter se, sicut in epilogis;
 nam quae *πάθος* concitauit, *ῆθος* solet mitigare. Proprie tamen
 mihi huius nominis exprimenda natura est, quatenus appell-
 atione ipsa non satis significari uidetur. *ἠθος*, quod intelle- **13**
 20 gimus quodque a dicentibus desideramus, id erit quod ante
 omnia bonitate commendabitur, non solum mite ac placi-
 dum, sed plerumque blandum et humanum et audientibus
 amabile atque iucundum, in quo exprimendo summa uirtus
 ea est, ut fluere omnia ex natura rerum hominumque uidean-
 25 tur, quo mores dicentis ex oratione perluceant et quodam
 modo agnoscantur. Quod est sine dubio inter coniunctas **14**
 maxime personas, quotiens ferimus ignoscimus satisfacimus
 monemus, procul ab ira, procul ab odio. Sed tamen alia
 patris aduersus filium, tutoris aduersus pupillum, mariti
 30 aduersus uxorem moderatio est (hi enim praeferunt eorum

- ipsorum a quibus laeduntur caritatem, neque alio modo inuisos eos faciunt quam quod amare ipsi uidentur), alia cum senex adulescentis alieni conuicium, honestus inferioris fert;
- 15** hic enim tantum concitari, illic etiam adfici debet. Sunt et illa ex eadem natura, sed motus adhuc minoris, ueniam petere 5 adulescentiae, defendere amores. Nonnumquam etiam lenis caloris alieni derisus ex hac forma uenit, sed is non ex iocis tantum. Verum aliquanto magis propria fuerit uirtutis simulatio satisfaciendi rogandi, et *εἰρωνεία*, quae diuersum
- 16** ei quod dicit intellectum petit. Hinc etiam ille maior ad 10 concitandum odium nasci adfectus solet, cum hoc ipso quod nos aduersariis summittimus intellegitur tacita inpotentiae exprobratio: namque eos grauis et intolerabiles id ipsum demonstrat, quod cedimus. Et ignorant cupidi maledicendi aut adfectatores libertatis plus inuidiam quam conuicium 15 posse; nam inuidia aduersarios, conuicium nos inuisos facit.
- 17** Ille iam paene medius adfectus est ex amoribus, ex desideriis amicorum et necessariorum; nam et hoc maior est et illo minor. Non parum significanter etiam illa in scholis *ἦθη* dixerimus, quibus plerumque rusticos superstitiosos auaros 20 timidos secundum condicionem positionum effingimus; nam si *ἦθη* mores sunt, cum hos imitamur ex his ducimus orationem.
- 18** Denique *ἦθος* omne bonum et comem uirum poscit. Quas uirtutes cum etiam in litigatore debeat orator, si fieri potest, 25 adprobare, utique ipse aut habeat aut habere credatur. Sic proderit plurimum causis, quibus ex sua bonitate faciet fidem. Nam qui dum dicit malus uidetur utique male dicit

[non enim uidetur iusta dicere, alioqui ἦθος non uideretur].
 Quare ipsum etiam dicendi genus in hoc placidum esse debet **19**
 ac mite, nihil superbum, nihil elatum saltem ac sublime
 desiderat: proprie iucunde credibiliter dicere sat est, ideoque
 5 ei medius ille orationis modus maxime conuenit.

Diuersum est huic quod πάθος dicitur quodque nos adfec- **20**
 tum proprie uocamus, et, ut proxime utriusque differentiam
 signem, illud comoediae, hoc tragoediae magis simile. Haec
 pars circa iram odium metum inuidiam miserationem fere
 10 tota uersatur, quae quibus ex locis ducenda sint et manifes-
 tum omnibus et a nobis in ratione prohoemii atque epilogi
 dictum est. Et metum tamen duplicem intellegi uolo, quem **21**
 patimur et quem facimus, et inuidiam: namque altera in-
 uidum, altera inuidiosum facit. Hoc autem hominis, illud
 15 rei est, in quo †et plus† habet operis oratio. Nam quaedam
 uidentur grauia per se, parricidium caedes ueneficium, quae-
 dam efficienda sunt. Id autem contingit cum magnis alioqui **22**
 malis grauius esse id quod passi sumus ostenditur, quale est
 apud Vergilium:

20 'o felix una ante alias Priameia uirgo,
 hostilem ad tumulum Troiae sub moenibus altis
 iussa mori'—

quam miser enim casus Andromachae si comparata ei felix
 Polyxena: aut cum ita exaggeramus iniuriam nostram ut **23**
 25 etiam quae multo minora sunt intoleranda dicamus: 'si pul-
 sasses, defendi non poteras: uulnerasti'. Sed haec diligentius
 cum de amplificatione dicemus. Interim notasse contentus
 sum non id solum agere adfectus, ut quae sunt ostendantur

- acerba ac luctuosa, sed etiam ut quae toleranda haberi solent grauiā uideantur, ut cum in maledicto plus iniuriae quam in manu, in infamia plus poenae dicimus quam in
- 24** morte. Namque in hoc eloquentiae uis est, ut iudicem non in id tantum compellat in quod ipsa rei natura ducetur, sed ⁵ aut qui non est aut maiorem quam est faciat adfectum. Haec est illa quae dinosis uocatur, rebus indignis asperis inuidiosis addens uim oratio, qua uirtute praeter alias plurimum Demosthenes ualuit.
- 25** Quod si tradita mihi sequi praecepta sufficeret, satisfeceram ¹⁰ huic parti nihil eorum quae legi uel didici, quod modo probabile fuit, omittendo: sed promere in animo est quae latent et penitus ipsa huius loci aperire penetralia, quae quidem non aliquo tradente sed experimento meo ac natura ipsa duce
- 26** accepi. Summa enim, quantum ego quidem sentio, circa mo- ¹⁵ uendos adfectus in hoc posita est, ut moueamur ipsi. Nam et luctus et irae et indignationis aliquando etiam ridicula fuerit imitatio, si uerba uultumque tantum, non etiam animum accommodarimus. Quid enim aliud est causae ut lugentes utique in recenti dolore disertissime quaedam exclamare ²⁰ uideantur, et ira nonnumquam indoctis quoque eloquentiam faciat, quam quod illis inest uis mentis et ueritas ipsa
- 27** morum? Quare, in iis quae esse ueri similia uolumus, simus ipsi similes eorum qui uere patiuntur adfectibus, et a tali animo proficiscatur oratio qualem facere iudici uolet. An ille ²⁵ dolebit qui audiet me, qui in hoc dicam, non dolentem? Irascetur, si nihil ipse qui in iram concitat ei quod exigit simile patietur? Siccis agentis oculis lacrimas dabit? Fieri
- 28** non potest: nec incendit nisi ignis nec madescimus nisi umore 'nec res ulla dat alteri colorem quem non ipsa habet'. ³⁰ Primum est igitur ut apud nos ualeant ea quae ualere apud iudicem uolumus, adficiamurque antequam adficere

conemur. At quo modo fiet ut adficiamur? Neque enim sunt **29**
 motus in nostra potestate. Temptabo etiam de hoc dicere.
 Quas *φαντασίας* Graeci uocant (nos sane uisiones appellemus),
 per quas imagines rerum absentium ita repraesentantur
 5 animo ut eas cernere oculis ac praesentes habere uideamur,
 has quisquis bene ceperit is erit in adfectibus potentissimus. **30**
 [has] Quidam dicunt *εὐφαντασίωτον* qui sibi res uoces actus
 secundum uerum optime finget: quod quidem nobis uolenti-
 bus facile continget; nisi uero inter otia animorum et spes
 10 inanes et uelut somnia quaedam uigilantium ita nos hae de
 quibus loquor imagines prosecuntur ut peregrinari nauigare
 proeliari, populos adloqui, diuitiarum quas non habemus
 usum uideamur disponere, nec cogitare sed facere: hoc animi
 uitium ad utilitatem non transferemus. [ad] Hominem **31**
 15 occisum queror: non omnia quae in re praesenti accidisse
 credibile est in oculis habebō? non percussor ille subitus
 erumpet? non expauescet circumuentus, exclamabit uel
 rogabit uel fugiet? non ferientem, non concidentem uidebo?
 non animo sanguis et pallor et gemitus, extremus denique
 20 expirantis hiatus insidet? Insequetur *ἐνάργεια*, quae a **32**
 Cicerone inlustratio et euidencia nominatur, quae non tam
 dicere uidetur quam ostendere, et adfectus non aliter quam si
 rebus ipsis intersimus sequentur. An non ex his uisionibus
 illa sunt:

25 ‘excussi manibus radii reuolutaque pensa’,
 ‘leuique patens in pectore uulnus’,

- 33 equus ille in funere Pallantis 'positis insignibus'? Quid? non idem poeta penitus ultimi fati cepit imaginem, ut diceret: 'et dulcis moriens reminiscitur Argos'?
- 34 Vbi uero miseratione opus erit, nobis ea de quibus queremur accidisse credamus, atque id animo nostro persuadeamus. 5 Nos illi simus quos grauia indigna tristia passos queremur, nec agamus rem quasi alienam, sed adsumamus parumper illum dolorem: ita dicemus quae in nostro simili casu dicturi
- 35 essemus. Vidi ego saepe histriones atque comoedos, cum ex aliquo grauiore actu personam deposuissent, flentes adhuc 10 egredi. Quod si in alienis scriptis sola pronuntiatio ita falsis accendit adfectibus, quid nos faciemus, qui illa cogitare
- 36 debemus ut moueri periclitantium uice possimus? Sed in schola quoque rebus ipsis adfici conuenit, easque ueras sibi fingere, hoc magis quod illic <ut> litigatores loquimur fre- 15 quentius quam ut aduocati: orbem agimus et naufragum et periclitantem, quorum induere personas quid attinet nisi adfectus adsumimus?

Haec dissimulanda mihi non fuerunt, quibus ipse, quantuscumque sum aut fui, peruenisse me ad aliquod nomen 20 ingeni credo: frequenter motus sum ut me non lacrimae solum deprenderent, sed pallor et ueri similis dolor.

3. Huic diuersa uirtus quae risum iudicis mouendo et illos tristes soluit adfectus et animum ab intentione rerum frequenter auertit et aliquando etiam reficit et a satietate uel a 25 fatigatione renouat. Quanta sit autem in ea difficultas uel duo maximi oratores, alter Graecae, alter Latinae eloquentiae

princeps, docent: nam plerique Demostheni facultatem de- 2
fuisse huius rei credunt, Ciceroni modum. Nec uideri potest
noluisse Demosthenes, cuius pauca admodum dicta nec sane
ceteris eius uirtutibus respondentia palam ostendunt non
5 displicuisse illi iocos sed non contigisse. Noster uero non 3
solum extra iudicia sed in ipsis etiam orationibus habitus
est nimius risus adfectator. Mihi quidem, siue id recte iudico
siue amore inmodico praecipui in eloquentia uiri labor, mira
quaedam in eo uidetur fuisse urbanitas. Nam et in sermone 4
10 cotidiano multa et in altercationibus et interrogandis testi-
bus plura quam quisquam dixit facete, et illa ipsa quae sunt
in Verrem dicta frigidius aliis adsignauit et testimonii loco
posuit, ut, quo sunt magis uulgaria, eo sit credibilius illa non
ab oratore ficta sed passim esse iactata. Vtinamque libertus 5
15 eius Tiro, aut alius, quisquis fuit, qui tris hac de re libros
edidit, parcus dictorum numero indulissent et plus iudicii
in eligendis quam in congerendis studii adhibuissent: minus
obiectus calumniantibus foret, qui tamen nunc quoque, ut in
omni eius ingenio, facilius quod reici quam quod adici possit
20 inuenient. Adfert autem rei summam difficultatem primum 6
quod ridiculum dictum plerumque falsum est [hoc semper
humile], saepe ex industria deprauatum, praeterea num-
quam honorificum: tum uaria hominum iudicia in eo quod
non ratione aliqua sed motu animi quodam nescio an enarra-
25 bili iudicatur. Neque enim ab ullo satis explicari puto, licet 7
multi temptauerint, unde risus, qui non solum facto aliquo
dictoue, sed interdum quodam etiam corporis tactu lacessi-
tur. Praeterea non una ratione moueri solet: neque enim
acute tantum ac uenuste, sed stulte iracunde timide dicta

ac facta ridentur, ideoque anceps eius rei ratio est, quod a
 8 derisu non procul abest risus. Habet enim, ut Cicero dicit,
 sedem in deformitate aliqua et turpitudine: quae cum in
 aliis demonstrantur, urbanitas, cum in ipsos dicentis recci-
 dunt, stultitia uocatur. 5

- Cum uideatur autem res leuis, et quae a scurris, mimis,
 insipientibus denique saepe moueatur, tamen habet uim
 nescio an imperiosissimam et cui repugnari minime potest.
- 9 Erumpit etiam inuitis saepe, nec uultus modo ac uocis ex-
 primit confessionem, sed totum corpus ui sua concutit. 10
 Rerum autem saepe, ut dixi, maximarum momenta uertit,
 10 ut cum odium iramque frequentissime frangat. Documento
 sunt iuuenes Tarentini, qui multa de rege Pyrrho sequius in-
 ter cenam locuti, cum rationem facti reposcerentur et neque
 negari res neque defendi posset, risu sunt et oportuno ioco 15
 elapsi. Namque unus ex iis 'immo', inquit, 'nisi lagona defe-
 cisset, occidissemus te', eaque urbanitate tota est inuidia
 criminis dissoluta.
- 11 Verum hoc quidquid est, ut non ausim dicere carere om-
 nino arte, quia nonnullam obseruationem habet suntque ad 20
 id pertinentia et a Graecis et a Latinis composita praecepta,
 ita plane adfirmo praecipue positum esse in natura et in
 12 occasione. Porro natura non tantum in hoc ualet, ut acutior
 quis atque habilior sit ad inueniendum (nam id sane doctrina
 possit augeri), sed inest proprius quibusdam decor in habitu 25
 ac uultu, <ut> eadem illa minus alio dicente urbana esse
 13 uideantur. Occasio uero et in rebus est, <cuius est> tanta uis
 ut saepe adiuti ea non indocti modo sed etiam rustici salse

dicant, et in eo, quid aliquis dixerit prior; sunt enim longe uenustiora omnia in respondendo quam in prouocando. Accedit difficultati quod eius rei nulla exercitatio est, nulli **14** praeceptores. Itaque in conuiujs et sermonibus multi **5** dicaces, quia in hoc usu cotidiano proficimus: oratoria urbanitas rara, nec ex arte propria sed ad hanc consuetudine commodata. Nihil autem uetabat et componi materias in **15** hoc idoneas, ut controuersiae permixtis salibus fingerentur, uel res proponi singulas ad iuuenum talem exercitationem. **10** Quin ipsae illae (dicta sunt ac uocantur) quas certis diebus **16** festae licentiae dicere solebamus, si paulum adhibita ratione fingerentur aut aliquid in his serium quoque esset admixtum, plurimum poterant utilitatis adferre: quae nunc iuuenum uel sibi ludentium exercitatio est.

15 Pluribus autem nominibus in eadem re uulgo utimur: **17** quae tamen si diducas, suam quandam propriam uim ostendent. Nam et urbanitas dicitur, qua quidem significari uideo sermonem praeferentem in uerbis et sono et usu proprium quendam gustum urbis et sumptam ex conuersatione **20** doctorum tacitam eruditionem, denique cui contraria sit rusticitas. Venustum esse quod cum gratia quadam et uenere **18** dicatur apparet. Salsum in consuetudine pro ridiculo tantum accipimus: natura non utique hoc est, quamquam et ridicula esse oporteat salsa. Nam et Cicero omne quod salsum sit ait **25** esse Atticorum non quia sunt maxime ad risum compositi, et Catullus, cum dicit:

‘nulla est in corpore mica salis’,

non hoc dicit, nihil in corpore eius esse ridiculum. Salsum **19** igitur erit quod non erit insulsum, uelut quoddam simplex **30** orationis condimentum, quod sentitur latente iudicio uelut palato, excitatque et a taedio defendit orationem. Sales enim,

genus, ut idem dicit, in decipiendis expectationibus, dictis
aliter accipiendis, ceteris, quae neutram personam contin-
gunt ideoque a me media dicuntur. Item ridicula aut facimus **25**
aut dicimus. Facto risus conciliatur interim admixta graui-
5 tate, ut M. Caelius praetor, cum sellam eius curulem consul
Isauricus fregisset, alteram posuit loris intentam (dicebatur
autem consul a patre flagris aliquando caesus): interim sine
respectu pudoris, ut in illa pyxide Caeliana, quod neque
oratori neque ulli uiro graui conueniat. Idem autem de uultu **26**
10 gestuque ridiculo dictum sit: in quibus est quidem sua gratia,
sed maior cum captare risum non uidentur; nihil enim est
iis quae †dicenti† salsa dicuntur insulsius. Quamquam autem
gratiae plurimum dicentis seueritas adfert, fitque ridiculum
id ipsum, quod qui dicit illa non ridet, est tamen interim et
15 aspectus et habitus oris et gestus non inurbanus, cum iis
modus contingit. Id porro quod dicitur aut est lascium et **27**
hilare, qualia Gabbae pleraque, aut contumeliosum, qualia
nuper Iuni Bassi, aut asperum, qualia Cassi Seueri, aut lene,
qualia Domiti Afri. Refert his ubi quis utatur. Nam in con- **28**
20 uictibus et cotidiano sermone lasciuia humilibus, hilaria om-
nibus conuenient. Laedere numquam uelimus, longeque absit
illud propositum, potius amicum quam dictum perdendi. In
hac quidem pugna forensi malim mihi lenibus uti licere.
Nonnumquam et contumeliose et aspere dicere in aduersarios
25 permissum est, cum accusare etiam palam et caput alterius
iuste petere concessum sit. Sed hic quoque tamen inhumana

uideri solet fortunae insectatio, uel quod culpa caret uel quod redire etiam in ipsos qui obiecerunt potest. Primum itaque considerandum est et quis <et> in qua causa et apud quem
 29 et in quem et quid dicat. Oratori minime conuenit distortus uultus gestusque, quae in mimis rideri solent. Dicacitas 5 etiam scurrilis et scaenica huic personae alienissima est: obscenitas uero non a uerbis tantum abesse debet, sed etiam a significatione. Nam si quando obici potest, non in ioco ex-
 30 probranda est. Oratorem praeterea ut dicere urbane uolo, ita uideri adfectare id plane nolo. Quapropter ne dicet 10 quidem salse quotiens poterit, et dictum potius aliquando
 31 perdet quam minuet auctoritatem. Nec accusatorem autem atroci in causa nec patronum in miserabili iocantem feret quisquam. Sunt etiam iudices quidam tristiores quam ut
 32 risum libenter patiantur. Solet interim accidere ut id quod 15 in aduersarium dicimus aut in iudicem conueniat aut in nostrum quoque litigatorem, quamquam aliqui reperiuntur qui ne id quidem quod in ipsos reccidere possit euitent. Quod fecit Longus Sulpicius, qui, cum ipse foedissimus esset, ait eum contra quem iudicio liberali aderat ne faciem quidem 20 habere liberi hominis: cui respondens Domitius Afer 'ex tui' inquit 'animi sententia, Longe, qui malam faciem habet
 33 liber non est?' Vitandum etiam ne petulans, ne superbum, ne loco, ne tempore alienum, ne praeparatum et domo allatum uideatur quod dicimus: nam aduersus miseros, sicut 25 supra dixeram, inhumanus est iocus. Sed quidam ita sunt receptae auctoritatis ac notae uerecundiae ut nocitura sit in eos dicendi petulantia; nam de amicis iam praeceptum est.
 34 Illud non ad oratoris consilium, sed ad hominis pertinet: lacesat hoc modo quem laedere sit periculosum, ne aut 30 inimicitiae graues insequantur aut turpis satisfactio. Male etiam dicitur quod in pluris conuenit, si aut nationes totae

incessantur aut ordines aut condicio aut studia multorum. Ea quae dicet uir bonus omnia salua dignitate ac uerecundia **35** dicet: nimium enim risus pretium est si probitatis inpendio constat.

- 5 Vnde autem concilietur risus et quibus ex locis peti soleat, difficillimum dicere. Nam si species omnis persequi uelimus, nec modum reperiemus et frustra laborabimus. Neque enim **36** minus numerosi sunt loci ex quibus haec dicta quam illi ex quibus eae quas sententias uocamus ducuntur, neque alii.
- 10 Nam hic quoque est inuentio et elocutio, atque ipsius elocutionis uis alia in uerbis, alia in figuris. Risus igitur oriuntur **37** aut ex corpore eius in quem dicimus, aut ex animo, qui factis ab eo dictisque colligitur, aut ex iis quae sunt extra posita; intra haec enim est omnis uituperatio: quae si grauius posita
- 15 sit, seuera est, si leuius, ridicula. Haec aut ostenduntur aut narrantur aut dicto notantur. Rarum est ut oculis subicere **38** contingat, ut fecit C. Iulius: qui cum Heluio Manciae saepius obstrepenti sibi diceret: 'iam ostendam qualis sis', isque plane instaret interrogatione qualem tandem se ostensurus
- 20 esset, digito demonstraui imaginem Galli in scuto Cimbrico pictam, cui Manciae tum simillimus est uisus: tabernae autem erant circa forum ac scutum illud signi gratia positum. Narrare quae salsa sint in primis est subtile et oratorium, ut **39** Cicero pro Cluentio narrat de Caepasio atque Fabricio aut
- 25 M. Caelius de illa D. Laeli collegaeque eius in prouinciam festinantium contentione. Sed in his omnibus cum elegans et uenusta exigitur tota expositio, tum id festiuissimum est quod adicit orator. Nam et a Cicerone sic est Fabrici fuga illa condita: 'itaque cum callidissime se putaret dicere et **40**

cum illa uerba grauissima ex intimo artificio deprompsisset: "respicite, iudices, hominum fortunas, respicite C. Fabrici senectutem", cum hoc "respicite" ornandae orationis causa saepe dixisset, respexit ipse: at Fabricius a subselliis demisso capite discesserat', et cetera quae adiecit (nam est notus ⁵ locus), cum in re hoc solum esset, Fabricium a iudicio recessisse; et Caelius cum omnia uenustissime finxit, tum illud ultimum: 'hic subsecutus quo modo transierit, utrum rati an piscatorio nauigio, nemo sciebat: Siculi quidem, ut sunt lasciuui et dicaces, aiebant in delphino sedisse et sic tamquam ¹⁰ Ariona transuectum'. In narrando autem Cicero consistere facetias putat, dicacitatem in iaciendo. Mire fuit in hoc genere uenustus Afer Domitius, cuius orationibus complures huius modi narrationes insertae reperiuntur, sed dictorum ¹⁵ quoque ab eodem urbane sunt editi libri. Illud quoque genus est, positum non in hac ueluti iaculatione dictorum et inclusa breuiter urbanitate, sed in quodam longiore actu, quod de L. Crasso contra Brutum Cicero in secundo de ²⁰ Oratore libro et aliis quibusdam locis narrat. Nam cum Brutus in accusatione C. Planci excitatis duobus lectoribus ostendisset contraria L. Crassum patronum eius in oratione quam de colonia Narbonensi habuerat suasisse iis quae de lege Seruilia dixerit, tris excitauit et ipse lectores, iisque patris eius dialogos dedit legendos: quorum cum in Priuernati unus, alter in Albano, tertius in Tiburti sermonem ²⁵ habitum complecteretur, requirebat ubi essent eae possessiones. Omnis autem illas Brutus uendiderat, et tum paterna emancupare praedia turpius habebatur. Similis in apologis quoque et quibusdam interim etiam historiis exponendis gratia consequi solet. ³⁰

Sed acutior est illa atque uelocior in urbanitate breuitas. 45
 Cuius quidem duplex forma est, dicendi ac respondendi, sed
 ratio communis in parte; nihil enim, quod in laccessendo dici
 potest, non etiam in repercutiendo: at quaedam propria sunt 46
 5 respondentium. Illa meditata atque cogitata adferri solent,
 haec plerumque in altercatione aut in rogandis testibus
 reperiuntur. Cum sint autem loci plures ex quibus dicta
 ridicula ducantur, repetendum est mihi non omnis eos
 oratoribus conuenire, in primis ex amphibolia, neque illa 47
 10 obscura quae Atellanio more captant, nec qualia uulgo
 iactantur <a> uilissimo quoque, conuersa in maledictum fere
 ambiguitate: ne illa quidem quae Ciceroni aliquando sed
 non in agendo exciderunt, ut dixit, cum is candidatus qui
 coci filius habebatur coram eo suffragium ab alio peteret:
 15 'ego quoque tibi fauebo'; non quia excludenda sint omnino 48
 uerba duos sensus significantia, sed quia raro belle respon-
 deant, nisi cum prorsus rebus ipsis adiuuantur. Quare [non]
 hoc [modo] paene et ipsum scurrile Ciceronis est in eundem
 de quo supra dixi Isauricum: 'miror quid sit quod pater
 20 tuus, homo constantissimus, te nobis uarium reliquit'. Sed 49
 illud ex eodem genere praeclarum: cum obiceret Miloni
 accusator, in argumentum factarum Clodio insidiarum, quod
 Bouillas ante horam nonam deuertisset, ut expectaret dum
 Clodius a uilla sua exiret, et identidem interrogaret quo tem-
 25 pore Clodius occisus esset, respondit 'sero': quod uel solum
 sufficit ut hoc genus non totum repudietur. Nec plura modo 50

significari solent, sed etiam diuersa, ut Nero de seruo pessimo dixit: 'nulli plus apud se fidei haberi, nihil ei nec clusum
 51 neque signatum esse'. Peruenit res usque ad aenigma, quale est Ciceronis in Plaetorium Fonteï accusatorem, cuius matrem dixit dum uixisset ludum, postquam mortua esset 5 magistros habuisse (dicebantur autem, dum uixit, infames feminae conuenire ad eam solitae, post mortem bona eius uenierant): quamquam hic 'ludus' per tralationem dictum
 52 est, 'magistri' per ambiguitatem. In metalempsin quoque cadit eadem ratio dictorum, ut Fabius Maximus, incusans 10 Augusti congiariorum quae amicis dabantur exiguitatem, heminaria esse dixit (nam congiarium commune liberalitatis
 53 atque mensurae) a mensura ducta inminutione rerum. Haec tam frigida quam est nominum fictio adiectis detractis mutatis litteris, ut Acisculum, quia esset pactus, 'Paciscu- 15 lum', et Placidum nomine, quod is acerbus natura esset, 'Acidum', et Tullium, cum fur esset, 'Tollium' dictos inuenio.
 54 Sed haec eadem genera commodius in rebus quam in nominibus respondent. Afer enim uenuste Manlium Suram multum in agendo discursantem salientem, manus iactantem, togam 20 deicientem et reponentem, non agere dixit sed satagere. Est enim dictum per se urbanum 'satagere', etiam si nulla subsit
 55 alterius uerbi similitudo. Fiunt et adiecta et detracta adspiratione et diuisis coniunctisque uerbis similiter saepius frigida, aliquando tamen recipienda: eademque condicio est 25 in iis quae a nominibus trahuntur. Multa ex hoc <genere> Cicero in Verrem, sed ut ab aliis dicta: modo futurum ut omnia uerreret [cum diceretur Verres], modo Herculi, quem

expilauerat, molestiorem quam aprum Erymanthium fuisse, modo malum sacerdotem qui tam nequam uerrem reliquisset, quia Sacerdoti Verres successerat. Praebet tamen aliquando 56
 5 occasionem quaedam felicitas hoc quoque bene utendi, ut pro Caecina Cicero in testem Sex. Clodium Phormionem: 'nec minus niger' inquit 'nec minus confidens quam est ille Terentianus Phormio'.

Acriora igitur sunt et elegantiora quae trahuntur ex ui 57
 rerum. In iis maxime ualet similitudo, si tamen ad aliquid
 10 inferius leuiusque referatur: qualia ueteres illi iocabantur, qui Lentulum 'Spintherem' et Scipionem 'Serapionem' esse dixerunt. Sed ea non ab hominibus modo petitur, uerum etiam ab animalibus, ut nobis pueris Iunius Bassus, homo in primis dicax, 'asinus albus' uocabatur, et Sarmentus * 58
 15 †seu P. Blessius† Iulium, hominem nigrum et macrum et pandum, 'fibulam ferream' dixit. Quod nunc risus petendi genus frequentissimum est. Adhibetur autem similitudo 59
 interim palam, interim †solet parabolae†: cuius est generis <illud> Augusti, qui militi libellum timide porrigenti 'noli' 60
 20 inquit 'tamquam assem elephanto des'. Sunt quaedam †ui† 61
 similia, unde Vatinius dixit hoc dictum, cum reus agente in eum Caluo frontem candido sudario tergeret idque ipsum accusator in inuidiam uocaret: 'quamuis reus sum', inquit, 'et panem tamen candidum edo'. Adhuc est subtilior 61
 25 illa ex simili tralatio, cum quod in alia re fieri solet in aliam mutuamur; ea dicatur sane fictio: ut Chrysippus, cum in

triumpho Caesaris eborea oppida essent tralata et post dies paucos Fabi Maximi lignea, thecas esse oppidorum Caesaris dixit. Et Peto de myrmillone qui retiarium consequabatur
 62 nec feriebat 'uiuum' inquit 'capere uult'. Iungitur amphiboliae similitudo, ut a L. Galba, qui pilam neglegenter petenti 5
 'sic' inquit 'petis tamquam Caesaris candidatus'. Nam illud 'petis' ambiguum est, securitas similis. Quod hactenus ostendisse 63
 disse satis est. Ceterum frequentissima aliorum generum cum aliis mixtura est, eaque optima quae ex pluribus constat. Eadem dissimilium ratio est. Hinc eques Romanus, ad 10
 quem in spectaculis bibentem cum misisset Augustus qui ei diceret: 'ego si prandere uolo, domum eo', 'tu enim' inquit
 64 'non times ne locum perdas'. Ex contrario non una species. Neque enim eodem modo dixit Augustus praefecto quem ignominia mittebat, subinde interponenti precibus: 'quid 15
 respondebo patri meo?' 'dic me tibi displicuisse', quo Gabba paenulam roganti: 'non possum commodare, domi maneo', cum cenaculum eius perplueret. Tertium adhuc illud, nisi quod ut ne auctorem ponam uerecundia ipsius facit: 'libidinosior es quam ullus spado', quo sine dubio et opinio 20
 decipitur, sed ex contrario. Et hoc ex eodem loco est, sed nulli priorum simile, quod dixit M. Vestinus cum ei nuntiatum 65
 tum esset * 'aliquando desinet putere'. Onerabo librum exemplis, similemque iis qui risus gratia componuntur efficiam, si persequi uoluero singula ueterum. 25

Ex omnibus argumentorum locis eadem occasio est. Nam et finitione usus est Augustus de pantomimis duobus qui alternis gestibus contendebant, cum eorum alterum saltatorem dixit, alterum interpellatorem, et partitione Gabba, cum paenulam roganti respondit: 'non pluit, non opus est 30
 66 tibi: si pluet, ipse utar'. Proinde genere specie propriis

differentibus iugatis adiunctis consequentibus antecedentibus repugnantibus causis effectis, comparatione parium maiorum minorum similis materia praebetur, sicut in tropos quoque omnis cadit. An non plurima dicuntur (per hyper- 67
 5 bolen? ut) quod refert Cicero de homine praelongo, caput eum ad fornicem Fabium offendisse, et quod P. Oppius dixit de genere Lentulorum, cum assidue minores parentibus liberi essent, nascendo interiturum. Quid ironia? nonne etiam 68
 10 quae seuerissime fit ioci paene genus est? Qua urbane usus est Afer, cum Didio Gallo, qui prouinciam ambitiosissime petierat, deinde, impetrata ea, tamquam coactus querebatur: 'age' inquit 'aliquid et rei publicae causa'. Metaphora quoque Cicero lusit, cum Vatini morte nuntiata, cuius parum certus dicebatur auctor: 'interim' inquit 'usura
 15 fruar'. Idem per allegorian M. Caelium, melius obicientem 69
 crimina quam defendentem, bonam dextram, malam sinistram habere dicebat. Emphasi A. Villius dixit ferrum in Tuccium incidisse.

Figuras quoque mentis, quae σχήματα διανοίας dicuntur, 70
 20 res eadem recipit omnis, in quas nonnulli diuiserunt species dictorum. Nam et interrogamus et dubitamus et adfirmamus et minamur et optamus; quaedam ut miserantes, quaedam ut irascentes dicimus. Ridiculum est autem omne quod aperte fingitur. Stulta reprehendere facillimum est, nam per 71
 25 se sunt ridicula; sed rem urbanam facit aliqua ex nobis adiectio. Stulte interrogauerat exeuntem de theatro Campatium Titius Maximus an spectasset. Fecit Campatius dubitationem eius stultiorem dicendo: '(non), sed in orchestra pila lusi'.

- 72 Refutatio cum sit in negando redarguendo defendendo eleuando, ridicule negauit Manius Curius; nam cum eius accusator in sipario omnibus locis aut nudum eum in neruo aut ab amicis redemptum ex alea pinxisset, 'ergo ego' inquit
- 73 'numquam uici'. Redarguimus interim aperte, ut Cicero 5 Vibium Curium multum de annis aetatis suae mentientem: 'tum ergo cum una declamabamus non eras natus', interim et simulata adsensione, ut idem Fabia Dolabellae dicente triginta se annos habere: 'uerum est', inquit, 'nam hoc illam
- 74 iam uiginti annis audio'. Belle interim subicitur pro eo quod 10 neges aliud mordacius, ut Iunius Bassus, querente Domitia Passieni quod incusans eius sordes calceos eam ueteres diceret uendere solere, 'non mehercules' inquit 'hoc umquam dixi, sed dixi emere te solere'. Defensionem imitatus est eques Romanus, qui obicienti Augusto quod patrimonium 15 comedisset, 'meum' inquit 'putaui'. Eleuandi ratio est duplex, ut aut nimiam quis iactantiam minuat (quem ad modum C. Caesar Pomponio ostendenti uulnus ore exceptum in seditione Sulpiciana, quod is se passum pro Caesare pugnantem gloriabatur, 'numquam fugiens respexeris' inquit) aut 20 crimen obiectum, ut Cicero obiurgantibus quod sexagenarius
- 76 Publiliam uirginem duxisset 'cras mulier erit' inquit. Hoc genus dicti consequens uocant quidam, estque illi simile quod Cicero Curionem, semper ab excusatione aetatis incipientem, facilius cotidie prohoemium habere dixit, quia 25
- 77 ista natura sequi et cohaerere uideantur. Sed eleuandi genus est etiam causarum relatio, qua Cicero est usus in Vatinius. Qui pedibus aeger cum uellet uideri commodioris ualetudinis factus et diceret se iam bina milia passuum ambulare, 'dies enim' inquit 'longiores sunt'. Et Augustus, nuntiantibus 30 Terraconensibus palmam in ara eius enatam, 'apparet'

inquit 'quam saepe accendatis'. Transtulit crimen Cassius 78
Seuerus; nam cum obiurgaretur a praetore quod aduocati
eius L. Varo Epicurio, Caesaris amico, conuicium fecissent,
'nescio' inquit 'qui conuiciati sint, et puto Stoicos fuisse'.

5 Repercutiendi multa sunt genera, uenustissimum quod
etiam similitudine aliqua uerbi adiuuatur, ut Trachalus
dicenti Suelio 'si hoc ita est, is in exilium', 'si non est ita,
redis' inquit. Elusit Cassius Seuerus, obiciente quodam quod 79
ei domo sua Proculeius interdixisset, respondendo 'numquid
10 ergo illuc accedo?' Sed eluditur et ridiculum ridiculo (ut
diuus Augustus, cum ei Galli torquem aureum centum pondo
dedissent, et Dolabella per iocum, temptans tamen ioci sui
euentum, dixisset: 'imperator, torque me dona', 'malo'
inquit 'te ciuica donare'), mendacium quoque mendacio, ut 80
15 Gabba, dicente quodam uictoriato se uno in Sicilia quinque
pedes longam murenam emisse, 'nihil' inquit 'mirum; nam
ibi tam longae nascuntur ut iis piscatores pro restibus cin-
gantur'. Contraria est neganti confessionis simulatio, sed 81
ipsa quoque multum habet urbanitatis. Sic Afer, cum ageret
20 contra libertum Claudii Caesaris et ex diuerso quidam con-
ditionis eiusdem cuius erat litigator exclamasset: 'praeterea
tu semper in libertos Caesaris dicis', 'nec mehercule' inquit
'quicquam proficio'. Cui uicinum est non negare quod obici-
tur, cum et id palam falsum est et inde materia bene respon-
25 dendi datur, ut Catulus dicenti Philippo: 'quid latras?'
'furem uideo' inquit. In se dicere non fere est nisi scurrarum 82
et in oratore utique minime probabile: quod fieri totidem
modis quot in alios potest, ideoque hoc, quamuis frequens
sit, transeo. Illud uero, etiam si ridiculum est, indignum 83
30 tamen est homine liberali, quod aut turpiter aut potenter
dicitur: quod fecisse quendam scio qui humiliori libere

aduersus se loquenti 'colaphum' inquit 'tibi ducam, et formulam scribes quod caput durum habeas'. Hic enim dubium est utrum ridere audientes an indignari debuerint.

- 84 Superest genus decipiendi opinionem aut dicta aliter intellegendi, quae sunt in omni hac materia uel uenustissima. 5 Inopinatum et a lacescente poni solet, quale est quod refert Cicero: 'quid huic abest nisi res et uirtus?' aut illud Afri: 'homo in agendis causis optime uestitus': et in occurrendo, ut Cicero audita falsa Vatini morte, cum obuium libertum eius interrogasset 'rectene omnia?' dicenti 'recte' 'mortuus 10
85 est!' inquit. Plurimus autem circa simulationem (et dissimulationem) risus est, quae sunt uicina et prope eadem, sed simulatio est certam opinionem animi sui imitantis, dissimulatio aliena se parum intellegere fingentis. Simulauit Afer cum in causa subinde dicentibus Celsinam de re cognouisse 15
(quae erat potens femina) 'quis est' inquit 'iste?' Celsinam 86 enim uideri sibi uirum finxit. Dissimulauit Cicero cum Sex. Annalis testis reum laesisset et instaret identidem accusator: 'dic, M. Tulli, si quid potes de Sexto Annali'; uersus enim dicere coepit de libro Enni annali sexto: 20

'quis potis ingentis causas euoluere belli?'

- 87 Cui sine dubio frequentissimam dat occasionem ambiguitas, ut Cascellio, qui consultatori dicenti 'nauem diuidere uolo' 'perdes' inquit. Sed auerti intellectus et aliter solet, cum ab asperioribus ad leniora deflectitur: ut qui, interrogatus quid 25
sentiret de eo qui in adulterio deprehensus esset, tardum 88 fuisse respondit. Ei confine est quod dicitur per suspicionem, quale illud apud Ciceronem querenti quod uxor sua ex fico se suspendisset: 'rogo des mihi surculum ex illa arbore ut

inseriram'; intellegitur enim quod non dicitur. Et hercule **89**
 omnis salse dicendi ratio in eo est, ut aliter quam est rectum
 uerumque dicatur: quod fit totum fingendis aut nostris aut
 alienis persuasionibus aut dicendo quod fieri non potest.
 5 Alienam finxit Iuba, qui querenti quod ab equo suo esset **90**
 adpersus 'quid? tu' inquit 'me Hippocentaurum putas?'
 Suam C. Cassius, qui militi sine gladio decurrenti 'heus, com-
 milito, pugno bene uteris' inquit, et Gabba de piscibus, qui,
 cum pridie ex parte adesi et uersati postera die positi essent,
 10 'festinemus, alii subcenant' inquit. Tertium illud Cicero, ut
 dixi, aduersus Curium; fieri enim certe non poterat ut cum
 declamaret natus non esset. Est et illa ex ironia fictio, qua **91**
 usus est C. Caesar. Nam cum testis diceret a reo femina sua
 ferro petita, et esset facilis reprehensio, cur illam potissimum
 15 partem corporis uulnerare uoluisset, 'quid enim faceret',
 inquit, 'cum tu galeam et loricam haberes?' Vel optima est **92**
 autem simulatio contra simulantem, qualis illa Domiti Afri
 fuit. Vetus habebat testamentum, et unus ex amicis recen-
 tioribus, sperans aliquid ex mutatione tabularum, falsam
 20 fabulam intulerat, consulens eum an primipilari seni intes-
 tato suaderet ordinare suprema iudicia: 'noli' inquit 'facere;
 offendis illum'.

Iucundissima sunt autem ex his omnibus lenta <et>, ut sic **93**
 dixerim, boni stomachi: ut Afer idem ingrato litigatori con-
 25 spectum eius in foro uitanti per nomenclatorem missum ad
 eum 'amas me', inquit, 'quod te non uidi?' et dispensatori,
 qui, cum reliqua non reponeret, dicebat subinde 'non

- comedi; pane et aqua uiuo', 'passer, redde quod debes':
 94 quae †*ὑπὸ τὸ ἦθος*† uocant. Est gratus iocus qui minus exprobrat quam potest, ut idem dicenti candidato 'semper domum tuam colui', cum posset palam negare, 'credo', inquit, †'et uerum'.† Interim de se dicere ridiculum est: et, quod in 5
 95 alium si absentem diceretur urbanum non erat, quoniam ipsi palam exprobratur mouet risum; quale Augusti est cum ab eo miles nescio quid improbe peteret <et> ueniret contra Marcianus, quem suspicabatur et ipsum aliquid iniuste rogaturum: 'non magis' inquit 'faciam, commilito, quod petis 10 quam quod Marcianus a me petiturus est'.
 96 Adiuuant urbanitatem et uersus commode positi, seu toti ut sunt (quod adeo facile est ut Ouidius ex tetrastichon Macri carmine librum in malos poetas composuerit), quod fit gratius si qua etiam ambiguitate conditur, ut Cicero in 15 Lartium, hominem callidum et uersutum, cum is in quadam causa suspectus esset:
 'nisi si qua Vlixes lintre euasit Lartius':
 97 seu uerbis ex parte mutatis, ut in eum qui, cum antea stultissimus esset habitus, post acceptam hereditatem primus 20 sententiam rogabatur:
 'hereditas est quam uocant sapientiam'
 pro illo 'felicitas est': seu ficti notis uersibus similes, quae
 98 *παρωδία* dicitur: et prouerbia oportune aptata, ut homini nequam lapso et ut adleuaretur roganti 'tollat te qui non 25 nouit'. Ex historia etiam ducere urbanitatem eruditum est,

ut Cicero fecit cum ei testem in iudicio Verris roganti dixisset Hortensius: 'non intellego haec aenigmata'; 'atqui debes', inquit, 'cum Sphingem domi habeas'; acceperat autem ille a Verre Sphingem aeneam magnae pecuniae.

5 Subabsurda illa constant stulti simulatione: [et] quae nisi 99
 fingantur stulta sunt, ut qui mirantibus quod humile can-
 delabrum emisset 'pransorium erit' inquit. Sed illa similia
 absurdis sunt acria quae tamquam sine ratione dicta ferun-
 tur, ut seruus Dolabellae, cum interrogaretur an dominus
 10 eius auctionem proposuisset, 'domum' inquit 'uendidit'. De 100
 prensi interim pudorem suum ridiculo aliquo explicant, ut
 qui testem dicentem se a reo uulneratum interrogauerat an
 cicatricem haberet, cum ille ingentem in femine ostendisset,
 'latus' inquit 'oportuit'. Contumeliis quoque uti belle datur:
 15 ut Hispo †obicientibus arbore† crimina accusatori '⟨me ex
 te⟩ metiris?' inquit. Et Fuluius propincus legatario interro-
 ganti an in tabulis quas proferebat chirographus esset 'et
 uerus', inquit, 'domine'.

Has aut accepi species aut inueni frequentissimas ex qui- 101
 20 bus ridicula ducerentur; sed repetam necesse est infinitas
 esse tam salse dicendi quam seuerē, quas praestat persona
 locus tempus, casus denique, qui est maxime uarius. Itaque 102
 haec ne omisisse uiderer attigi: illa autem quae de usu ipso
 et modo iocandi complexus sum adfirmarim ⟨esse⟩ plane
 25 necessaria.

His adicit Domitius Marsus, qui de urbanitate dili-
 gentissime scripsit, quaedam non ridicula, sed cuilibet
 seuerissimae orationi conuenientia eleganter dicta et proprio

- quodam lepore iucunda: quae sunt quidem urbana, sed risum
103 tamen non habent. Neque enim ei de risu sed de urbanitate
 est opus institutum, quam propriam esse nostrae ciuitatis
 et sero sic intellegi coeptam, postquam urbis appellatione,
 etiam si nomen proprium non adiceretur, Romam tamen **5**
104 accipi sit receptum. Eamque sic finit: 'urbanitas est uirtus
 quaedam in breue dictum coacta et apta ad delectandos
 mouendosque homines in omnem adfectum animi, maxime
 idonea ad resistendum uel lacesendum, prout quaeque
 res ac persona desiderat'. Cui si breuitatis exceptionem **10**
 detraxeris, omnis orationis uirtutes complexa sit. Nam si
 constat rebus et personis, quod in utrisque oporteat dicere
 perfectae eloquentiae est. Cur autem breuem esse eam uolu-
105 erit, nescio, cum idem atque in eodem libro dicat fuisse et in
 multis narrandi urbanitatem. Paulo post ita finit, Catonis, ut **15**
 ait, opinionem secutus: 'Urbanus homo [non] erit cuius multa
 bene dicta responsaque erunt, et qui in sermonibus circulis
 conuiuuiis, item in contionibus, omni denique loco ridicule
 commodeque dicet. Risus erit quicumque haec faciet orator'.
106 Quas si recipimus finitiones, quidquid bene dicetur et urbane **20**
 dicti nomen accipiet. Ceterum illi qui hoc proposuerat con-
 sentanea fuit illa diuisio, ut dictorum urbanorum alia seria,
 alia iocosa, alia media faceret: nam est eadem omnium bene
 dictorum. Verum mihi etiam iocosa quaedam uidentur posse
107 <in> non satis urbana referri. Nam meo quidem iudicio illa est **25**
 urbanitas, in qua nihil absonum, nihil agreste, nihil incondi-
 tum, nihil peregrinum neque sensu neque uerbis neque ore
 gestuue possit deprendi, ut non tam sit in singulis dictis quam
 in toto colore dicendi, qualis apud Graecos atticismos ille
108 reddens Athenarum proprium saporem. Ne tamen iudicium **30**

Marsi, hominis eruditissimi, subtraham, seria partitur in tria genera, honorificum contumeliosum medium. Et honorifici ponit exemplum Ciceronis pro Q. Ligario apud Caesarem: 'qui nihil soles obliuisci nisi iniurias', et contumeliosi quod **109**
5 Attico scripsit de Pompeio et Caesare: 'habeo quem fugiam, quem sequar non habeo', et medii, quod ἀποφθεγματικόν uocat † et est ita cum dixerit † neque grauem mortem accidere uiro forti posse nec in maturam consulari nec miseram sapienti. Quae omnia sunt optime dicta, sed cur proprie nomen ur-
10 banitatis accipiant non uideo. Quod si non totius, ut mihi **110** uidetur, orationis color meretur, sed etiam singulis dictis tribuendum est, illa potius urbana esse dixerim, quae sunt generis eiusdem ⟨ex⟩ quo ridicula ducuntur et tamen ridicula non sunt, ⟨ut⟩ de Pollione Asinio seriis iocisque pariter ac-
15 commodato dictum est esse eum omnium horarum, et de **111** actore facile dicente ex tempore, ingenium eum in numero habere: etiam Pompei, quod refert Marsus, in Ciceronem diffidentem partibus: 'transi ad Caesarem, me timebis'. Erat enim, si de re minore aut alio animo aut denique non ab ipso
20 dictum fuisset, quod posset inter ridicula numerari. Etiam **112** illud quod Cicero Caerelliae scripsit, reddens rationem cur illa C. Caesaris tempora tam patienter toleraret: 'haec aut animo Catonis ferenda sunt aut Ciceronis stomacho'; stomachus enim ille habet aliquid ioco simile. Haec quae
25 monebam dissimulanda mihi non fuerunt: in quibus ut errauerim, legentis tamen non decepi, indicata et diuersa opinione, quam sequi magis probantibus liberum est.

4. Altercationis praecepta poterant uideri tunc inchoanda cum omnia quae ad continuam orationem pertinent

peregissem: nam est usus eius ordine ultimus; sed cum sit posita in sola inuentione neque habere dispositionem possit nec elocutionis ornamenta magnopere desideret aut circa memoriam et pronuntiationem laboret, prius quam secundam quinque partium hanc quae tota ex prima pendet tractaturus 5 non alieno loco uideor. Quam scriptores alii fortasse ideo reliquerunt quia satis ceteris praeceptis in hanc quoque uide-

2 batur esse prospectum. Constat enim aut intentione aut depulsione, de quibus satis traditum est, quia quidquid in actione perpetua circa probationes utile est, idem in hac 10 breui atque concisa prosit necesse est. Neque alia dicuntur in altercatione, sed aliter, aut interrogando aut respondendo. Cuius rei fere omnis obseruatio in illo testium loco excussa

3 nobis est. Tamen quia latius hoc opus adgressi sumus neque perfectus orator sine hac uirtute dici potest, paulum in- 15 pendamus huic quoque peculiaris operae, quae quidem in

4 quibusdam causis ad uictoriam uel plurimum ualet. Nam ut in qualitate generali, in qua rectene factum quid an contra sit quaeritur, perpetua dominatur oratio, et quaestionem finitionis actiones plerumque satis explicant et omnia paene 20 in quibus de facto constat aut coniectura artificiali ratione colligitur: ita in iis causis, quae sunt frequentissimae, quae uel solis extra artem probationibus uel mixtis continentur, asperrima in hac parte dimicatio est, nec alibi dixeris magis

5 mucrone pugnari. Nam et firmissima quaeque memoriae 25 iudicis inculcanda sunt et praestandum quidquid in actione promissimus et refellenda mendacia: nusquam est denique qui cognoscit intentior. Nec inmerito quidam quamquam in dicendo mediocres hac tamen altercandi praestantia merue-

6 runt nomen patronorum. At quidam, litigatoribus suis illum 30 modo ambitiosum declamandi sudorem praestitisse contenti, cum turba laudantium destituunt subsellia, pugnamque

illam decretoriam imperitis ac saepe pullatae turbae relin-
cunt. Itaque uideas alios plerumque in iudiciis priuatis ad 7
actiones aduocari, alios ad probationem. Quae si diuidenda
sunt officia, hoc certe magis necessarium est, pudendumque
5 dictu si plus litigantibus prosunt minores. In publicis certe
iudiciis uox illa praeconis †praeter patronos† ipsum qui
egerit citat.

Opus est igitur in primis ingenio ueloci ac mobili, animo 8
praesenti et acri. Non enim cogitandum, sed dicendum
10 statim est et prope sub conatu aduersarii manus exigenda.
Quare cum <in> omni parte huiusce officii plurimum facit
totas non diligenter modo sed etiam familiariter [nos] nosse
causas, tum in altercatione maxime necessarium est omnium
personarum instrumentorum temporum locorum habere no-
15 titiam: alioqui et tacendum erit saepe et aliis subicientibus
(plerumque autem studio loquendi fatue modo <monent>)
accedendum: quo nonnumquam accidit ut nostra credulitate
aliena stultitia erubescamus. Neque tamen cum his ipsis 9
monitoribus clam res erit: quidam faciunt <ut> aperte
20 quoque rixemur. Videas enim plerosque ira percitos excla-
mantis, ut iudex audiat contrarium id esse quod admoneant,
sciatque ille qui pronuntiaturus est in causa malum quod
tacetur. Quare bonus altercator uitio iracundiae careat; 10
nullus enim rationi magis obstat adfectus et fert extra
25 causam plerumque et deformia conuicia facere ac mereri cogit
et in ipsos nonnumquam iudices incitat. Melior moderatio

- ac nonnumquam etiam patientia; neque enim refutanda tantum quae ex contrario dicuntur, sed contemnenda eleuanda ridenda sunt, nec usquam plus loci recipit urbanitas. Hoc, dum ordo est et pudor: contra turbantis audendum et
- 11** impudentiae fortiter resistendum. Sunt enim quidam prae- 5
duri in hoc oris, ut obstrepant ingenti clamore et medios sermones intercipient et omnia tumultu confundant, quos ut non imitari, sic acriter propulsare oportebit, et ipsorum improbitatem retundendo, et iudices uel praesidentis magi- 10
stratus appellando frequentius ut loquendi uices seruentur. Non est res animi iacentis et mollis supra modum frontis, fallitque plerumque quod probitas uocatur quae est inbe- 12
cillitas. Valet autem in altercatione plurimum acumen, quod sine dubio ex arte non uenit (natura enim non docetur), arte 13
tamen adiuuatur. In qua praecipuum est semper id in oculis 15
habere de quo quaeritur et quod uolumus efficere: quod propositum tenentes nec in rixam ibimus nec causae debita tempora conuiciando conteremus, gaudebimusque si hoc aduersarius facit.
- 14** Omnia †tempore† fere parata sunt meditatis diligenter 20
quae [quid] aut ex aduerso dici aut responderi a nobis possunt. Nonnumquam tamen solet hoc quoque esse artis genus, ut quaedam in actione dissimulata subito in altercando proferantur (est inopinatis eruptionibus aut incursioni ex insidiis factae simillimum); id autem tum faciendum est cum 25
(est) aliquid cui responderi non statim possit, potuerit autem si tempus ad disponendum fuisset. Nam quod fideliter firmum est, a primis statim actionibus arripere optimum est, 15
15 quo saepius diutiusque dicatur. Illud uix saltem praecipien-
dum uidetur, ne turbidus et clamosus tantum sit altercator, 30

et quales fere sunt qui litteras nesciunt. Nam improbitas, licet aduersario molesta sit, iudici inuisa est. Nocet etiam diu pugnare in iis quae optinere non possis. Nam ubi uinci 16 necesse est, expedit cedere, quia, siue plura sunt de quibus 5 quaeritur, facilius erit in ceteris fides, siue unum, mitior solet poena inrogari uerecundiae. Nam culpam, praesertim deprensam, pertinaciter tueri culpa altera est.

Dum stat acies, multi res consilii atque artis est ut erran- 17 tem aduersarium trahas et ire quam longissime cogas, ut 10 uana interim spe exultet. Ideo quaedam bene dissimulantur instrumenta; instant enim et saepe discrimen omne committunt quod deesse nobis putant et faciunt probationibus nostris auctoritatem postulando. Expedit etiam dare aliquid 18 aduersario quod pro se putet, quod adprehendens maius 15 aliquid cogatur dimittere: duas interim res proponere quarum utramlibet male sit electurus, quod in altercatione fit potentius quam in actione, quia in illa nobis ipsi respondemus, in hac aduersarium quasi confessum tenemus. Est in 19 primis acuti uidere quo iudex dicto moueatur, quid respuat: 20 quod et uultu saepissime et aliquando etiam dicto aliquo factouae eius deprehenditur. Et instare proficientibus et ab iis quae non adiuuent quam mollissime pedem oportet referre. Faciunt hoc medici quoque, ut remedia proinde perseuerent adhibere uel desinant ut illa recipi uel respui 25 uident. Nonnumquam, si rem euoluere propositam facile 20 non sit, inferenda est alia quaestio, atque in eam iudex, si fieri potest, auocandus. Quid enim, cum respondere non possis, agendum est nisi ut aliud inuenias cui aduersarius respondere non possit? In plerisque idem est, ut dixi, 21 30 qui circa testes locus, et personis modo distat, quod hic patronorum inter se certamen, illic pugna inter testem et patronum.

Exercitatio uero huius rei longe facilior. Nam est utilissimum frequenter cum aliquo qui sit studiorum eorundem sumere materiam uel uerae uel etiam fictae controuersiae et diuersas partes altercationis modo tueri: quod idem etiam
 22 <in> simplici genere quaestionum fieri potest. Ne illud qui- 5
 dem ignorare aduocatum uolo, quo quaeque ordine probatio sit apud iudicem proferenda, cuius rei eadem <quae> in argumentis ratio est, ut potentissima prima et summa ponantur; illa enim ad credendum praeparant iudicem, haec ad pronuntiandum. 10

5. His pro nostra facultate tractatis non dubitassem transire protinus ad dispositionem, quae ordine ipso sequitur, nisi uererer ne, quoniam fuerunt qui iudicium inuentioni subiungerent, praeterisse hunc locum quibusdam uiderer: qui mea quidem opinione adeo partibus operis huius 15
 omnibus conexus ac mixtus est ut ne a sententiis quidem aut uerbis saltem singulis possit separari, nec magis arte traditur
 2 quam gustus aut odor. Ideoque nos quid in quaque re sequendum cauendumque sit docemus ac deinceps docebimus, ut ad ea iudicium derigatur. Praecipiam igitur ne 20
 quod effici non potest adgrediamur, ut contraria uitemus et communia, ne quid in eloquendo corruptum obscurum sit? Referatur oportet ad sensus, qui non docentur.

3 Nec multum a iudicio credo distare consilium, nisi quod illud ostendentibus <se> rebus adhibetur, hoc latentibus et 25
 aut omnino nondum repertis aut dubiis: et iudicium frequentissime certum est, consilium uero ratio est quaedam alte petita et plerumque plura perpendens et comparans
 4 habensque in se et inuentionem et iudicationem. Sed ne de hoc quidem praecepta in uniuersum expectanda sunt: nam 30
 ex re sumitur; cuius locus ante actionem est frequenter (nam Cicero summo consilio uidetur in Verrem uel contrahere

tempora dicendi maluisse quam in eum annum quo erat Q. Hortensius consul futurus incidere), et in ipsis actionibus 5 primum ac potentissimum optinet locum: nam quid dicendum, quid tacendum, quid differendum sit exigere consilii 5 est: negare sit satius an defendere, ubi prohoemio utendum et quali, narrandumne et quo modo, iure prius pugnandum an aequo, qui sit ordo utilissimus, tum omnes colores, aspere an leniter an etiam summisse loqui expediat. Sed haec 6 quoque ut quisque passus est locus monuimus, idemque in 10 reliqua parte faciemus, pauca tamen exempli gratia ponam, quibus manifestius appareat quid sit quod demonstrari posse praeceptis non arbitror. Laudatur consilium Demo- 7 sthenis, quod, cum suaderet bellum Atheniensibus parum id prospere expertis, nihil adhuc factum esse ratione mon- 15 strauit: poterat enim emendari negligentia, at si nihil esset erratum, melioris in posterum spei non erat ratio. Idem cum 8 offensam uereretur si obiurgaret populi segnitiam in adserenda libertate rei publicae, maiorum laude uti maluit, qui rem publicam fortissime administrassent; nam et faciles 20 habuit aures et natura sequebatur ut meliora probantis peiorum paeniteret. Ciceronis quidem uel una pro Cluentio 9 quamlibet multis exemplis sufficiet oratio. Nam quod in eo consilium maxime mirer? primamne expositionem, qua matri, cuius filium premebat auctoritas, abstulit fidem? an 25 quod iudicii corrupti crimen transferre in aduersarium maluit quam negare propter inueteratam, ut ipse dicit, infamiam? an quod in re inuidiosa legis auxilio nouissime (est) usus?—quo genere defensionis etiam offendisset nondum praemollitas iudicum mentes; an quod se ipsum inuito Cluen- 30 tio facere testatus est? Quid pro Milone? quod non ante 10

narravit quam praeiudiciis omnibus reum liberaret? quod insidiarum inuidiam in Clodium uertit, quamquam re uera fuerat pugna fortuita? quod factum et laudauit et tamen a uoluntate Milonis remouit? quod illi preces non dedit et in earum locum ipse successit? Infinitum est enumerare ut 5
Cottae detraxerit auctoritatem, ut pro Ligario se opposuerit,
11 Cornelium ipsa confessionis fiducia eripuerit. Illud dicere satis habeo, nihil esse non modo in orando sed in omni uita prius consilio, frustra que sine eo tradi ceteras artis, plusque uel sine doctrina prudentiam quam sine prudentia facere 10
doctrinam. Aptare etiam orationem locis temporibus personis est eiusdem uirtutis. Sed hic quia latius fusus est locus mixtusque cum elocutione, tractabitur cum praecipere de apte dicendo coeperimus.

